ओम् । ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्धत्ते यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशनामभ्य-
ज्यादत्ते तेजो वाऽआज्यं प्राजापत्योऽश्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्धयत्यपूतो वा
ऽएषोऽमेध्यो यदश्वः ॥१॥ दर्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्भाः पुनात्येवैनं
पूतमेवैनं मेध्यमालभते ॥२॥ अश्वस्य वाऽआलब्धस्य । रेत उदक्रामत्तत्सुवर्णꣳ
हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णꣳ हिरण्यं ददात्यश्वमेव रेतसा समर्धयति ॥३॥ ॥ शतम् ६४००
॥ ॥ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य महिमापाक्रामत्स महर्त्विजः प्राविशत्तं मह-
र्त्विग्भिरन्वैच्छत्तं महर्त्विग्भिरन्वविन्दद्यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति महिमा-
नमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्द्धे ब्रह्मौदने सुवर्णꣳ हिरण्यं ददाति रेतो वा
ऽओदनो रेतो हिरण्यꣳ रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति शतमानं भवति शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते चतुष्टयीरपो वसतीवरीर्मध्यमा-
याह्नि गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता भवन्ति दिक्षु वाऽअन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्मा
ऽअन्नमवरुन्द्धे ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ ॥

व्यृद्धमु वाऽएतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियतऽइमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वा-
भिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्निर्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥१॥ तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कार्या३ त्रयोदशार-
त्नी३रित्यृषभो वाऽएष ऋतूनां यत्संवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपमृषभ एष
यज्ञानां यदश्वमेधो यथा वाऽऋषभस्य विष्टपमेवमेतस्य विष्टपं त्रयोदशमरत्निꣳ
रशनायामुपादध्यात्तद्यथऽर्षभस्य विष्टपꣳ सꣳस्त्रियते तादृक्तत् ॥२॥ अभिधा अ-

सीति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति भुवनमसीति भुवनं तज्जयति यन्तासि धर्तेति यन्तारमेवैनं धर्तारं करोति स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्निमेवैनं वैश्वानरं गमयति सप्रथसं गच्छेति प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति स्वाहाकृत इति वषट्कार एवास्यैष स्वगा त्वा देवेभ्य इति देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति प्रजापतयऽइति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति ॥३॥ ईश्वरो वाऽएषः । आर्तिमार्तोर्यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वं बध्नाति ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मणऽएवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति नार्तिमार्छति तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनं देवतया समर्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥४॥ स प्रोक्षति । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥५॥ इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमाऽओज एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥६॥ वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥७॥ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति ॥८॥ तदाहुः । यत्प्राजापत्योऽश्वोऽथ कथाप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवता अश्वमेधेऽन्वायत्ता यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अन्वायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता अन्वायत्ताः पाप्मा वाऽएतं भ्रातृव्य ईप्सति योऽश्वमेधेन यजते वज्रोऽश्वः परो मर्तः परः श्वेति श्वानं चतुरक्षं हत्वाधस्पदमश्वस्योपप्लावयति वज्रेणैवैनमवक्रामति नैनं पाप्मा भ्रातृव्य आप्नोति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यं नियुक्तमनाल-

ब्धमुत्सृजन्ति यत्स्तोकीया जुहोति सर्वहुतमेवैनं जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि त-
द्यद्धुतस्य स्कन्दति सहस्रं जुहोति सहस्रसंमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लो-
कस्याभिजित्यै ॥१॥ तदाहुः । यन्मिता जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहो-
त्यपरिमितस्यैवावरुद्ध्याऽउवाच ह प्रजापति स्तोकीयासु वाऽअहमश्वमेधꣳ सꣳ-
स्थापयामि तेन सꣳस्थितेनैवात ऊर्ध्वं चरामीति ॥२॥ अग्नये स्वाहेति । अग्नय
ऽएवैनं जुहोति सोमाय स्वाहेति सोमायैवैनं जुहोत्यपां मोदाय स्वाहेत्यद्भ्य ए-
वैनं जुहोति सवित्रे स्वाहेति सवित्रऽएवैनं जुहोति वायवे स्वाहेति वायव
ऽएवैनं जुहोति विष्णवे स्वाहेति विष्णवऽएवैनं जुहोतीन्द्राय स्वाहेतीन्द्रायैवैनं
जुहोति बृहस्पतये स्वाहेति बृहस्पतयऽएवैनं जुहोति मित्राय स्वाहेति मित्रा-
यैवैनं जुहोति वरुणाय स्वाहेति वरुणायैवैनं जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्ते-
भ्य एवैनं जुहोति पराचीर्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्या-
भिजित्यै ॥३॥ ईश्वरो वाऽएषः । पराङ् प्रदघोर्यः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरा-
वर्ततेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येताꣳ ह वाव स यज्ञस्य सꣳस्थितिमुवाचास्कन्दा-
यास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति ॥४॥ यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । ए-
वमेतत्पशो स्कन्दति यं प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति यद्रूपाणि जुहोति सर्वहुत-
मेवैनं जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृ-
ताय स्वाहेत्येतानि वाऽअश्वस्य रूपाणि तान्येवावरुन्द्धे ॥५॥ तदाहुः । अना-
हुतिर्वै रूपाणि नैता होतव्या इत्यथो खल्वाहुरत्र वाऽअश्वमेधः संतिष्ठते यद्रू-
पाणि जुहोति होतव्या एवेति बहिर्धा वाऽएतमायतनात्करोति भ्रातृव्यमस्मै
जनयति यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥६॥ सावित्र्या एवेष्टेः । पुरस्ता-
दनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यायतनऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै भ्रा-
तृव्यं जनयति यज्ञमुखे-यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य संतत्याऽअव्यवच्छेदाय ॥७॥ त-

दाहुः । यद्यज्ञमुखे-यज्ञमुखे जुहुयात्पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभिर्व्यृध्यते न पापीयान्भवत्यष्टाचत्वारिᳩशतं जुहोत्यष्टाचत्वारिᳩशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धऽएकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स दिशोऽनुप्राविशत्तं देवाः प्रैषमैच्छंस्तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छंस्तमिष्टिभिरन्वविन्दन्यदिष्टिभिर्यजतेऽश्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥ सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता यो वाऽअस्यां निलयते योऽन्यत्रेत्यस्यां वाव तमनुविन्दन्ति न वाऽइमां कश्चन तिर्यङ्नोर्ध्वोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्वस्यैवानुवित्त्यै ॥ २ ॥ तदाहुः । प्र वाऽएतदश्वो मीयते यत्पराङेति न ह्येनं प्रत्यावर्तयन्तीति यत्सायं धृतीर्जुहोति क्षेमो वै धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवैनं दाधार तस्मात्सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजतऽइच्छत्येवैनं तत्तस्माद्दिवा नष्टैषऽएति यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्यजते योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते कॢप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अप वाऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रं क्रामति योऽश्वमेधेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति वीणास्मै वाद्यते ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ संवत्सरं गायतः श्रियै वाऽएतद्रूपं यद्वीणा श्रियमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १ ॥ तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेतामपास्मात्क्षत्रं क्रामेद्ब्रह्मणो वाऽएतद्रूपं यद्ब्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्रᳩ रमतऽइति ॥ २ ॥ यदुभौ राजन्यौ । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्रस्य वाऽएतद्रूपं यद्राजन्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसᳩ रमतऽइति ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्यो ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रᳩ राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेतां प्रभ्रᳩशुकास्माच्छ्रीः स्याद्ब्राह्मणो

वा ऽ एतद्रूपं यदहर्यदा वै राजा कामयते ऽथ ब्राह्मणं जिनाति पापीयांस्तु भवति ॥४॥ यदुभौ नक्तम् । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्रस्य वा ऽ एतद्रूपं यद्रात्रिर्न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमत ऽ इति दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तꣳ राजन्यस्तथो हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवतीति ॥५॥ अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो गायतीष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्तेनैवैनꣳ स समर्धयतीत्ययुध्यतेत्यमुꣳ संग्राममजयदिति राजन्यो युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यं वीर्येणैवैनꣳ स समर्धयति तिस्रोऽन्यो गाथा गायति तिस्रोऽन्यः षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति ताभ्याꣳ शतं ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥५॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनं परिददात्यश्वोऽसि हयोऽसीति शास्त्येवैनं तत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्तेऽत्योऽसि मयोऽसीत्यत्येवैनं नयति तस्मादश्वः पशूनत्येति तस्मादश्वः पशूनां श्रैष्ठ्यं गच्छत्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसीति यथायजुरेवैतद्वृषासि नृमणा असीति मिथुनत्वाय ययुर्नामासि शिशुर्नामासीत्येतद्वा ऽ अश्वस्य प्रियं नामधेयं प्रियेणैवैनं नाम्नाभिवदति तस्मादप्यामित्रौ संगत्य नाम्ना चेदभिवदतोऽन्योऽन्यꣳ समेव जानाते ॥१॥ आदित्यानां पत्वान्विहीति । आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षतेति शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रतिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा ऽ अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा ऽ अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति ॥२॥ राष्ट्रं वा ऽ अश्वमेधः । राष्ट्र ऽ एते व्यायच्छन्ते येऽश्वꣳ रक्षन्ति तेषां य ऽ उदृचं गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं भवन्त्यथ ये नोदृचं गच्छन्ति राष्ट्रात्ते

व्यवछिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत परा वाऽएष सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान्त्स्याच्छतं कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य संतत्याऽअव्यवच्छेदाय न पापीयान्भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥६॥

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधात्मनो देवता अपाक्रामन्त्सा दीक्षाभवत्स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत्तान्यजुहोत्तैर्वै स दीक्षामवारुन्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्द्धेऽन्वहं जुहोत्यन्वहमेव दीक्षामवरुन्द्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देवता अपाक्रामंस्ताभिरेवास्मै दीक्षामवरुन्द्धे ॥१॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति सप्ताहं प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्द्धे त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति त्र्यावृतो वै देवास्त्र्यावृत इमे लोका ऋद्ध्यामेव वीर्यऽएषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥२॥ एकविꣳशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳशस्तद्दैवं क्षत्रꣳ सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद्ब्रध्नस्य विष्टपं तत्स्वाराज्यमश्नुते ॥३॥ त्रिꣳशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै चत्वार्यौद्ग्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्द्धे पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति प्रत्युत्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥७॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रऽर्चमव्लीनात्प्र साम तं वैश्वदेवान्युदयच्छन्यद्वैश्वदेवानि जुहोत्यश्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥१॥ काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्यं मुख्यं करोति प्रजापतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुद्यच्छति ॥२॥ स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायेति

यदेव पूर्वासां ब्राह्मणं तदत्र ॥३॥ अदित्यै स्वाहा । अदित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहेतीयं वाऽअदितिरनयैवैनमुद्यच्छति ॥४॥ सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहेति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥५॥ पूष्णे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥६॥ त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेति त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥७॥ विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैनमुद्यच्छति विश्वो देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोतीयं वै पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥८॥ ॥

आ ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति ब्राह्मणऽएव ब्रह्मवर्चसं दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥१॥ आ राष्ट्रे राजन्यः । शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतामिति राजन्यऽएव शौर्यं महिमानं दधाति तस्मात्पुरा राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥२॥ दोग्ध्री धेनुरिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥३॥ वोढानड्वानिति । अनडुह्येव बलं दधाति तस्मात्पुरानड्वान्वोढा जज्ञे ॥४॥ आशुः सप्तिरिति । अश्वऽएव जवं दधाति तस्मात्पुराश्वः सर्ता जज्ञे ॥५॥ पुरंधिर्योषिति । योषित्येव रूपं दधाति तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥६॥ जिष्णू रथेष्ठा इति । राजन्यऽएव जैत्रं महिमानं दधाति तस्मात्पुरा राजन्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥७॥ सभेयो युवेति । एष वै सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणां प्रियो भावुकः ॥८॥ आस्य यजमानस्य वीरो जायतामिति । यजमानस्यैव प्रजायां वीर्यं दधाति तस्मात्पुरेजानस्य वीरो जज्ञे ॥९॥ निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्विति । निकामे-निकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते फलवत्यो न ओषधयः

पच्यन्तामिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते योगक्षेमो नः कल्पतामिति योगक्षेमो वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते कॢप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ अध्यायः ॥१ [८४.] ॥ ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत् । स आत्मन्नश्वमेधमधत्त ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यदश्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग इति तेभ्य एतानन्नहोमानकल्पयद्यदन्नहोमाञ्जुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥१॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति ॥२॥ सक्तुभिर्जुहोति । देवानां वाऽएतद्रूपं यत्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥३॥ धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणां वाऽएतद्रूपं यद्धाना अहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥४॥ लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणां वाऽएतद्रूपं यल्लाजा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहेति नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳪ स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहेत्यनुपूर्वं जुहोत्यनुपूर्वमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्वै स्वर्गो लोक एकधैवैनᳪ स्वर्गं लोकं गमयति पराचीर्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥५॥ ईश्वरो वाऽएषः । पराङ् प्रदघोर्यः पराचीराहुतीर्जुहोति नैकशतमत्येति यदेकशतमतीयादायुषा यजमानं व्यर्धयेदेकशतं जुहोति शतायुर्वै पुरुष आत्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेत्युत्तमेऽआहुती जुहोति रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणाति ॥६॥ तदाहुः । यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयादहोरात्रे मोहयेद्व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदितऽआदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदितेऽहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥१० [२. १.] ॥ ॥

राजा वाऽएष यज्ञानां यदश्वमेधः । यजमानो वाऽअश्वमेधो यजमानो यज्ञो
यदश्वे पशून्नियुनक्ति यज्ञऽएव तद्यज्ञमारभते ॥१॥ अश्वं तूपरं गोमृगमिति । ता-
न्मध्यमे यूपऽआलभते सेनामुखमेवास्यैतेन सꣳश्यति तस्माद्राज्ञः सेनामुखं भीष्मं
भावुकम् ॥२॥ कृष्णग्रीवमाग्नेयꣳ रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते तस्माद्रा-
ज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥३॥ सारस्वतीं मेषीमधस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते
तस्मात्स्त्रियः पुꣳसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥४॥ आश्विनावधोरामौ बाह्वोः । बा-
ह्वोरेव बलं धत्ते तस्माद्राजा बाहुबली भावुकः ॥५॥ सौमापौष्णꣳ श्यामं ना-
भ्याम् । प्रतिष्ठामेव तां कुरुतऽइयं वै पूषास्यामेव प्रतितिष्ठति ॥६॥ सौर्ययामौ
श्वेतं च कृष्णं च पार्श्वयोः । कवचेऽएव ते कुरुते तस्माद्राजा संनद्धो वीर्यं करो-
ति ॥७॥ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । ऊर्वोरेव बलं धत्ते तस्माद्राजोरुबली
भावुकः ॥८॥ वायव्यꣳ श्वेतं पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजा भये
ऽभिसꣳश्रयन्तीन्द्राय स्वपस्याय वेहतं यज्ञस्य सेन्द्रतायै वैष्णवो वामनो यज्ञो वै
विष्णुर्यज्ञऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥९॥ ते वाऽएते । पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवो
भवन्ति पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मान-
मपहते ॥१०॥ पञ्चदश-पञ्चदशोऽएवेतरेषु । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रे-
णैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥११॥ तदाहुः । अपाह्वैवैतैः पा-
प्मानꣳ हताऽइत्यकृत्स्नं च वै प्रजापतिꣳ संस्करोति न चेदꣳ सर्वमवरुन्द्धे ॥१२॥
सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधो
ऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै षोडश-षोडशेतरेषु षोडशकलं वाऽइदꣳ सर्वं तदिदꣳ सर्वमव-
रुन्द्धे ॥१३॥ तान्कथमाप्रीणीयादित्याहुः । समिद्धोऽअञ्जन्कृदरं मतीनामिति बा-
र्हदुक्थीभिराप्रीणीयाद्बृहदुक्थो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्श
ता एतास्ताभिरेवैनमेतदाप्रीणीम इति वदन्तो न तथा कुर्याज्जामदग्नीभिरेवाप्री-

णीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽश्वमेधः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति तस्माज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥१४॥ तद्धैके । एतेषां पर्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति विन्दाम एतेषामवित्त्येतरेषां न कुर्म इति न तथा कुर्यात्क्षत्त्रं वाऽअश्वो विडितरे पशवः प्रतिप्रतिनीꣳ ह ते प्रत्युद्यामिनीं क्षत्त्राय विशं कुर्वन्त्यथोऽआयुषा यजमानं व्यर्धयन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्राजापत्य एवाश्वो देवदेवत्या इतरे क्षत्त्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोत्यथोऽआयुषैव यजमानꣳ समर्धयति ॥१५॥ हिरण्मयोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्यङ्ग्याणामायसा इतरेषां ज्योतिर्वै हिरण्यꣳ राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्गं लोकमेत्यथोऽअनूकाशमेव तं कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१६॥ अथो क्षत्त्रं वाऽअश्वः । क्षत्त्रस्यैतद्रूपं यद्धिरण्यं क्षत्त्रमेव तत्क्षत्त्रेण समर्धयति ॥१७॥ अथ यल्लोहमयाः पर्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवं वाऽएतेऽश्वस्य यत्पर्यङ्ग्या एवमु वाऽएतद्धिरण्यस्य यल्लोहꣳ स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्धयति ॥१८॥ अथ यदायसा इतरेषाम् । विड्वाऽइतरे पशवो विश एतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विशा समर्धयति वैतसऽइटसून्ऽउत्तरतोऽश्वस्यावघ्नन्त्यानुष्टुभो वाऽअश्व आनुष्टुभैषा दिक्स्वायामेवैनं तद्दिशि दधात्यथ यद्वैतसऽइटसूनेऽप्सुयोनिर्वाऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्धयति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥११ [२. २.] ॥ ॥

देवा वाऽअश्वमेधे पवमानꣳ । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमश्वः पाजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद ॥१॥ यदुद्गातोद्गायेत् । यथाक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत्तादृक्तदथ यदुद्गातारमवरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयेदेवमेवैतद्यजमानमश्वः स्वर्गं

लोकमञ्जसा नयति हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्युद्गीथ एव स वडवा उपरुन्धन्ति सꣳशिञ्जते यथोपगातार उपगायन्ति तादृक्तद्धिरण्यं दक्षिणा सुवर्णꣳ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [२.३.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । उभौ लोकावभिजयेयं देवलोकं च मनुष्यलोकं चेति स एतान्पशूनपश्यद्ग्राम्यांश्चारण्यांश्च तानालभत तैरिमौ लोकाववारुन्ध ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्धारण्यैरमुमयं वै लोको मनुष्यलोकोऽथासौ देवलोको यद्ग्राम्यान्पशूनालभतऽइममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्द्धे यदारण्यानमुं तैः ॥१॥ स यद्ग्राम्यैः सꣳस्थापयेत् । समध्वानः क्रामेयुः समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातां नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्यदारण्यैर्व्यध्वानः क्रामेयुर्विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातामृक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् ॥२॥ तदाहुः । अपशुर्वाऽएष यदारण्यो नैतस्य होतव्यं यज्जुहुयात्क्षिप्रं यजमानमरण्यं मृतꣳ हरेयुररण्यभाजो ह्यारण्याः पशवो यन्न जुहुयाद्यज्ञवेशसꣳ स्यादिति पर्यग्निकृतानेवोत्सृजन्ति तन्नैव हुतं नाहुतं न यजमानमरण्यं मृतꣳ हरन्ति न यज्ञवेशसं भवति ॥३॥ ग्राम्यैः सꣳस्थापयति । वि पितापुत्राववस्यतः समध्वानः क्रामन्ति समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतो नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायन्ते ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१३ [२.४.] ॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स पङ्क्तिर्भूत्वा संवत्सरं प्राविशत्तेऽर्धमासा अभवंस्तं पञ्चदशिभिरनुप्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशिभिरवारुन्द्धार्धमासानां वाऽएषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन आलभतेऽर्धमासानेव तैर्यजमानोऽवरुन्द्धे ॥१॥ तदाहुः । अनवरुद्धो वाऽएतस्य संवत्सरो भवति योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः संवत्सरं तनुतऽइत्येष वै साक्षात्संवत्सरो यच्चातुर्मास्यानि

यच्चातुर्मास्यान्पशूनालभते साक्षादेव तत्संवत्सरमवरुन्द्धे वि वाऽएष प्रजया प-
शुभिर्ऋध्यतेऽप स्वर्गं लोकᳪं राध्नोति योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः संवत्सरं तनुतऽइ-
येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको यदेकादशिनी प्रजा वै पशव एकादशिनी
यदेकादशिनान्पशूनालभते न स्वर्गं लोकमपराध्नोति न प्रजया पशुभिर्व्यृध्यते
॥२॥ प्रजापतिर्विराजमसृजत । सास्मात्सृष्टा पराच्यैत्साश्वं मेध्यं प्राविशत्तां दशि-
भिरनुप्रायुङ्क्त तामाप्नोत्तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्द्ध यद्दशिन आलभते विराजमेव तैर्य-
जमानोऽवरुन्द्धे शतमालभते शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमा-
त्मन्धत्ते ॥३॥ एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै वीर्यं
त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्याऽएकादश दशत आलभते दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशः प्राणैरेव पशून्त्समर्धयति वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्व-
स्यैव सर्वत्वाय बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मा-
न्नानारूपाः पशवः ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१४ [२.५.] ॥ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तमिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा
ऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१॥ तदाहुः । पराङ्वाऽएतस्माद्यज्ञ
एति यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदेरेतीत्येतᳪं स्तोतरनेन यथा पुनरश्वमावर्तया-
सि न इति वायुर्वै स्तोता तमेवास्माऽएतत्परस्ताद्दधाति तथा नात्येति ॥२॥
अप वाऽएतस्मात् । तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः क्रामन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥३॥
वसवस्त्वाञ्जन्तु । गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति तेजो वाऽआज्यं तेजो गायत्री
तेजसीऽएवास्मिन्त्समीची दधाति ॥४॥ रुद्रास्त्वाञ्जन्तु । त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावा-
ता तेजो वाऽआज्यमिन्द्रियं त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियं च समीची दधाति ॥५॥
आदित्यास्त्वाञ्जन्तु । जागतेन छन्दसेति परिवृक्ता तेजो वाऽआज्यं पशवो जगती
तेजश्चैवास्मिन्पशूंश्च समीची दधाति ॥६॥ पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति । श्रियै वाऽएतद्रूपं

यत्पत्न्यः श्रियमेवास्मिंस्तद्दधति नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति ॥७॥ यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यस्य निक्तस्य लोमानि शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्येवास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणमेकशतमेकशतं काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुष आत्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति भूर्भुवः स्वरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं देवतया समर्धयन्ति लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्यऽइत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरति प्रजामेवान्नादीं कुरुतऽएतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापतऽइति प्रजामेवान्नाद्येन समर्धयति ॥८॥ अप वाऽएतस्मात् । तेजो ब्रह्मवर्चसं क्रामति योऽश्वमेधेन यजते होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदत आग्नेयो वै होता बार्हस्पत्यो ब्रह्मा ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची धत्तो यूपमभितो वदतो यजमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥९॥ कः स्विदेकाकी चरतीति । असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥१०॥ क उ स्विज्जायते पुनरिति । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥११॥ किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजमिति । अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्तः ॥१२॥ ॥ शतम् ६५०० ॥ ॥ किम्वावपनं महदिति । अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥१३॥ का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्द्धे ॥१४॥ किꣳ स्विदासीद्बृहद्वय इति । अश्वो वै बृहद्वय आयुरेवावरुन्द्धे ॥१५॥ का स्विदासीत्पिलिप्पिलेति । श्रीर्वै पिलिप्पिला श्रियमेवावरुन्द्धे ॥१६॥ का स्विदासीत्पिशंगिलेति । अहोरात्रे वै पिशंगिलेऽअहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥१५ [२. ६.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०८ ॥ ॥

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तेऽश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमानऽआध-

रिकं यजुरनुद्रुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥१॥ वायुष्ट्वा पचतैरवत्विति । वायुरे-
वैनं पचत्यसितग्रीवश्छागैरित्यग्निर्वाऽअसितग्रीवोऽग्निरेवैन छागैः पचति ॥२॥
न्यग्रोधश्चमसैरिति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त तऽएतांश्चमसान्न्यौब्जंस्ते न्यञ्चो
ऽरोहंस्तस्मान्न्यञ्चो न्यग्रोधा रोहन्ति ॥३॥ शल्मलिर्वृद्ध्येति । शल्मलौ वृद्धिं द-
धाति तस्माच्छल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धते ॥४॥ एष स्य राथ्यो वृषेति ।
अश्वेनैव रथꣳ सम्पादयति तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥५॥ पड्भिश्चतुर्भिरिद-
गन्निति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठꣳस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते ॥६॥
ब्रह्माकृष्णश्च नोऽवत्विति । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एवैनं परिददाति न-
मोऽग्नयऽइत्यग्नयऽएव नमस्करोति ॥७॥ सꣳशितो रश्मिना रथ इति रश्मिनैव
रथꣳ सम्पादयति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥८॥ सꣳशितो रश्मिना
हय इति । रश्मिनैवाश्वꣳ सम्पादयति तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहितो भूयिष्ठꣳ रो-
चते ॥९॥ सꣳशितोऽअप्स्वप्सुजा इति । अप्सुयोनिर्वाऽअश्वः स्वयैवैनं योन्या
समर्धयति ब्रह्मा सोमपुरोगव इति सोमपुरोगवमेवैनꣳ स्वर्गं लोकं गमयति
॥१०॥ स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्वेति । स्वयꣳ रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनं
तदाह स्वयं यजस्वेति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति स्वयं जुषस्वेति स्वयं लोकꣳ रो-
चयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवैनं तदाह महिमा तेऽन्येन न संनशऽइत्यश्वमेव महि-
म्ना समर्धयति ॥११॥ न वाऽउऽएतन्म्रियसे न रिष्यसीति । प्रश्वासयत्येवैनं तद्दे-
वाँ२॥ऽइदेषि पथिभिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनं पथो दर्शयति यत्रासते सु-
कृतो यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवैनꣳ सलोकं करोति तत्र त्वा देवः सविता द-
धात्विति सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्युपाꣳश्व-
थोपगृह्णाति ॥१२॥ अग्निः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः
स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अप इति यावानग्नेर्विजयो यावांल्लोको

यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥१३॥ वायुः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेमा अप इति यावान्वायोर्विजयो यावांल्लोको॰ ॥१४॥ सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्त्सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेमा अप इति यावान्त्सूर्यस्य विजयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह तर्पयित्वाश्वं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२.७.] ॥ ॥

देवा वाऽउदञ्चः । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वेनोदञ्चो यन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै वासोऽधिवासꣳ हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति यथा नान्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्येरेवैनं तत्पशुभिर्व्याकुर्वन्ति ॥१॥ घ्नन्ति वाऽएतत्पशुम् । यदेनꣳ संज्ञपयन्ति प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमानऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति ॥२॥ अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके । न मा नयति कश्चनेति पत्नीरुदानयत्यह्वतैवैना एतदथो मेध्या एवैनाः करोति ॥३॥ गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहऽइति । पत्न्यः परियन्त्यपह्नुवतऽएवास्माऽएतदतो न्वेवास्मै ह्नुवतेऽथो धुवतऽएवैनं त्रिः परियन्ति त्रयो वाऽइमे लोका एभिरेवैनं लोकैर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वाऽऋतव ऋतुभिरेवैनं धुवते ॥४॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते नव कृत्वः परियन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवात्मन्दधते नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्याहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधमिति प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ताऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावेति मिथुनस्यावरुद्ध्यै स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति तस्मादेवमाह वृषा वाजी रेतोधा रेतो द-

धावीति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥२ [२. ८.] ॥ ॥

अप वाऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रं क्रामति योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ॥२॥ गिरौ भारꣳ हरन्निवेति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्रꣳ संनह्यत्यथो श्रियमेवास्मिन्राष्ट्रमधिनिदधाति ॥३॥ अथास्यै मध्यमेधतामिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यꣳ श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति ॥४॥ शीते वाते पुनन्निवेति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेममेवास्मै करोति ॥५॥ यकासकौ शकुन्तिकेति । विड्वै शकुन्तिकाहलगिति वञ्चतीति विशो वै राष्ट्राय वञ्चन्त्याहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारकेति विड्वै गभो राष्ट्रं पसो राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥६॥ माता च ते पिता च तऽइति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनꣳ स्वर्गं लोकं गमयत्यग्रं वृक्षस्य रोहत इति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रꣳ श्रियमेवैनꣳ राष्ट्रस्याग्रं गमयति प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयदिति विड्वै गभो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥७॥ यद्धरिणो यवमत्तीति । विड्वै यवो राष्ट्रꣳ हरिणो विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति न पुष्टं पशु मन्यतऽइति तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायतीति तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चति ॥८॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदन्ति दधिक्राव्णोऽअकारिषमिति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनते नेभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥३ [२. ९.] ॥ ॥

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तꣳ संक्रमणं यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१॥ सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशं चैवास्मिन्राष्ट्रं च समीची दधाति हिरण्यमय्यो भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥२॥ त्रय्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तर-

दिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्ति तिरश्चीभिश्चोर्ध्वाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपा दिशः ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥४ [२. १०.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । महान्भूयान्त्स्यामिति स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महान्भूयानभवत्स यः कामयेत महान्भूयान्त्स्यामिति स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्महान्हैव भूयान्भवति ॥१॥ वपामभितो जुहोति । यजमानो वाऽअश्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वाऽअन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति राजा वपां परियजति ये चैवास्मिंलोके देवा यऽउ चामुष्मिंस्तानेवैतत्प्रीणाति तऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥५ [२. ११.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [८५.] ॥ ॥

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत्ततोऽश्वः समभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिं सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति सर्वस्य वाऽएषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं वाऽएतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वाऽएतेन ब्रह्महत्यामतरंस्तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ उत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम् ॥२॥ वैतसः कटो भवति । अप्सुयोनिर्वाऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्धयति ॥३॥ चतुष्टोम स्तोमो भवति । सरड्वाऽअश्वस्य सक्थ्याबृहत्तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव स्तोमेन प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोम स्तोमो भवत्यश्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥६ [३. १.] ॥ ॥

परमेण वाऽएष स्तोमेन जित्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन्नेकविंशे

प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येकविꣳशात्प्रतिष्ठाया उत्तरमहर्ऋतूनन्वारोहत्यृतवो वै पृ-
ष्ठान्यृतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति ॥१॥ शक्वर्यः पृष्ठं भवन्ति ।
अन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वाऽअत्र पशव आलभ्यन्तऽउतेव ग्राम्या उतेवारण्या य-
च्छक्वर्यः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वायान्ये पशव आलभ्यन्तेऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः
क्रियन्ते ॥२॥ तदाहुः । नैते सर्वे पशवो यदजावयश्चारण्याश्चैते वै सर्वे पशवो
यद्गव्या इति गव्या उत्तमेऽहन्नालभतऽएते वै सर्वे पशवो यद्गव्याः सर्वानेव प-
शूनालभते वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय बहुरूपा भ-
वन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥३॥
ब्राह्मणम् ॥७ [३. २.] ॥ ॥

यत्तिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्र्यस्त-
स्मादश्वः सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते परमं वाऽएतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽश्वः
पशूनां परमश्चतुष्टोम स्तोमानां परमेणैवैनं परमतां गमयति ॥१॥ शक्वर्यः पृष्ठं
भवन्ति । अन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छक्वर्यः पृष्ठं भवन्त्यश्व-
स्यैव सर्वत्वाय ॥१॥ एकविꣳशं मध्यममहर्भवति । असौ वाऽआदित्य एकविꣳशः
सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति ॥३॥ वामदेव्यं
मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यं प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं देवतया
समर्धयति ॥४॥ पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वाऽअश्वो यत ईश्वरो वा
ऽअश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवत्य-
श्वस्यैव धृत्यै ॥५॥ संकृत्यच्छावाकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ-इव वाऽएष यदश्व-
मेधः किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न यत्संकृत्यच्छावाकसाम भवत्यश्वस्यैव स-
र्वत्वाय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्व-
मेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥६॥ एकविꣳशोऽग्निर्भवति । एकविꣳश स्तोम

एकविꣳशतिर्यूपा यथा वाऽऋषभा वा वृषाणो वा सꣳस्फुरेरन्नेवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविꣳशास्तान्यत्समर्पयेदार्तिमार्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञः ॥७॥ द्वादश एवाग्निः स्यात् । एकादश यूपा यद्द्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश यूपा विराड्वाऽएषा संमीयते यदेकादशिनी तस्यै य एकादश स्तन एवास्यै स दुह्रऽएवैनां तेन ॥८॥ तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थूरिणा यायात्तादृक्तदित्येकविꣳश एवाग्निर्भवत्येकविꣳश स्तोम एकविꣳशतिर्यूपास्तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥९॥ शिरो वाऽएतद्यज्ञस्य यदेकविꣳशः । यो वाऽअश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञां भवत्येकविꣳशोऽग्निर्भवत्येकविꣳश स्तोम एकविꣳशतिर्यूपा एतानि वाऽअश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि तानि य एवं वेद शिरो ह राज्ञां भवति यो वाऽअश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद ककुद्ध राज्ञां भवत्येकविꣳशोऽग्निर्भवत्येकविꣳश स्तोम एकविꣳशतिर्यूपा एता वाऽअश्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता य एवं वेद ककुद्ध राज्ञां भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥८ [३. ३.] ॥ ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्व आलभ्यते । यत्प्राजापत्यं कुर्याद्या देवता अपिभागास्ता भागधेयेन व्यर्धयेच्छादं दद्भिरवकां दन्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयत्यरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठितास्ता एवैतत्प्रीणाति देवासुराः संयत्ता आसन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । अग्नयः स्विष्टकृतोऽश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै तेनासुरानभिभविष्याम इति ते लोहितमुदहरन्त भ्रातृव्याभिभूत्यै यत्स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥२॥ गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति

तस्माद्यत्रैषाश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥३॥ अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूं॰ ॥४॥ अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिं जुहोति । आयस्यो वै प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजा एव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [३. ४.] ॥ ॥

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्यवोऽन्वायत्तास्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयाल्लोके-लोकऽएनं मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्य आहुतीर्जुहोति लोके-लोकऽएव मृत्युमपजयति ॥१॥ तदाहुः । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुहृत्संचक्षीत बहुं मृत्युममित्रं कुर्वीत मृत्यवऽआत्मानमपिदध्यादिति मृत्यवे स्वाहेत्येकस्माऽएवैकामाहुतिं जुहोत्येको ह वाऽअमुष्मिंल्लोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिंल्लोकेऽपजयति ॥२॥ ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । अमृत्युर्ह वाऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥३॥ एताꣳ ह वै मुण्डिभ औदन्यः । ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्महत्यायाऽआहुतिं जुहोति मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा ब्रह्मघ्ने भेषजं करोति तस्माद्यस्यैषाश्वमेधऽआहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजायां ब्राह्मणꣳ हन्ति तस्मै भेषजं करोति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१० [३. ५.] ॥ ॥

अश्वस्य वाऽआलब्धस्य । मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीयमभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति ॥१॥ आज्येन जुहोति । मेधो वाऽआज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधसैवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति ॥२॥ अश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वो वाऽअश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति ॥३॥ तदाहुः । अश्वस्तोमीयं पूर्वꣳ होतव्याँ३ द्विपदा३ इति पशवो वा

ऽश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष
उपरिष्टात्पशूनधितिष्ठति ॥४॥ षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै प-
शवः सा पशूनां मात्रा पशूनेव मात्रया समर्धयति यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जु-
हुयात्पशून्मात्रया व्यर्धयेत्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनां मा-
त्रा पशूनेव मात्रया समर्धयति नान्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति यदन्यामुत्तमामाहुतिं
जुहुयात्प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदा उत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव ति-
ष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथऽउत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो वै जुम्बकः साक्षा-
देव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्विक्लिधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धनि जुहोत्येतद्वै
वरुणस्य रूपꣳ रूपेणैव वरुणमवयजते ॥५॥ द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति
। द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेते तदाहुर्यज्ञस्य वाऽएतद्रूपं यदिष्टयो यदिष्टिभिर्यजेतोपना-
मुक एनं यज्ञः स्यात्पापीयांस्तु स्याद्यातयामानि वाऽएतदीजानस्य छन्दाꣳसि भ-
वन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुञ्जीत सर्वा वै सꣳस्थिते यज्ञे वागाप्यते सात्राप्ता
यातयाम्नी भवति क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता वाग्वै यज्ञस्तस्मान्न प्रयुञ्जीतेति
॥६॥ द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् । प्रजापतिर्वाऽओदनः प्रजापतिः संव-
त्सरः प्रजापतिर्यज्ञः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक एनं यज्ञो भवति न पापी-
यान्भवति ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥११ [३. ६.] ॥ ॥

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति ॥१॥
एष वै विभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ॥२॥ एष
वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यष्टं भवति ॥३॥ एष वै
विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विधृतं भवति ॥४॥ एष वै
व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्तं भवति ॥५॥ एष
वाऽऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥६॥ एष वै

पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्वद्भवति ॥७॥ एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥८॥ एष वाऽअतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआ राजन्योऽतिव्याधी जायते ॥९॥ एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआ दीर्घारण्यं जायते ॥१०॥ एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव क्लृप्तं भवति ॥११॥ एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [३. ७.] ॥ ॥

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्वो वडवाꣳ स्कन्देद्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसां विकर्ता प्राणो वै वायुः प्राणो हि रेतसां विकर्ता रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥१॥ अथ यदि स्रामो विन्देत् । पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूनामीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥२॥ अथ यद्यक्षतामयो विन्देत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्वपेदियं वै वैश्वानर इमामेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥३॥ अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौर्यं चरुमनुनिर्वपेत्सूर्यो वै प्रजानां चक्षुर्यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्चरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥४॥ अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चरुमनुनिर्वपेद्वरुणो वाऽएतं गृह्णाति यो ऽप्सु म्रियते स एवैनं देवता गृह्णाति तामेवैतत्प्रीणाति सास्मै प्रीतान्यमालम्भायानुमन्यते तयानुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुण्या हि यवाः ॥५॥ अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशं वायव्यं पयः सौर्यं चरुं यद्धि किं च नश्यत्यन्तरेव तद्द्यावापृथिवी नश्यति तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो देवताभ्य ऋते किं चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्यन्यन्नश्येदेतयैव यजेतानु हैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमित्रा अश्वं

विन्देरन्यदि वा म्रियेत यदि वास्वन्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १३ [३. ८.] ॥ तृतीयो ध्यायः [८६.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयाꣳ सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नोत्सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत सर्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते यो ऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदाहुः । कस्मिन्नृतावभ्यारम्भ इति ग्रीष्मे ऽभ्यारभेतेत्यु हैक ऽआहुर्ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्य ऽर्तुः क्षत्रिययज्ञ उ वा ऽएष यदश्वमेध इति ॥ २ ॥ तद्वै वसन्त ऽएवाभ्यारभेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्य ऽर्तुर्य उ वै कश्च यजते ब्राह्मणीभूयेवैव यजते तस्माद्वसन्त ऽएवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥ सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे व ऽर्त्विज उपसमायन्त्यध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा ऽअन्वन्य ऽऋत्विजः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निर्वपति । तस्योक्तं ब्राह्मणं चतुरः पात्रांश्चतुरो ऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविधं द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥ तमेते चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणं तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि तस्यो ऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥ अथास्मा ऽअध्वर्युर्निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति । तेजो ऽसि शुक्रममृतमिति तेजो वै शुक्रममृतꣳ हिरण्यं तेज एवास्मिञ्छुक्रममृतं दधात्यायुष्पा ऽआयुर्मे पाहीत्यायुरेवास्मिन्दधात्यथैनमाह वाचं यच्छेति वाग्वै यज्ञो यज्ञस्यैवाभ्यारम्भाय ॥ ७ ॥ चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति । महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली सर्वा निष्किन्यो ऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ताभिः सहाग्न्यगारं प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥ सायमाहुत्याꣳ हुतायाम् । जघनेन गार्हपत्यमुदङ्वावातया सह संविशति तदेवापीतराः संविशन्ति

सोऽन्तरोरूऽअसंवर्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचꣳ समश्नवा
ऽइति ॥९॥ प्रातराहुत्याꣳ हुतायाम् । अध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति सर्वं वै पूर्णꣳ
सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै तस्यां वरेण वाचं विसृजते वरं ददामि
ब्रह्मणऽइति सर्वं वै वरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१०॥ ॥ श-
तम् ६६०० ॥ ॥ अथ योऽस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददात्यध्वर्यवे द-
ददमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतꣳ ह्यायुर्हिरण्यम् ॥११॥ अथाग्नेयीमिष्टिं निर्वपति । प-
थश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाछम्बट्कारायाथोऽअग्निमुखा उ वै सर्वा देवताः सर्वे
कामा अश्वमेधे मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति ॥१२॥ तस्यै
पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण य-
जमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते वार्त्रघ्नावाज्यभागौ पाप्मा वै वृत्रः पाप्मनोऽपह-
त्याऽअग्निर्मूर्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्युपाꣳशु हविषो याज्यानुवा-
क्ये मूर्धन्वत्यन्या भवति सद्वत्यन्यैष वै मूर्धा य एष तपत्येतस्यैवावरुद्ध्याऽअथ
यत्सद्वती सदेवावरुन्द्धे विराजौ संयाज्ये सर्वदेवत्यं वाऽएतच्छन्दो यद्विराट् सर्वे
कामा अश्वमेधे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति हिरण्यं दक्षिणा सु-
वर्णꣳ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥१३॥ अथ पौष्णीं निर्वपति । पूषा वै प-
थीनामधिपतिरश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यथोऽइयं वै पूषेमामेवास्माऽएतद्गोप्त्रीं
करोति तस्य हि नार्तिरस्ति न ह्वला यामयमधन्गोपायतीमामेवास्माऽएतद्गो-
प्त्रीं करोति ॥१४॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः
प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्ध्यै पूषंस्तव
व्रते वयं पथस्पथः परिपतिं वचस्येत्युपाꣳशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या
भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पथन्वत्य-
श्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभौ संयाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्र-

जापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासःशतं दक्षिणा रूपं वाऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्त-
स्माद्यमेव कं च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनꣳ
समर्धयति शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते
॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥१४ [४. १.] ॥ ॥

एतस्यां तायमानायाम् । अश्वं निक्रोदानयन्ति यस्मिन्त्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति
यो वा जवसमृद्धः सहस्रार्हः पूर्व्यो यो दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुरः ॥१॥ तद्यत्सर्वरूपो
भवति । सर्वं वै रूपꣳ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यज्जवसमृद्धो
वीर्यं वै जवो वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्सहस्रार्हः सर्वं वै सहस्रꣳ सर्व-
मश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पूर्व्य एष वाऽअपरिमितं वीर्यमभि-
वर्धते यत्पूर्व्योऽपरिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यद्दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुर एष
वाऽएष य एष तपति न वाऽएतं कश्चन प्रतिप्रतिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥२॥ तद्ध
होवाच भाल्लबेयो । द्विरूप एवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारंगः प्रजापतेर्वाऽएषोऽक्ष्णः
समभवद्द्विरूपं वाऽइदं चक्षुः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेनꣳ स्वेन रूपेण समर्धयतीति
॥३॥ अथ होवाच सात्ययज्ञिः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शु-
क्लोऽपरार्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत्कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं कृष्णमक्ष्णस्त-
दस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो यदेवेदꣳ शुक्लमक्ष्णस्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाञ्जिः पुर-
स्तात्सा कनीनका स एव रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्वि-
रूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥४॥ त-
स्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतꣳ राजन्या नि-
षङ्गिणः शतꣳ सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः
शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति ॥५॥ अथ सावित्रीमिष्टिं
निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशꣳ सविता वै प्रसविता सवि-

ता मऽइमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥६॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । वार्त्रघ्ना-
वाज्यभागौ यऽइमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्युपांशु हवि-
षो याज्यानुवाक्ये विराजौ संयाज्ये हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णं शतमानं तस्योक्तं
ब्राह्मणम् ॥७॥ तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्त-
रमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयंसम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥८॥ अथ द्वितीयां निर्वपति । सवित्रऽआसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशं
सविता वाऽआसविता सविता मऽइमं यज्ञमासुवादिति ॥९॥ तस्यै सप्तदश सा-
मिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ सदेवावरुन्द्धे विश्वानि देव सवितः स घा
नो देवः सविता सहावेत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्येऽअनुष्टुभौ संयाज्ये रज-
तं हिरण्यं दक्षिणा नानारूपतायाऽअथोऽउत्क्रमायानपक्रमाय शतमानं भवति
शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१०॥ तस्यै प्रयाजेषु
तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणा° ॥११॥ अथ तृतीयां निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रस-
वाय द्वादशकपालं पुरोडाशमेष ह वै सत्यः प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे प्रस-
वेनेमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥१२॥ तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्ता-
वाज्यभागौ वीर्यं वै रयिर्वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽआ विश्वदेवं सत्पतिं न
प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तदित्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये नित्ये संयाज्ये नेद्यज्ञ-
पथादयानीति क्लृप्तऽएव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भवत इन्द्रो वै वीर्यं त्रि-
ष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णं शतमानं तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥१३॥ तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणा° ॥१४॥ एतस्यां सं-
स्थितायाम् । उपोत्थायाध्वर्युश्च यजमानश्चाश्वस्य दक्षिणे कर्णऽआजपतो विभूर्मात्रा
प्रभूः पित्रेति तस्योक्तं ब्राह्मणमथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजत एषा ह्योभयेषां देवमनु-
ष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनं तद्दिशि धत्तो न वै स्वऽआयतने प्रति-

ष्ठितो रिष्यत्यरिष्ट्यै ॥१५॥ स आह देवा आशापालाः । एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षतेत्युक्ता मानुषा आशापाला अथैते देवा आप्याः साध्या अन्वाध्या मरुतस्तमेतऽउभये देवमनुष्याः संविदाना अप्रत्यावर्तयन्तः संवत्सरꣳ रक्षन्ति तद्यं न प्रत्यावर्तयन्त्येष वाऽएष य एष तपति क उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्तयितुं यद्धेनं प्रत्यावर्तयेयुः पराग्घेवेदꣳ सर्वꣳ स्यात्तस्मादप्रत्यावर्तयन्तो रक्षन्ति ॥१६॥ स आहाशापालाः । ये वाऽएतस्योदृचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीया अथ यऽएतस्योदृचं न गमिष्यन्त्यराष्ट्रं ते भविष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्या विशोऽनभिषेचनीयास्तस्मान्मा प्रमदत स्नातवाश्चैवैनमुदकानिरुन्धीधं वडवाभ्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणाजातमुपनिगच्छेत तत्तत्पृच्छेत ब्राह्मणाः कियद्यूयमश्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनीयात तान्सर्वं वाऽअश्वमेधः सर्वस्यैष न वेद यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येय एव स पानं कुरुवाथ खादं निवपाथाथ यत्किं च जनपदे कृतान्नꣳ सर्वं वस्तत्सुतं तेषाꣳ रथकारकुलऽएव वो वसतिस्तद्ध्यश्वस्यायतनमिति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥१५ [४.२.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या११७ ॥ ॥

प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन वेदिꣳ । हिरण्मयं कशिपूपस्तृणाति तस्मिन्होतोपविशति दक्षिणेन होतारꣳ हिरण्मये कूर्चे यजमानो दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च हिरण्मय्योः कशिपुनोः पुरस्तात्प्रत्यङ्ङध्वर्युर्हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके ॥१॥ समुपविष्टेष्वध्वर्युः सम्प्रेष्यति । होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति सम्प्रेषितो होताध्वर्युमामन्त्रयते पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन्नध्वर्यविति हवै होतरित्यध्वर्युः ॥२॥ मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशस्तऽइमऽआसतऽइत्यश्रोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यृचो वेदः सोऽयमित्यृचाꣳ सूक्तं व्याचक्षाण-इवानुद्रवेद्वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रे-

ष्यति वीणागणगिन इत्याह पुराणैरिमं यजमानꣳ राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति
तं ते तथा संगायन्ति तद्यदेनमेवꣳ संगायन्ति पुराणैरेवैनं तद्राजभिः साधुकृद्भिः
सलोकं कुर्वन्ति ॥३॥ सम्प्रेष्याध्वर्युः प्रक्रमाञ्जुहोति । अन्वाहार्यपचने वाश्वस्य
वा पदं परिलिख्य यतरथास्य तत्रावृद्भवति पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥४॥ सावित्र्या
एवेष्टिः । पुरस्तादनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यथ सायं धृतिषु हूय-
मानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳसम्भृता गा-
था गायतीत्ययुध्यतेत्यमुꣳ संग्राममजयदिति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥५॥ अथ श्वो
भूते द्वितीयेऽहन् । एवमेवैतासु सावित्रीष्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति
हवै होतरित्येवाध्वर्युर्यमो वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्तऽइमऽआ-
सतऽइति स्थविरा उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूꣳषि वेदः सोऽयमिति य-
जुषामनुवाकं व्याचक्षाण-इवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति
॥६॥ अथ तृतीयेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै
होतरित्येवाध्वर्युर्वरुण आदित्यो राजेत्याह तस्य गन्धर्वा विशस्तऽइमऽआसत
ऽइति युवानः शोभना उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमि-
त्यथर्वणामेकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहो-
ति ॥७॥ अथ चतुर्थेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति
हवै होतरित्येवाध्वर्युः सोमो वैष्णवो राजेत्याह तस्याप्सरसो विशस्ता इमा आ-
सतऽइति युवतयः शोभनाः उपसमेता भवन्ति ता उपदिशत्यङ्गिरसो वेदः सो
यमित्यङ्गिरसामेकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्र° ॥८॥ अथ पञ्चमेऽहन् । एवमेवैता-
स्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युरर्बुदः काद्रवेयो रा-
जेत्याह तस्य सर्पा विशस्तऽइमऽआसतऽइति सर्पाश्च सर्पविदश्चोपसमेता भव-
न्ति तानुपदिशति सर्पविद्या वेदः सोऽयमिति सर्पविद्याया एकं पर्व व्याचक्षाण-

इवानुद्र° ॥ ९ ॥ अथ षष्ठेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यवि-
ति हवै होतरित्येवाध्वर्युः कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षाꣳसि विशस्ता-
नीमान्यासत इति सेलगाः पापकृत उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति देवजनवि-
द्या वेदः सोऽयमिति देवजनविद्याया एकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्र° ॥ १० ॥ अथ
सप्तमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्ये-
वाध्वर्युरसितो धान्वो राजेत्याह तस्यासुरा विशस्त इम आसत इति कुसीदिन
उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति माया वेदः सोऽयमिति कांचिन्मायां कुर्यादेवमे-
वाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ ११ ॥ अथाष्टमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु
सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्मत्स्यः साम्मदो राजेत्याह त-
स्योदकेचरा विशस्त इम आसत इति मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति
तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमिति कंचिदितिहासमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रे-
ष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥ अथ नवमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थि-
तास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युस्तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह तस्य
वयाꣳसि विशस्तानीमान्यासत इति वयाꣳसि च वायोविद्यिकाश्चोपसमेता भ-
वन्ति तानुपदिशति पुराणं वेदः सो यमिति किंचित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः
सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १३ ॥ अथ दशमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳ-
स्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्धर्म इन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा
विशस्त इम आसत इति श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका उपसमेता भवन्ति तानुपदि-
शति सामानि वेदः सोऽयमिति साम्नां दशतं ब्रूयादेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्र-
क्रमाञ्जुहोतीति ॥ १४ ॥ एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्याचष्टे सर्वा विशः स-
र्वान्वेदान्सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि सर्वेषाꣳ ह वै स एतेषाꣳ राज्यानाꣳ सायु-
ज्यꣳ सलोकतामश्नुते सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यं गच्छति सर्वान्वेदानवरुन्द्धे

सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्रतितिष्ठति यस्यैवंविदेतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे यो वैतदेवं वेदैतदेव समानमाख्यानं पुनः-पुनः संवत्सरं परिप्लवते तद्यत्पुनः-पुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवꣳ षट्त्रिꣳशतं दशाहानाचष्टे षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४. ३.] ॥ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्योत्सीदन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु यजेतेत्यु हैकऽआहुः किमु दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्यास्तत्त्रिणवमभिसम्पद्यते वज्रो वै त्रिणवः क्षत्रमश्वः क्षत्रꣳ राजन्यो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥१॥ दीक्षणीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् । सायं वाचि विसृष्टायां वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिन इत्याह देवैरिमं यजमानꣳ संगायतेति तं ते तथा संगायन्ति ॥२॥ अहरहर्वाचि विसृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामन्ततः सꣳस्थायां परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनं देवैः संगायन्ति देवैरेवैनं तत्सलोकं कुर्वन्ति ॥३॥ प्रजापतिना सुत्यासु । एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीषूदवसानीयायामन्ततः सꣳस्थितायां तद्यदेनं प्रजापतिना संगायन्ति प्रजापतिनैवैनं तदन्ततः सलोकं कुर्वन्ति ॥४॥ एकविꣳशतिर्यूपाः । सर्वऽएकविꣳशत्यरत्नयो राज्जुदालोऽग्निष्ठो भवति पैतुदारवावभितः षड्बैल्वास्त्रय इत्थात्त्रय इत्थात्षट् खादिरास्त्रय एवेत्थात्त्रय इत्थात्षट् पालाशास्त्रय एवेत्थात्त्रय इत्थात् ॥५॥ तद्यदेतऽएवं यूपा भवन्ति । प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य यः श्लेष्मासीत्स सार्धꣳ समवद्रुत्य मध्यतो नस्त उदभिनत्स एष वनस्पतिरभवद्राज्जुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयति तद्यत्सोऽग्निष्ठो भवति मध्यं वाऽएतद्यूपानां यदग्निष्ठो मध्यमेतत्प्राणानां यन्नासिके स्वऽएवैनं तदायतने दधाति

॥ ६॥ अथ यदापोमयं तेज आसीत् । यो गन्धः स सार्धꣳ समवद्रुत्य चक्षुष्ट उद्-भिनत्स एष वनस्पतिरभवत्पीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्मादु ज्वलनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयति तद्यत्तावभितोऽग्निष्ठं भवतस्तस्मादिमे अभितो नासिकां चक्षुषी स्वऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७॥ अथ यत्कुत्तापमासीत् । यो मज्जा स सार्धꣳ समवद्रुत्य श्रोत्रत उदभिनत्स एष वनस्पतिरभवद्बिल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमेव फलमाद्यं भवति तस्मादु हारिद्र-इव भवति हारिद्र-इव हि मज्जा तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे पैतुदारवौ भवतो बाह्ये बैल्वा अन्तरे हि चक्षुषी बाह्ये श्रोत्रे स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ८॥ अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् । तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव ह्यस्थि तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे बैल्वा भवन्ति बाह्ये खादिरा अन्तरे हि मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ९॥ माꣳसेभ्य एवास्य पलाशः समभवत् । तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहितमिव हि माꣳसं तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे खादिरा भवन्ति बाह्ये पालाशा अन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माꣳसानि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ १०॥ अथ यदेकविꣳशतिर्भवन्ति । एकविꣳशत्यरत्नय एकविꣳशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳशः सोऽश्वमेध एष प्रजापतिरेवमेतं प्रजापतिं यज्ञं कृत्स्नꣳ संस्कृत्य तस्मिन्नेकविꣳशतिमग्नीषोमीयान्पशूनालभते तेषाꣳ समानं कर्मेत्येतत्पूर्वेद्युः कर्म ॥ ११॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. ४.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [८७.] ॥ ॥

अथ प्रातर्गोतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य चतसृषु बहिष्पवमानमष्टास्वष्टास्वाज्यानि द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्ठानि विꣳशत्यामार्भवः पवमानश्चतुर्विꣳशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १॥ तस्य हैके । ऽग्निष्टोमसाम

चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्थ्य इति वदन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्धꣳ स्तो-
त्रियꣳ शस्त्वा सार्धमनुरूपꣳ शꣳसेद्रथन्तरं पृष्ठꣳ राथन्तरꣳ शस्त्रमग्निष्टोमो यज्ञस्ते-
नेमं लोकमृध्नोति ॥२॥ एकविꣳशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वऽआग्नेयास्तेषाꣳ
समानं कर्मेत्यु हैकऽआहुर्द्वे त्वेवैतेऽएकादशिन्यावालभेत य एवैकादशिनिषु का-
मस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥३॥ सꣳस्थितेऽग्निष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीष्वध्वर्युरन्न-
होमाञ्जुहोति तेषामुक्तं ब्राह्मणं प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहेति द्वादशभिरनु-
वाकैर्द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्याव-
रुद्ध्यै ॥४॥ एकविꣳशं मध्यममहर्भवति । असौ वाऽआदित्य एकविꣳशः सोऽश्व-
मेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति तस्मादेकविꣳशम् ॥५॥
यद्वेवैकविꣳशम् । एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मै-
कविꣳशस्तदनेनैकविꣳशेनात्मनैतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्मादे-
कविꣳशम् ॥६॥ यद्वेवैकविꣳशम् । एकविꣳशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा बहु खलु
वाऽएतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचमिव कर्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचं बहु
कर्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं क्रियाताऽइति तस्माद्वेवैत-
देकविꣳशमहः ॥७॥ तस्य प्रातःसवनम् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता
पाङ्क्तमाज्यꣳ शस्त्वैकाहिकमुपसꣳशꣳसति बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च त्रिचश
उभे सꣳशꣳसति यश्च बार्हते प्रउगे कामो य उ च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः का-
मयोराप्त्यै क्लृप्तं प्रातःसवनम् ॥८॥ अथातो माध्यन्दिनं सवनम् । अतिच्छन्दाः प्र-
तिपन्मरुत्वतीयस्य त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमित्यतिष्ठा वाऽएषा छन्दसां य-
दतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामश्वमेधस्यैवाप्त्यै सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः सम्प-
द्यते तेनो तं काममाप्नोति यस्त्रिचऽइदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचर एष एव नित्य
एकाहातान इत्था हि सोम इन्मदेऽवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति पङ्क्तीश्च

षट्पदाश्च शस्त्वैकाह्निके निविदं दधातीति मरुत्वतीयम् ॥९॥ अथातो निष्केव-
ल्यम् । महानाम्न्यः पृष्ठं भवन्ति सानुरूपाः सप्रगाथाः शꣳसति सर्वे वै कामा म-
हानाम्नीषु सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वेषां कामानामाप्त्या इन्द्रो मदाय वावृधे प्रेदं
ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति पङ्क्तीश्च षट्पदाश्च शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति क्लृप्तं मा-
ध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥१०॥ अथातस्तृतीयसवनम् । अतिछन्दा एव प्रतिपद्वैश्वदेव-
स्याभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योरिति तस्या एतदेव ब्राह्मणं यत्पूर्वस्या अभि
त्वा देव सवितरित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूपमुदु ष्य देवः सविता दमूना इति
सावित्रꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति मही द्यावापृथिवीऽइह ज्येष्ठेऽइति च-
तुरृचं द्यावापृथिवीयꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधात्यृभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो
ऽअछेत्यार्भवꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधातीति वैश्वदेवम् ॥११॥ अथात आग्निमारु-
तम् । मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या इति वैश्वानरीयꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं द-
धात्या रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधातीममू
षु वोऽअतिथिमुषर्बुधमिति नवर्चं जातवेदसीयꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति
तद्यदैकाह्निकानि निविद्धानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठाया अप्र-
च्युत्यै ॥१२॥ तस्यैते पशवो भवन्ति । अश्वस्तूपरो गोमृग इति पञ्चदश पर्यङ्ग्या-
स्तेषामुक्तं ब्राह्मणमथैतऽआरण्या वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलवि-
ङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीनिति तेषाम्वेवोक्तम् ॥१३॥ अथैतानेकविꣳशतये । चातुर्मा-
स्यदेवताभ्य एकविꣳशतिमेकविꣳशतिं पशूनालभतऽएतावन्तो वै सर्वे देवा या-
वन्तश्चातुर्मास्यदेवताः सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवा-
नीति न तथा कुर्यात् ॥१४॥ सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । प्रजापतिः
सप्तदशः सर्वꣳ सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै षोडश-षोडशेतरेषु

षोडशकलं वाऽइद७ सर्व७ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश-त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः संवत्सरः सर्व७ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१५॥ अथ पुरा बहिष्पवमानात् । अश्वं निक्त्वोदानयन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति तस्योक्तं ब्राह्मण७ स्तुते बहिष्पवमानेऽश्वमास्तावमाक्रमयन्ति स यद्यव वा जिघ्रेद्वि वा वर्तेत समृद्धो मे यज्ञ इति ह विद्यात्तमुपाकृत्याध्वर्युराह होतरभिष्टुहीति तमेकादशभिर्होताभिष्टौति ॥१६॥ यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वज्रः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्त७ स्तर्तवऽउप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥१७॥ एतेऽउद्धृत्य । मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमध्रिगावावपति चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्यु हैकऽएतां वङ्क्रीणां पुरस्ताद्दधति नेदनायतने प्रणवं दधामेत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचनं व्यवायामेति न तथा कुर्यात्सार्धमेष सूक्तमावपेदुप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥३ [५. १.] ॥ ॥

एतेऽउक्ता । यदध्रिगोः परिशिष्टं भवति तदाह वासोऽधिवास७ हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदायन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥१॥ निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयन्त्यथैनावधिवासेन सम्प्रोर्णुवन्ति स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशु७ संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ॥२॥ तयोः शयानयोः । अश्वं यजमानोऽभिमेथत्युत्सक्थ्या अव गुदं धेहीति तं न कश्चन प्रत्यभिमेथति नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति ॥३॥ अथाध्वर्युः

कुमारीमभिमेथति । कुमारि हये-हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेति तं कुमारी
प्रत्यभिमेथत्यध्वर्यो हये-हयेऽध्वर्यो यकोऽसकौ शकुन्तक इति ॥४॥ अथ ब्रह्मा
महिषीमभिमेथति । महिषि हये-हये महिषि माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्ष-
स्य रोहत इति तस्यै शतꣳ राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति
ब्रह्मन्हये-हये ब्रह्मन्माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडत इति ॥५॥ अथो-
द्गाता वावातामभिमेथति । वावाते हये-हये वावातऽऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति तस्यै
शतꣳ राजन्या अनुचर्यो भवन्ति ता उद्गातारं प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्हये-हयऽउद्गात-
रूर्ध्वमेनमुच्छ्रयतादिति ॥६॥ अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते हये-हये
परिवृक्ते यदस्या अꣳहुभेद्या इति तस्यै शतꣳ सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्यो भ-
वन्ति ता होतारं प्रत्यभिमेथन्ति होतर्हये-हये होतर्यद्देवासो ललामगुमिति
॥७॥ अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि हये-हये पालागलि यद्ध-
रिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यतऽइति तस्यै शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां दुहितरो
ऽनुचर्यो भवन्ति ताः क्षत्तारं प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्हये-हये क्षत्तर्यद्धरिणो यवमत्ति
न पुष्टं बहु मन्यतऽइति ॥८॥ सर्वाभिर्वाऽएषा वाचः । यदभिमेथिकाः सर्वे का-
मा अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेत्युत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता य-
थेतं प्रतिपरायन्त्यथेतरे सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्दधिक्राव्णोऽअकारिषमिति
॥९॥ अप वाऽएतेभ्य आयुर्देवताः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदन्ति वाचमे-
वैतत्पुनते देवयज्यायै देवतानामनपक्रमाय या च गोमृगे वपा भवति या चाजे
तूपरे तेऽअश्वे प्रत्यवधायाहरन्ति नाश्वस्य वपास्तीति वदन्तो न तथा कुर्यादश्व-
स्यैव प्रत्यक्षं मेद आहरेत्प्रज्ञाता इतराः ॥१०॥ शृतासु वपासु । स्वाहाकृतिभि-
श्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथाधिष्ण्यं
व्युपविशन्ति ॥११॥ स होताध्वर्युं पृच्छति । कः स्विदेकाकी चरतीति तं प्रत्याह

सूर्य एकाकी चरतीति ॥१२॥ अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति । किᳬ स्वित्सूर्यसमं ज्योतिरिति तं प्रत्याह ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिरिति ॥१३॥ अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि त्वा चितये देवसखेति तं प्रत्याहापि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मीति ॥१४॥ अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । केष्वन्तः पुरुष आविवेशेति तं प्रत्याह पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेशेति ॥१५॥ एतस्यामुक्तायामुत्थाय । सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्यायन्त्यग्रेण हविर्धानेऽआसीनमेत्य यथायतनं पर्युपविशन्ति ॥१६॥ स होताध्वर्युं पृच्छति । का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति तं प्रत्याह द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरिति ॥१७॥ अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति । क ईमरे पिशंगिलेति तं प्रत्याहाजारे पिशंगिलेति ॥१८॥ अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणीति तं प्रत्याह षडस्य विष्ठाः शतमक्षराणीति ॥१९॥ अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभिमिति तं प्रत्याह वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिमिति ॥२०॥ अथाध्वर्युं यजमानः पृच्छति । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इति तं प्रत्याहेयं वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्या इति ॥२१॥ सर्वाप्तिर्वाऽएषा वाचः । यद्ब्रह्मोद्यᳬ सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेति ॥२२॥ उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्भः समवर्तताग्रऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूः प्रथम इति होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजति वषट्कृते जुहोति यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति सर्वहुतᳬ हि जुहोति ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥४ [५. २.] ॥ ॥

अथातो वपानाᳬ होमः । नानेव चरेयुरा वैश्वदेवस्य वपायै वैश्वदेवस्य वपायाᳬ हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो विश्वे वै सर्वे देवास्तदेनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥१॥ ऐन्द्राग्नस्य वपायाᳬ हुतायाम् ।

तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः सौमापौ मानुतन्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्वे देवा-
स्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥२॥ कायस्य वपायाꣳ हुतायाम् । तदन्वितरा
जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिमु वाऽअनु सर्वे देवास्त-
द्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥३॥ एकविꣳशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्य ।
एकविꣳशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह भाल्लबेय एतावन्तो वै सर्वे देवा
यावत्यश्चातुर्मास्यदेवतास्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥४॥ नानेव चरेयुः । इ-
तीन्द्रोतः शौनकः किमुत चरेरंस्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीत्येतद्ध तेषां वचो
ऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥५॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः
प्रचरेयुः सकृद्देवदेवत्याभिस्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणात्यञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थामुपैति
न ह्वलतीति ॥६॥ हुतासु वपासु । प्रपद्याध्वर्यू रजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महि-
मानमुत्तरं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्यः प्राणतो निमिषतो महित्वेति विपर्यस्ते
याज्यानुवाक्येऽअयातयामतायाऽएष एव प्रैषो वषट्कृते जुहोति यस्ते रात्रौ सं-
वत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥७॥ नान्येषां
पशूनां तेदन्या अवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवद्यन्त्युत्तर-
तोऽश्वस्य प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखास्वश्वस्य ॥८॥ तदु हो-
वाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः पथ एव नापोदित्यमिति पूर्वा त्वेव स्थितिरु-
क्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्षलोकमृध्नोति सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥९॥ तस्य त्रिवृद्बहि-
ष्पवमानम् । पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमान एकविꣳशानि पृ-
ष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिꣳशमग्निष्टोमसामैकविꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः
षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिर्यद्द्वितीयस्याह्नः पृष्ठ्यस्य षडहस्य तदह्नमतिरात्रो
यज्ञस्तेनामुं लोकमृध्नोति ॥१०॥ एकविꣳशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वऽआग्ने-

यास्तेषाꣳ समानं कर्मेत्यु हैकऽआहुश्चतुर्विꣳशतिं त्वेवैतान्गव्यानालभेत द्वादशभ्यो देवताभ्यो द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥११॥ ॥ शतम् ६७०० ॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ३.] ॥ ॥

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयं पारिक्षितं याजयां चकार तेनेष्ट्वा सर्वां पापकृत्याꣳ सर्वां ब्रह्महत्यामपजघान सर्वाꣳ ह वै पापकृत्याꣳ सर्वां ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । आसन्दीवति धान्यादꣳ रुक्मिणꣳ हरितस्रजम् अबध्नादश्वꣳ सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इति ॥२॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेतेऽएव पूर्वेऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेतेऽएव पूर्वेऽअहनीऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारिक्षितीयास्तदेतद्गाथयाभिगीतं पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽवरम् अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणेति ॥३॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । अभिजिदतिरात्रस्तेन ह पर आट्णार ईजे कौसल्यो राजा तदेतद्गाथयाभिगीतमाट्णारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेध्यमबन्धयत् हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा अमꣳहतेति ॥४॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गहेणेजऽऐक्ष्वाको राजा तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तमस्माकमत्र पितरस्तऽआसन्त्सप्तऽऋषयो दौर्गहे बध्यमानऽइति ॥५॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । महाव्रतमतिरात्रस्तेन ह मरुत्त आविक्षित ईजऽआयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तदेतद्गाथयाभिगीतं मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासद इति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥६॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । अप्तोर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्य ईजे पाञ्चालो राजा क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्गाथया-

भिगीतम् अश्वं मेध्यमालभत क्रिवीणामतिपूरुषः पाञ्चालः परिवक्रायाꣳ सहस्र-
शतदक्षिणमिति ॥७॥ अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविꣳश-
तिः दिक्तो-दिक्तः पञ्चालानां ब्राह्मणा या विभेजिरऽइति ॥८॥ त्रिवृदग्निष्टो-
मः । पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदशं तृतीयमहः सोक्थकमेकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी
रात्रिस्त्रिवृत्संधिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा
यत्रैतद्द्वैतवनꣳ सरस्तदेतद्गाथयाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्राममजिद्धयान्
इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात्तस्माद्द्वैतवनꣳ सर इति ॥९॥ चतुर्विꣳशाः पवमानाः । त्रि-
वृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमाना एकविꣳशमभ्यावर्तमष्टाचत्वारिꣳशाः पव-
मानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्तमाग्निष्टोमसामाद्द्वात्रिꣳशान्युक्थ्यान्येकविꣳशः षोडशी प-
ञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिरिति ॥१०॥ एतद्विष्णोः क्रान्तम् । तेन हैतेन भरतो दौः-
षन्तिरीजे तेनेष्ट्वेमां व्यष्टिं व्यानशे येयं भरतानां तदेतद्गाथयाभिगीतमष्टासप्ततिं
भरतो दौःषन्तिर्यमुनामनु गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात्पञ्चपञ्चाशतꣳ हयानिति ॥११॥
अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिꣳशꣳ शतꣳ राजाश्वान्बद्धाय मेध्यान् सौद्युम्निरत्यष्ठा-
दन्यानमायान्मायवत्तर इति ॥१२॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा
भरतं दधे परःसहस्रानिन्द्रायाश्वान्मेध्यान्य आहरद्विजित्य पृथिवीꣳ सर्वामिति
॥१३॥ अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्य-इव
बाहुभ्यां नोदापुः पञ्च मानवा इति ॥१४॥ एकविꣳशस्तोमेन । ऋषभो याज्ञ-
तुर ईजे श्विक्नानाꣳ राजा तदेतद्गाथयाभिगीतं याज्ञतुरे यजमाने ब्राह्मणा ऋषभे
जनाः अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणा इति ॥१५॥ त्रयस्त्रिꣳशस्तो-
मेन । शोणः सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्गाथयाभिगीतꣳ सात्रासाहे य-
जमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः उदीरते त्रयस्त्रिꣳशाः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति
॥१६॥ अथ द्वितीयया । षट्षट् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव उदीरते

त्रयस्त्रिꣳशाः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति ॥१७॥ अथ तृतीयया । सात्रासहे यज-
माने पाञ्चाले राज्ञि सुस्राजि अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥१८॥
गोविनतेन शतानीकः । सात्राजित ईजे काश्यस्याश्वमादाय ततो हैतदर्वाक्काश-
योऽग्नीनादधतऽआत्तसोमपीथाः स्म इति वदन्तः ॥१९॥ तस्य विधा चतुर्विꣳशाः
पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमाना एकविꣳशान्याज्यानि त्रि-
णवान्युक्थान्येकविꣳशानि पृष्ठानि षट्त्रिꣳशाः पवमानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्तमा-
ग्निष्टोमसामैकविꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिः
॥२०॥ तदेतद्गाथयाभिगीतꣳ । शतानीकः समन्तासु मेध्यꣳ सात्राजितो हयम्
आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वतामिवेति ॥२१॥ अथ द्वितीयया । श्वेतꣳ सम-
न्तासु वशं चरन्तꣳ शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् आदाय सह्वा दशमास्यमश्वꣳ
शतानीको गोविनतेन हेजऽइति ॥२२॥ अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतानां न
पूर्वे नापरे जनाः दिवं मर्त्यऽइव पक्षाभ्यां नोदापुः सप्त मानवा इति ॥२३॥
अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च
वित्तात्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अ-
न्वाभक्ताः ॥२४॥ उदयनीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् । एकविꣳशतिं वशा अनूबन्ध्या
आलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या एतासां देवतानामाप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्या
स्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तद्ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥२५॥ अथ य-
देकविꣳशतिर्भवन्ति । एकविꣳशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्त-
वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतामभिसम्पदम् ॥२६॥ उदवसानी-
यायाꣳ सꣳस्थितायाम् । चतस्रश्च जायाः कुमारीं पञ्चमीं चत्वारि च शतान्यनुच-
रीणां यथासमुदितं दक्षिणां ददति ॥२७॥ अथोत्तरꣳ संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते ।
षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु षड्भिर्मै-

त्रावरुणीः शरदि षड्भिरैन्द्राविष्णवैर्हेमन्ते षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे षडृतवः संवत्सरः ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति षट्त्रिꣳशदेते पशवो भवन्ति षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितस्तद्यत्ततो बृहत्यैव छन्दसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥२८॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. ४.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०६ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [८८.] ॥ ॥

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयꣳ सर्वाणि भूतान्यहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वं भवति य एवं विद्वान्पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥१॥ तस्य त्रयोविꣳशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः पञ्च सुत्याः स एष चत्वारिꣳशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कश्चत्वारिꣳशदक्षरा विराड्विराजमभिसम्पद्यते ततो विराडजायत विराजोऽअधि पूरुष इत्येषा वै सा विराडेतस्या एवैतद्विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति ॥२॥ ता वाऽएताः । चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवन्त्येषां चैव लोकानामाप्त्यै दिशां चेममेव लोकं प्रथमया दशताप्नुवन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमान इममे लोकं प्रथमया दशताप्नोत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यावदिमे च लोका दिशश्च सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥३॥ एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथे । तेषाꣳ समानं कर्मैकादश यूपा एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥४॥ ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥५॥ यद्वेवैकादशिना भवन्ति । एकादशिनी वाऽइदꣳ सर्वं प्रजापतिर्ह्येकादशिनी सर्वꣳ हि प्रजापतिः सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥६॥

स वाऽएष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्सरो यत्किं च पञ्चविधमधिदेवतमध्यात्मं तदेनेन सर्वमाप्नोति ॥७॥ तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वाऽएष उभयतोज्योतिरुभयतउक्थ्यः ॥८॥ यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेध उभयतोज्योतिषो वाऽइमे लोका अग्निनेत आदित्येनामुतस्तस्मादुभयतोज्योतिरन्नमुक्थ्य आत्मातिरात्रस्तद्यदेताऽउक्थ्यावतिरात्रमभितो भवतस्तस्मादयमात्मान्नेन परिवृढोऽथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रोऽह्नाꣳ स मध्ये तस्माद्यवमध्यो युते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य द्विषन्भ्रातृव्य इत्याहुर्य एवं वेद ॥९॥ तस्यायमेव लोकः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसन्त ऋतुर्यदूर्ध्वमस्माल्लोकादर्वाचीनमन्तरिक्षात्तद्द्वितीयमहस्तदस्य ग्रीष्म ऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्यममहरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तच्चतुर्थमहस्तदस्य हेमन्त ऋतुर्द्यौरेवास्य पञ्चममहर्द्यौरस्य शिशिर ऋतुरित्यधिदेवतम् ॥१०॥ अथाध्यात्मम् । प्रतिष्ठैवास्य प्रथममहः प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्त ऋतुर्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया अवाचीनं मध्यात्तद्द्वितीयमहस्तदस्य ग्रीष्म ऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममहर्मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तच्चतुर्थमहस्तदस्य हेमन्त ऋतुः शिर एवास्य पञ्चममहः शिरोऽस्य शिशिर ऋतुरेवमिमे च लोका संवत्सरश्चात्मा च पुरुषमेधमभिसम्पद्यन्ते सर्वं वाऽइमे लोकाः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमात्मा सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ [६. १.] ॥ ॥

अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषस्तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्यान्नं मेधस्तद्यदस्यैतदन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधोऽथो यदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते तस्मादेव पुरुषमेधः ॥१॥ तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । अन्तरिक्षं वै मध्यममहरन्तरिक्षमु वै सर्वेषां

भूतानामायतनमथोऽअन्नं वाऽएते पशव उदरं मध्यममुदरे तदन्नं दधाति ॥२॥
तान्वै दश-दशालभते । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्याव-
रुद्ध्यै ॥३॥ एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रि-
ष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥४॥ अष्टाचत्वारिꣳशतं
मध्यमे यूपऽआलभते । अष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवा-
स्मै पशूनवरुन्द्धे ॥५॥ एकादशैकादशेतरेषु । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं
त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥६॥ अष्टाऽउत्तमाना-
लभते । अष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्ब्रह्मैवैतदस्य सर्वस्योत्तमं करोति त-
स्माद्ब्रह्मास्य सर्वस्योत्तममित्याहुः ॥७॥ ते वै प्राजापत्या भवन्ति । ब्रह्म वै प्र-
जापतिर्ब्राह्मो हि प्रजापतिस्तस्मात्प्राजापत्या भवन्ति ॥८॥ स वै पशूनुपाकरि-
ष्यन् । एतास्तिस्रः सावित्रीराहुतीर्जुहोति देव सवितस्तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानि
देव सवितरिति सवितारं प्रीणाति सोऽस्मै प्रीत एतान्पुरुषान्प्रसौति तेन प्र-
सूतानालभते ॥९॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । ब्रह्म वै ब्राह्मणो ब्रह्मैव तद्ब्रह्म-
णा समर्धयति क्षत्राय राजन्यं क्षत्रं वै राजन्यः क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्धयति म-
रुद्भ्यो वैश्यं विशो वै मरुतो विशमेव तद्विशा समर्धयति तपसे शूद्रं तपो वै
शूद्रस्तप एव तत्तपसा समर्धयत्येवमेता देवता यथारूपं पशुभिः समर्धयति ता
एनꣳ समृद्धाः समर्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥१ ॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं
तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणै-
वैनान्धाम्ना समर्धयति तऽएनꣳ समृद्धाः समर्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥११॥ नियुक्ता-
न्पुरुषान् । ब्रह्मा दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः स-
हस्राक्षः सहस्रपादित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वाऽइदꣳ सर्वꣳ सर्व पुरुष-
मेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽइत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येवाथो

यथैष तथैनमेतदाह तत्पर्यग्निकृताः पशवो बभूवुरसंज्ञप्ताः ॥१२॥ अथ हैनं वागभ्युवाद । पुरुष मा संतिष्ठिपो यदि सꣳस्थापयिष्यसि पुरुष एव पुरुषमत्स्यतीति तान्पर्यग्निकृतानेवोदसृजत्तद्देवत्या आहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवता अप्रीणात्ता एनं प्रीता अप्रीणन्त्सर्वैः कामैः ॥१३॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति ॥१४॥ ऐकादशिनैः सꣳस्थापयति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥१५॥ उदयनीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् । एकादश वशा अनूबन्ध्या आलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या एतासां देवतानामाप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्या अन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥१६॥ अथ यदेकादश भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते त्रैधातव्युदवसानीयासावेव बन्धुः ॥१७॥ अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्सपुरुषं प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥१८॥ अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसं दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः सर्वꣳ सर्ववेदसꣳ सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१९॥ अथात्मन्नग्नी समारोह्य । उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति यद्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येदथ तान्यज्ञक्रतूनाहरेत यानभ्याप्नुयात्स वाऽएष न सर्वस्माऽअनुवक्तव्यः सर्वꣳ हि पुरुषमेधो नेत्सर्वस्माऽइव सर्वं ब्रवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यान्नेत्वेव सर्वस्माऽइव ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥२ [६. २.]

॥ षष्ठोऽध्यायः [८१.] ॥ ॥

ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं

भूतेष्वात्मानं जुहुवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानꣳ हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानाꣳ श्रैष्ठ्यꣳ स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्तथैवैतद्यजमानः सर्वमेधे सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यꣳ स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति ॥१॥ स वा ऽएष सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मिन्नग्निं परार्ध्यं चिनोति परमो वाऽएष यज्ञक्रतूनां यत्सर्वमेधः परमेणैवैनं परमतां गमयति ॥२॥ तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अग्निर्वाऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ॥३॥ इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । इन्द्रो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति ॥४॥ सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्य्यः पुरोरुचः सर्वꣳ सौर्यमसदिति ॥५॥ वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति ॥६॥ आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्नश्वं मेध्यमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥७॥ पौरुषमेधिकं मध्यमꣳ षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥८॥ अप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामाप्त्यै तस्मिन्त्सर्वान्मेध्यानालभते यच्च प्राणि यच्चाप्राणं वपा वपावतां जुहोति त्वच उत्कर्तमवपाकानाꣳ संव्रश्चमोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति शुष्काणां चार्द्राणां चान्नमन्नं जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै सर्वं जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमत्र तृतीयसवने हुतेषु हविःषु ॥९॥ त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥१०॥ त्रयस्त्रिꣳशं नवममहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिꣳशः प्रतिष्ठित्यै ॥११॥ विश्वजित्सर्व-

पृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः सर्वꣳ सर्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१२॥ अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषं प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥१३॥ तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवन ईजे । तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वं भवति य एवं विद्वान्त्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥१४॥ तꣳ ह कश्यपो याजयां चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्द आसिथ उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते संगरः कश्यपायेति ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥३ [७. १.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [१०.] ॥ ॥

अथास्मै कल्याणं कुर्वन्ति ॥ ॥ अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्मा एतदन्नं करोति तस्माच्छवान्नꣳ शवान्नꣳ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षꣳ श्मशा उ हैव नाम पितृणामत्तारस्ते हामुष्मिंल्लोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य एतदन्नं करोति तस्माच्छ्मशान्नꣳ श्मशान्नꣳ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥१॥ तद्धि न क्षिप्रं कुर्यात् । नेन्नवमघं करवाणीति चिरऽएव कुर्यादघमेव तत्तिरः करोति यत्र समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघं गमयति यद्यनुस्मरेयुः ॥२॥ अयुङ्क्षु संवत्सरेषु कुर्यात् । अयुङ्ꣳ हि पितृणामेकनक्षत्रऽएकनक्षत्रꣳ हि पितृणाममावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रमेको हि यदेताꣳ रात्रिꣳ सर्वाणि भूतानि संवसन्ति तेनो तं काममाप्नोति यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥३॥ शरदि कुर्यात् । स्वधा वै शरत्स्वधो वै पितृणामन्नं तदेनमन्ने स्वधायां दधाति माघे वा मा नोऽघं भूदिति निदाघे वा नि नोऽघं धीयाताऽइति ॥४॥ चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्धन्त ते देवा असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यान्दिग्भ्योऽनुदन्त तेऽदिक्काः प-

राभवंस्तस्माद्या दैव्यः प्रजाश्चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वद्वे त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्भ्य उभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीं च दक्षिणां चैतस्याꣳ ह दिशि पितृलोकस्य द्वारं द्वारैवैनं पितृलोकं प्रपादयति स्रक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनावान्तरदिक्षु तदेनꣳ सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥५॥ अथातो भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनुष्याणां दिक्तदेनं मनुष्यलोकऽआभजत्येतद्ध वै पितरो मनुष्यलोकऽआभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजा भवति प्रजा ह्यस्य श्रेयसी भवति ॥६॥ दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनं पितृलोकऽआभजतीति न तथा कुर्यादामीवद्ध नाम तच्छ्मशानकरणं क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥७॥ दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यर्षे कुर्यादित्यु हैकऽआहुः । तत्प्रत्युच्छ्रितमघं भवतीति नोऽएव तथा कुर्याद्यद्वाऽउदीचीनप्रवणे करोति तदेव प्रत्युच्छ्रितमघं भवति ॥८॥ यस्यैव समस्य सतः । दक्षिणातः पुरस्तादाप एत्य सꣳस्थायाप्रघ्नत्य एतां दिशमभिनिष्पद्याक्षय्या अपोऽपिपद्येरंस्तत्कुर्यादन्नं वाऽआपोऽन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुरस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु वाऽआप एषो ह जीवानां दिगन्तरेण सप्तऽर्षीणां चोदयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति तद्धैतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणं जीवेभ्यो हितं यद्वाव जीवेभ्यो हितं तत्पितृभ्यः ॥९॥ कम्वति कुर्यात् । कं मेऽसदित्यथो शम्वति शं मेऽसदिति नाधिपथं कुर्यान्नाकाशे नेदाविरघं करवाणीति ॥१०॥ गुह्या सद्वतापि स्यात् । तद्यद्गुह्या भवत्यघमेव तद्गुह्या करोत्यथ यद्वताप्यसौ वाऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता स एवास्मात्पाप्मानमपहन्त्यथोऽआदित्यज्योतिषमेवैनं करोति ॥११॥ न तस्मिन्कुर्यात् । यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानꣳ ह नाम तत्क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥१२॥ चित्रं पश्चात्स्यात् । प्रजा वै चित्रं चित्रꣳ ह्यस्य प्रजा भवति यदि चित्रं न स्यादापः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युरापो

क्वेव चित्रं चित्रꣳ ह्येवास्य प्रजा भवति ॥१३॥ ऊषरे करोति । रेतो वाऽऊषाः प्रजननं तदेनं प्रजननऽआभजत्येतद्ध वै पितरः प्रजननऽआभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजा भवति प्रजा ह्यास्य श्रेयसी भवति ॥१४॥ समूले । समूलꣳ हि पितृणां वीरिणमिश्रमेतद्धास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽअघमेव तद्धृ करोति ॥१५॥ न भूमिपाशमभिविदध्यात् । न शरं नाश्मगन्धां नाध्याण्डां न पृश्निपर्णीं नाश्वत्थस्यान्तिकं कुर्यान्न विभीतकस्य न तिल्वकस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्ये पापनामानो मङ्गलोपेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥१६॥ अथात आवृदेव । अग्निविधयाग्निचितः श्मशानं करोति यद्वै यजमानोऽग्निं चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनात्मानꣳ संस्कुरुतऽएतद्ध ह यज्ञियं कर्मासꣳस्थितमा श्मशानकरणात्तद्यदग्निविधयाग्निचितः श्मशानं करोत्यग्निचित्यामेव तत्सꣳस्थापयति ॥१७॥ तद्वै न महत्कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्यादित्यु हैकऽआहुः समानो ह्यस्यैष आत्मा यथैवाग्निस्तथेति ॥१८॥ पुरुषमात्रं त्वेव कुर्यात् । तथापरस्माऽअवकाशं न करोति पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीं कुरुतऽउत्तरतो वर्षीयः प्रजा वाऽउत्तरा प्रजामेव तद्वर्षीयसीं कुरुते तद्विधायापसलविसृष्टाभि स्वन्त्याभिः पर्यातनोत्यपसलवि पित्र्यꣳ हि कर्म ॥१९॥ अथोद्धन्तवाऽआह । स यावत्येव निवप्स्यन्त्स्यात्तावदुद्धन्यात्पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात्तथापरस्माऽअवकाशं न करोत्यथोऽओषधिलोको वै पितर ओषधीनाꣳ ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्या अन्तर्हितोऽसदिति ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [८. १.] ॥ ॥

अन्तर्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्मिंल्लोकेऽस्पर्धन्त ते देवा असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या दैव्यः प्रजा अनन्तर्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वां त्वद्यस्मिंस्त्वत् ॥१॥ अथैनत्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । या एवामूः परिश्रितस्ता

एता यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमा दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोत्यपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥२॥ अथैनत्पलाशशाखया व्युदूहति । यद्वेवादो व्युदूहनं तदेतदपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयव इति पणीनेवैतदसुम्नान्देवपीयूनसुररक्षांस्यस्माल्लोकादपहन्त्यस्य लोकः सुतावत इति सुतवान्हि य ईजानो द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तमिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोति ॥३॥ यमो ददात्ववसानमस्मा इति । यमो ह वा अस्यामवसानस्येष्टे तमेवास्मा अस्यामवसानं याचति तां दक्षिणोदस्यत्युदगितरां दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥४॥ अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । उत्तरत इत्यु हैक आहुः स यथा कामयेत तथा कुर्याद्युङ्क्तेति सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छत्विति सवितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छति तस्मै युज्यन्तामुस्रिया इत्येतस्मा उ हि कर्मणा उस्रिया युज्यन्ते ॥५॥ षड्गवं भवति । षडृतवः संवत्सर ऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्धेन दक्षिणाग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीम् ॥६॥ ॥ शतम् ६८०० ॥ ॥ चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥७॥ अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥८॥ अथैनद्विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म यस्मै कर्मण एनद्युङ्क्ते विमुच्यन्तामुस्रिया इत्येतस्मा उ हि कर्मणा उस्रिया युज्यन्ते तद्दक्षिणोदस्यत्युदगितरद्दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥५ [८. २.] ॥ ॥

अथ सर्वौषधं वपति । यद्वेवादः सर्वौषधं तदेतद्धक्ष्णीभिस्तद्वपत्येकयेदं दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोत्यश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृतेति ज्योग्जीवातुमे-

वेभ्य एतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रैति ॥१॥ अथैनन्निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठास्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति पुरादित्यस्योदयात्तिर-इव वै पितरस्तिर-इव रात्रिस्तिर एव तत्करोति यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥२॥ सविता ते शरीराणि । मातुरुपस्थऽआवपत्विति सवितैवास्यैतच्छरीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थऽआवपति तस्यै पृथिवि शं भवेति यथैवास्माऽइयꣳ शꣳ स्यादेवमेतदाह प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसाविति नाम गृह्णात्ययं वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति ॥३॥ अथ कंचिदाह । एतां दिशमनवानन्त्सृत्वा कुम्भं प्रक्षीयानपेक्षमाण एहीति तत्र जपति परं मृत्योऽअनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्य इतरो देवयानात् चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरानिति ज्योग्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रैति ॥४॥ अथैनं यथाङ्गं कल्पयति । शं वातः शꣳ हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशूशुचन् कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः अन्तरिक्षꣳ शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वा इत्येतदेवास्मै सर्वं कल्पयत्येतदस्मै शिवं करोति ॥५॥ अथ त्रयोदश पादमात्र्य इष्टका अलक्षणाः कृता भवन्ति । या एवामूरग्नाविष्टकास्ता एता यजुषा ता उपदधाति तूष्णीमिमा दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥६॥ त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सर ऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥७॥ पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिर-इव वै पितरस्तिर-इव तद्यदलक्षणं तिर एव तत्तिरः करोति ॥८॥ तासामेकां मध्ये प्राचीमुपदधाति । स आत्मा तिस्रः पुरस्तान्मूर्धसꣳहितास्तच्छिरस्तिस्रो दक्षिणतः स दक्षिणः पक्षस्तिस्र उत्तरतः स उत्तरः पक्षस्तिस्रः पश्चात्त-

त्पुच्छꣳ सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा ॥ ९ ॥ अथ प्रदरात्पुरीषमाहृत्य वा ऽआह । एतद्वास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथाऽअघमेव तद्बहु करोत्यस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति परिकृषन्त्यु हैके दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥ तद्धि न महत्कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति यावानुद्बाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य कुर्यान्मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नꣳ स्त्रिया ऊरुदघ्नं वैश्यस्याष्ठीवदघ्नꣳ शूद्रस्यैवंवीर्या ह्येत ऽइति ॥ ११ ॥ अथोत्तानु त्वेव कुर्यात् । तथापरस्माऽअवकाशं न करोति तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तां न न्यस्येद्धृत्वा वैनामूढ्वा वा गृहेषूच्छ्रयेत्प्रजामेव तद्गृहेषूच्छ्रयति ॥ १२ ॥ कृत्वा यवान्वपति । अघं मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति कं मेऽसदिति दर्भैः प्रच्छादयत्यघ्नतायै ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [८. ३.] ॥ ॥

अथैनच्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्ताद्ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मपुरोगवमेवैनꣳ स्वर्गं लोकं गमयति शमीमयमुत्तरतः शं मेऽसदिति वारणं पश्चादघं मे वारयाताऽइति वृत्रशङ्कुं दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥ अथ दक्षिणतः परिकर्षे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति ते हैनममुष्मिंल्लोकेऽक्षिते कुल्ये ऽउपधावतः सप्तोत्तरतस्ता उदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्तीरघमत्येतुमर्हत्यघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥ अश्मनस्त्रींस्त्रीन्प्रकिरन्ति । ता अभ्युत्तरन्त्यश्मन्वती रीयते सꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरत सखायः अत्रा जहीमोऽशिवा येऽअसञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३ ॥ अपामार्गैरपमृजते । अघमेव तदपमृजतेऽपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यꣳ सुवेति यथैव यजुस्तया बन्धुः ॥ ४ ॥ यत्रोदकं भवति तत्स्नान्ति । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाप उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं

कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयति ॥५॥ स यदि स्थावरा आपो भवन्ति । स्थापयन्त्येषां पाप्मानमथ यदि वहन्ति वहन्त्येवैषां पाप्मानꣳ स्नात्वाहतानि वासाꣳसि परिधायानडुहः पुच्छमन्वारभ्यायन्त्याग्नेयो वाऽअनड्वानग्निमुखा एव तत्पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायन्त्यथोऽअग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एनानतिवहति ॥६॥ उद्वयं तमसस्परीति । एतामृचं जपन्तो यन्ति तत्तमसः पितृलोकादादित्यं ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्य आगतेभ्य आञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव तं मृत्युमन्तर्दधते ॥७॥ अथ गृहेष्वग्निꣳ समाधाय । वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणाग्नयऽआयुष्मतऽआहुतिं जुहोत्यग्निर्वाऽआयुष्मानायुष ईष्टे तमेवैभ्य आयुर्याचत्यग्नऽआयूꣳषि पवसऽइति पुरोऽनुवाक्याभाजनम् ॥८॥ अथ जुहोति । आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहेति यथैवैनानभिरक्षेद्यथाभिगोपायेदेवमेतदाह ॥९॥ तस्य पुराणोऽनड्वान्दक्षिणा । पुराणा यवाः पुराण्यासन्दी सोपबर्हणैषा न्वादिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥१०॥ अथानग्निचितः । एतदेव भूमिजोषणमेतत्समानं कर्म यदन्यदग्निकर्मणः कुर्यादाहिताग्निः शर्करा इत्यु हैकऽआहुर्या एवामूरग्न्याधेयशर्करास्ता एता इति न कुर्यादित्येकऽईश्वरो हैता अनग्निचितꣳ संतप्तोरिति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥११॥ मर्यादायाऽएव लोष्टमाहृत्य । अन्तरेण निदधातीमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरोऽअर्थमेतम् शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसम्भेदाय तस्माद्ध हैतज्जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यन्ते ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥७ [८. ४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०० ॥ ॥ अष्टमोऽध्यायः [११.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या४३२ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF HARISVÂMIN.

इदानीमश्वमेधस्य यदप्रसन्नं तद्दर्शयिष्यामः । तत्राश्वमेधस्योत्पत्तिः फलं च । पञ्चस्वध्यायेषु तस्य धर्मविधयः आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रब्रह्मत्वयाजमानविषयास्तत्र च त्रिभिरध्यायैः सह मन्त्रव्याख्यानेन विशेषधर्मा अनुक्रान्ताः पुनरध्यायद्वयेन तऽएव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ताः ॥ ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्य[: देय] ओदनः ब्रह्मौदनः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

अत्र रशनादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥

स्तोकीयाः स्तोकानां प्रस्रवणबिन्दूनां निष्क्रयणतया सम्बन्धिनीराहुतीः । सहस्रं जुहोति अग्नये स्वाहेत्येता दशाहुतीः शतकृत्व आवृत्ता जुहोति ॥ १ ॥ प्रदग्धोरिति प्राप्ते तोसुन आदिलोपः हकारस्य घत्वम् ॥ ४ ॥ अन्यत्राग्नेरिति अन्वाहार्यपचने वाश्वपदे वा परिलिखिते । वक्ष्यमाणकल्पान्तरनिन्दा (see ४. ३. ४-५.) ॥ ६ ॥ अनुद्रुत्य आनुपूर्व्येणोच्चार्य । सकृदेवेति न स्तोकीयावदावर्तयेत् ॥ ७ ॥ यज्ञमुखे-यज्ञमुखऽइति दीक्षणीया प्रायणीया आतिथ्या प्रवर्ग्य उपसदोऽग्नीषोमीयाः सुत्या अवभृथ उदयनीया अनूबंध्या (?) उदवसानीयेत्येतेषु । अर्धुकः साधुसमृद्धः ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

प्रैषं प्रकर्षेणान्विष्यान्विष्य ऐच्छन् । इष्टिभिः सावित्रीभिः ॥ १ ॥ धतोः इह रतिरिह रमतामित्येता आहुतीः । नष्टमन्विच्छति गवेषत इति नष्टैषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥

प्रभ्रंशुका प्रकर्षेण भ्रंशनधर्मिका ॥ ४ ॥ इति एवममुं चतुर्दन्तकूटयुद्धादिकं संग्राममथवा कुरुसंग्रामं बालसंग्रामं प्राच्यसंग्रामं वालसंग्राममुच्यमपित्यादिकं (?) अजयज्जितवान् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ॥

तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ संस्थितायामुपोत्थायेति (४. २. १५.) वक्ष्यत्यत्र तु मन्त्रो व्याख्यायते ॥ तदनुकारेण शिष्टाः स्वकर्मकुशलाः । आमित्रौ अमित्रयोः पुत्रौ ॥ १ ॥ तल्पसाधवस्तल्प्याः । बन्धनम् बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनस्थानम् ॥ २ ॥ विविधमायच्छन्ते व्याप्रियन्ते । उदृचं समाप्तिम् ॥ ३ ॥ ६ ॥ १ ॥

आत्मा शरीरम् तस्मात्सप्तभेदाच्चक्षुरादिभिः छिद्रैः । प्रजापतिः तस्या अवरोधार्थमेतानि वक्ष्यमाणानि काय स्वाहेत्यादिमन्त्रकाणि अपक्रान्तसप्तदेवताकानि वैश्वदेवानि नामाहवनानि अपश्यत् ॥ १ ॥ त्रेधा त्रीणि विभज्य देवता जुहोति काय स्वाहा कस्मै स्वाहेत्येवमादिना । त्र्यावृतः वसुरुद्रादित्यात्मकैरवयवैस्त्रिगुणा देवाः अग्निः सोम इत्येवमाद्यात्मिका वा । लोका अपि त्रिगुणाः समस्ताः प्रत्येकं चादिमध्यान्तविभागेन त्र्यावृतः ॥ २ ॥ सप्तभिर्दिवसैः कृत एकविंशतिः सम्पद्यतऽइति सम्पदधिकाराच्चवर्यौद्ग्रभणानि जुहोतीति चैकस्मिन्नहनि चतुर्होमवचनाच्च चवर्यौद्ग्रभणानि प्रत्यहं जुहोति प्रागल्भ्येन सप्तमे तु षडाग्निकानि जुहोति ॥ ४ ॥ ७ ॥ १ ॥

प्रजापतिः अश्वमेधं यजुरात्मकं विग्रहवन्तं सृष्टवान् स एव सृष्टः सन्यजुषामपूर्वाणां बहुत्वाद्बलवत्तर इति कृत्वा ऋचमृग्यजुषमश्वमेधं साम सामयजुषं च प्र अव्लीनात् व्ली वरणे प्रावृणोदवष्टभ्य संकोचितवान् तं यजुरात्मकाश्वमेधमतिगुरुमपक्रामन्ति वैश्वदेवानि होमकर्माणि उत्तम्भनस्थानीयानि भूत्वा उत् (? हन Cod.) ऊर्ध्वमयच्छन् उद्यतवन्ति (अद्यत° Cod.) उत्क्षिप्तवन्ति ॥१॥ पूर्वासां व्याहृतीनाम् ॥३॥८॥१॥

समिदाधाना[दि] कृत्वा ब्रह्मन्नित्यध्वर्युर्गृहपत्याशीर्नूपत्वात् क्रियान्तरे वा[वि]नियोगात् ॥१॥१॥१॥

अन्नहोमब्राह्मणमेतत् ॥१॥ संततत्वात् ॥३॥ नक्षत्राणां तु लाजा रूपं समर्थत्वात् ॥५॥१॥२॥

तूपरमशृङ्गमजम् गोमृगं मृगाकारं गाम् ॥१॥ उत्सेधमुच्छ्रायं पर्वतादिकम् प्रासादं स्थलं वा । वेहतं गर्भघातिनम् ॥१॥ पञ्चदश पर्यङ्ग्याः द्वौ चाग्नेयावैकादशिनौ एते सप्तदश मध्यमे इतरेषु पञ्चदश-पञ्चदश रोहितादयः एकैकश्चैकादशिनः एवं षोडश-षोडश भवन्ति ॥१३॥ जामदग्न्यः समिद्धोऽअद्य मनुषो दुरोणऽइत्येताः ॥१४॥ प्रति-प्रति वर्ततऽइति प्रतिप्रतिः प्रतिस्पर्ध[:] स अस्यां विद्यतऽइति प्रतिप्रतिनी विट् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्येवेनिर्मत्वर्थे द्रष्टव्यः (पा° ५. २. ११६.) । प्रत्युद्यामिनी प्रत्युद्यमनशीला ॥१५॥ इतरेषां रोहितादीनाम् । अनूकाशमालोकम् ॥१६॥ वैतसे वेतसविकारे इटसूने इटश्चासौ सूनं (!) च इटसूनं तस्मिन्नेव शाखामये कटे (करे Cod.) । आनुष्टुभः अनुष्टुभा संमितः तस्य हि चत्वारः खुरा भवन्ति अनुष्टुबपि चतुष्पादा । अनुष्टुभा संमिता एषा उत्तरा दिक् एषा हि प्राच्या आरभ्य चतुर्थी भवति ॥१९॥२॥२॥

मध्यमेऽहनि पवमानं प्रातःसवनिकं बहिष्पवमानम् । अश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा ऋजुना मार्गेण वेद स हि प्रजापतिरित्यभिप्रायः ॥१॥ यदि उद्गाता स्तोताप्रतिहर्तृभ्यां स(ह) उद्गायेत् स्तोत्रं कुर्यात् । वडवा उपास्याश्वस्य समीपे रुन्धन्ति ॥२॥३॥२॥

क्षेमे सति मनुष्याः सर्वान्देशान्संचरेयुः । समीपे ग्रामयोः सीमानौ स्याताम् । ऋक्षा एव ऋक्षीकाः । पुरुषाश्च ते व्याघ्राश्च पुरुषव्याघ्राः ये (?°घ्राश्येक्ता Cod.) हि व्याघ्ररूपाः पुरुषा वदन्ति (?) ते पुरुषव्याघ्राः । परिमोषिणश्चौराः । आव्याधिन्यः अव्याधिंत्यायुधैः (!) इत्याव्याधिन्यः चोरसेनाः । तस्कराः तत्पापं कुर्वन्तीत्यतोऽन्ये चौराः । स्वदेशऽएव मनुष्याः संचरेयुर्न देशान्तरेऽप्यन्तरालाना[मसं]भिन्नत्वादक्षेमत्वाच्च । प्रविरला ग्रामा भवन्ति तेषां च सीमान्ता दूरे भवन्ति ॥२॥ क्षेमे हि सति वि पृथक् वसतः अक्षेमे तु सम्बद्धौ ॥४॥४॥२॥

पञ्चदशिनश्चातुर्मास्याः ऐकादशिना इत्येव त्रिधा ग्राम्यान्पशूनवस्थाप्य त्रीणि दर्शनानि (? दशनानि Cod.) तेष्वत्रोच्यन्ते । कासुचिदत्र (वाज° सं° २४.) काण्डिकासु पञ्चदश पशवः पठ्यन्ते कासुचिदधिकाः कासुचिदूनाः तत्र यासु पञ्चदश पठ्यन्ते तासु ये पशवः ते पञ्चदशिन इत्युच्यन्ते ॥१॥ चातुर्मास्यदेवताकान्पशून् कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा [इत्या]दीन् (वाज° सं° २४. १४.) । ऐकादशिनान्पशून् आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादीन् (वाज° स° २१. ५८.) तेभ्योऽन्यत्र पञ्चदशिभिश्चातुर्मास्यैश्च केवलैः ॥२॥ विराडभिमानिनीं दशावयवां देवताम् । दशसंख्या प्रमाणं येषां ते दशिनः पशवः प्रजापतये च वायवे च गोमृग इत्येवमादयः (वाज° सं° २४. ३०.) ॥३॥ एकादश दशत इति प्रजापतये चेत्यत (वाज°स° २४. ३०.) आरभ्यैकादशैवैताः काण्डिका यासु दश-दश पशवः ॥४॥५॥२॥

महिषी प्रथममोढा ॥४॥ वावाता प्रिया ॥५॥ परिवित्ता (!) दुर्भगा ॥६॥ काचा मणयः । एकशतमेकैका पत्नी आवयति आबध्नाति केसरपुक्षेषु भूर्भुवः स्वरित्येताभिः व्याहृतिभिः यथासंख्यम् प्रथमया महिषी द्वितीयया वावाता तृतीयया परिवृक्ता ॥८॥६॥२॥

आध्वरिकं प्रोक्षणयजुः अग्नस्त्वौषधीभ्य इत्येतदुच्चार्य आश्वमेधिकं वायुष्ट्वेत्यतदारभ्यते यजुरिति चैकवचनाच्चतस्रोऽप्येता मन्त्रकाण्डिका एकं (°वं C.) वाक्यमिति दर्शयति ॥१॥ न्यग्रोधः स्वकार्यैश्चमसैः सोमाङ्गभूतैश्चाववितित मन्त्रार्थः प्रसिद्ध एवेति न व्याख्यातः चरकाणां हि नैयग्रोधाश्चमसाः पच्यन्ते । उब्जि आर्जवे अधोमुखांश्चक्रुः ॥३॥ आयुते आगच्छति ॥६॥ अथ उपगृह्णाति आध्वरिकं यजुरनुद्रुत्येति वर्तते आध्वरिकमपां पेरुरित्येतदुक्त्वाग्निः पशुरित्याश्वमेधिकैरुपगृह्णाति ॥१२॥ तस्य प्रोक्षणीनां पुनः संस्करणस्यातः परं ब्राह्मणं वक्ष्यतऽइति शेषः ॥१५॥७॥२॥

धुवते उपवाजयन्ति राजानमिव व्यजनैः ॥४॥८॥२॥

तत्र यास्वभिमेथिकासु किंचिद्दर्शनं गूढमस्ति तासु तदत्र ब्राह्मणमुच्यते ॥१॥९॥२॥

महिमानौ महिमप्राप्त्यर्थौ ग्रहौ हिरण्यगर्भो यः प्राण[त] इत्येतन्मन्त्रकौ ॥१॥१०॥२॥

तदपि देवा अश्वमेधेन क्रतुना तस्मिन्प्रजापतौ प्रतीपं स्थापितवन्तः ॥१॥ स चतुरुत्तरः स्तोमोऽश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि भवति । सरट् कृकलाशः अश्वस्य सक्थि आवृढवान् ॥४॥१॥३॥

कीदृशेन पुनः परमेण स्तोमेनेत्यत आह चतुष्टोमेन चतुरुत्तरेणेत्यर्थः (!) किं च कृतेन पयः (?) कलिद्वापरत्रेताकृताख्यः द्यूतानुरूपेण जयाय पराजयाय द्यूतपरिवर्तायापरिवस्थायंमायन्ति (?) इत्ययाः तेषां मध्ये यश्चातुष्कात्मकः अयः स चतुष्पादधर्मकस्य कृतयुगस्य प्रतिरूपमिति स चतुष्व(!)सामान्यात्कृतमित्युच्यते (!)लोके अत्र चतुष्क(!)सामान्यादेव चतुरुत्तर स्तोमः कृतमित्युक्तः (!) तेन कृतस्थानीयेन स्तोमेन जित्वा अधियज्ञमुत्तरेऽहनि एकविंशस्तोमके अधिदैवमेकविंशऽआदित्ये सर्वभूतप्रतिष्ठात्मके प्रतितिष्ठति । पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि षट्सामान्यादृतवः ॥१॥ शक्वर्यः पृथक्कार्या महानाम्न्यः सीमा इत्येवमाख्या विदा मघवन्नित्यादयः ताभिरत्र तत्स्थं शाक्वरं नाम साम लक्ष्यते शक्वर्यः स्वसामप्रतीताः पृष्ठं भवन्ति शाक्वरं साम गीतं पृष्ठसाधनं भवतीत्यर्थः । शक्तयो हि शक्वर्यस्तासु क्रियमाणासु शक्तिमान्सकलोऽश्वो भवतीत्यभिप्रायः ॥२॥ गव्याः गाव इति प्राप्ते स्वार्थिकतद्धितक्रिया ॥३॥२॥३॥

वामदेवेन दृष्टं साम कया नश्चित्र आभुवदित्येतन्मैत्रावरुणशस्त्रसम्बद्धं स्तोत्रं वामदेव्यसामसाधनकं भवति ॥४॥ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रसम्बद्धं स्तोत्रं पार्थरश्मसाधनकं भवति ॥५॥३॥३॥

अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितव्यानग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान् (वाज° सं° ३१.८-१३.) ॥१॥ देवासुरा संयत्ता इत्यादि तिसृणां लोहिताहुतीनां ब्राह्मणम् । उद्धारम् असाधारणमतिरिक्तं भागम् । अधुनापि यदग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लोहितं जुहोति तद्भ्रातृव्याभिभवायैव ॥२॥ गोमृगस्य कण्ठेन पात्रेण प्रथमां लोहिताहुतिं जुहोति ॥३॥४॥३॥

अरण्येऽनूच्यांश्चैतत्राहुता (?) मृत्यवे स्वाहेत्याहुतिः ब्रह्महत्यायै स्वाहेति च तयोरे-

तद्दर्शनार्थं ब्राह्मणम् ॥१॥ अमुष्मै पितृलोकाय मृत्यवे इत्येव यदि जुह्वत्संचक्षीत मृत्युं परिगणयेत् । तत्परिहाराय मृत्यवे स्वाहेत्येकस्मिन्नेव एतामाहुतिं जुहोति ॥२॥ अपरीषु अपक्रान्तास्वतीतासु समासु ॥४॥५॥३॥

अश्वस्तोमीयद्विपदाहोमब्राह्मणमेतत् । अश्वस्य स्तुतिः स्तोमोऽस्मिन्सूक्तेऽस्तीत्यश्वस्तोमीयम् मा नो मित्र इति (वा° सं २५. २४-३१.) मतौ ऋः सूक्तसाम्नोः तत्सम्बन्धा[त्त]त्साध्यं होमजातमप्यश्वस्तोमीयम् ॥१॥ इमा नु कमित्येता ऋचो द्विपदाः (वा° सं २५. ४६-७.) तत्सम्बन्धात्तत्साध्या आहुतयोऽपि द्विपदाः ॥२॥ एताश्च पूर्वा आहुतयो मन्त्रब्राह्मणपाठक्रमेण संलग्ना एव प्राप्नुवन्ति सूत्रकारेण तु शाखान्तरात्क्रमान्तरं लब्धम् (का° २०. ८. ६-१.) । खलतेः पतितकेशस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य ॥५॥६॥३॥

अत्र ब्राह्मणेऽश्वमेधस्य द्वादश नामानि यौगिकानि दर्शनार्थं प्रदर्श्यन्ते ॥१॥७॥३॥

स्नामः (!) प्रतिश्रयः । अगदो अरोगः ॥२॥ अक्षतस्य आमयो रोगो ज्वरादिः । भूमिरिव द्वादशविभागा लोष्टा वा द्वादश कपालकार्ये यस्य स भूमिकपालः ॥३॥ सा एषा निर्हविरिष्टिः (त्रिह° !) पृथगेव अश्वमेधात्पृथगपि बहिरपि भवति एवशब्दोऽप्यर्थे नष्टं विद्यतेऽनयेति नष्टवेदनी । यदि अस्य आहिताग्नेः अपि अन्यदश्वात् हिरण्यादि किंचित्पुरुषार्थं नश्येत् तत एतयैव निर्हविषा (!) यजेत ॥६॥८॥३॥

स हि तत्राग्नीऽआधत्ते ॥२॥ स हि तत्र आधानोपनयनादि करोति ॥३॥ चत्वारि सहस्राणि गवाम् ॥६॥ यजमानाय निष्कं सौवर्णमलंकारं गले आबध्नन् ॥७॥ उप समीपे कॢप्ताः (!) स्थिताः ॥८॥ असंवर्तमानः मैथुनमनुपगच्छन् अनेन तपसा संनिहितप्रियानुपगमनेन स्वस्ति क्षेमेण अश्वरक्षणसंवत्सरस्य समाप्तिं प्राप्नुयाम् ॥१॥ पथः यज्ञपथस्य कामाय प्राप्तये न यज्ञपथादयानीति । यज्ञमुखस्य चारम्भस्य आक्रम्वद्भकाराय (!) अनन्तरा[य] कथं हि यज्ञमुखं यज्ञमून्यं (? मून्यं Cod.) स्यादित्यर्थः ॥१२॥ मूर्धन्वती एव न सद्वती अन्या एका च प्रथमा भवति सद्वतो अन्या भुवो यज्ञस्येत्येषा भुवः (? नुच Cod.) भवसीत्यनेन (?) पादसान्ता (?) भवनमुपात्तं भविता चाग्निस्तेन च सा सद्वती मूर्धन्वत्यपि तु भवत्येव सा मूर्धानं दधिष इत्येतेन मूर्धन्वत्येवान्या भवति न सद्वतीत्येवमवधृतम् न वेव सर्वे धार्यतेऽन्यैव मूर्धन्वती भवति तद्वेदेदिति (?) ॥१३॥१॥४॥

निक्ता स्नापयित्वा । सहस्रं गवां मूल्यं योऽर्हति सहस्रार्हः । पूर्व्यम् प्रथमे वयसि वर्तमानम् प्रतिधारयिता प्रतिधुरः नास्ति प्रतिधुरः अस्येति अप्रतिधुरः ॥१॥ कृत्तिका शकटपुण्ड्रमङ्कि (? मुंद्रु Cod.) यस्य स कृत्तिकाङ्किः ॥४॥ राजपुत्राः अभिषिक्तपुत्राः । कवचः संनाहस्तद्वन्तः कवचिनः । राजन्याः क्षत्रियाः । निषङ्गिणः खड्गिनः । इषुपर्षिणः पृषु वृषु मृषु सेचने इष्टनसाधुव (? इषून् ?) प्रवर्षयन्ति अस्यन्तीति इषुपर्षिणः । क्षत्तारः आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्रं । अश्वशतं यस्मिन्नेनमश्वं संसृज्य रक्षन्ति कीदृशं तत् निरष्टम् अश्वस्य दन्तगतानि वयोव्यञ्जनानि भवन्ति तेषामेकैकं त्रीणि-त्रीणि (वर्षाणि) अनुवर्तन्ते तान्यष्टौ व्यञ्जनानि गतान्यस्मादिति निरष्टमतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः नियतां रमत्यस्मिन्निति निरमणम् ॥५॥ नानारूपतायै मध्ये रजतमभितः सुवर्णमित्येवं क्रियमाणे नानारूपास्तिस्रोऽपीष्टयो भवन्ति अथो उत्क्रामाय सुवर्णं प्रथमामिष्टिमुत्क्राम्योत्तमायां वर्तते (°र्णमिच्यमा° Cod.)

॥१०॥ स अध्वर्युराह हे आशापालाः युष्माकं मध्ये एतस्य कर्मणः उदृचं समाप्तिं गमिष्यन्ति [ये] ते राष्ट्रवन्तो भविष्यन्ति । अराजानः अनीश्वराः । स्नावात् स्नानार्हात्प्रातप्याउदकात् । ब्राह्मणजातं ब्राह्मणसमूहम् । अश्वमेधः सर्वम् सर्वाण्येवैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानि कर्माणि तत्रान्तर्गतानि तन्मन्त्रब्राह्मणानि च ततश्चान्ततः सावित्री तत्र विद्यते । अब्राह्मणः व्रात्यः पतितसावित्रीकः । ज्येय एव वित्तमानादिना वैश्यवत् हापनोयः सर्वाधिकारमुपजीव्यः । पानमुदकम् खाद्य-इव खादः यवसादिः यच्च किंचिज्जनपदे असंस्कृतं संस्कृतमन्नं (?) सक्तुतण्डुलादि तत्सर्वं युष्मभ्यमेव स्तुतं (!) तदपि भवदुपयोज्यम् (?स्वयदु° Cod.) ॥१७॥२॥४॥

कशिपु आसनविशेषः कूर्चः कूर्चाकृति पोठमात्रम् ॥१॥ हवै अहमेव वां प्रतिह्वयै सञ्जो ऽहं प्रतिगराय ॥२॥ आह होता । अश्रोत्रियाः सकलवेदानध्यायिनः गृहमेधिनः पाकयज्ञयाजिनः । वीणानामलावुवीणा (युवी C.) त्रितन्तिः सप्ततन्तिरित्यादोनां वोणागणः तेन वीणागणसंघातेन (तं Cod.) ये गायन्ति शब्दायन्ति ते वीणागणास्ते शिष्यभूता येषां गायनाचार्यादीनां गणानां (!) सन्ति ते वीणागणगिनः । संगायन्तीत्युपमानभूतैः पुराणैः सह उपमेयभूतं गायन्ति ॥३॥ सम्प्रेष्य गायनान् (त् C.) अध्वर्युर्न होता प्रक्रमान् हिङ्काराय स्वाहेत्येतान्होमान्जुहोति दक्षिणाग्नौ वाश्वपदे वा परिलिखिते यतरथा एतयोर्यतरेण प्रकारेणास्य यजमानस्य तत्रावृत् कर्मादावङ्गीकृतं भवतीतरथा जुहोति पूर्ववत् तु स्थितिः या प्रथमेऽध्याये पठिता (१.३.६-७.) ॥४॥ कासावित्यत आह सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुपूर्वमुच्चार्य सकृदेव प्रथमे दिवसे न प्रतिदिनं रूपाणि हिङ्कारादीनि आज्यमयानि परिकल्प्य आहवनीये जुहोति न पदेऽन्वाहार्यपचने वा ॥५॥ अथर्वणा प्रोक्ता मन्त्रा ब्राह्मणानुवाकाश्च अथर्वाणः ॥७॥ एवमङ्गिरसा प्रोक्ता अङ्गिरसः ॥८॥ सेलं गायन्तीति सेलगाः सालो (!) वंशग्रामरागसदृशो (वंस Cod.) मुखेन आश्वासे (?याश्वासै Cod.) क्रियते गोपालादिभिः । देवजनविद्या भूतविद्या ॥१०॥ धर्मः धर्मवान् इन्द्रः शक्रो राजा तस्य देवा विशः सेवकाः ॥१४॥३॥४॥

संवत्सरे सायने षट्त्रिंशतां दशाहानां वचनात् स चाश्वोत्सर्गदिवसादारभ्य गणनीयो न ब्रह्मौदनदिवसात् । प्राजापत्यमिष्टकापशुं (?शुनं Cod.) वायव्यं पश्च वा पशूनालभ्य स्वकालऽएवोत्तरस्यां फाल्गुन्यां तद्बाधकरणाभावाद्दीक्षा (दीक्षा Cod.) कर्तव्या । सा चाष्टम्यामुखां सम्भृत्येष्टकाः कृत्वोत्तरस्याममावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा अन्वेष्टव्या (अंवेष्टव्यः । Cod.) प्रतिदिनं चाग्नावैष्णवमौद्ग्रभणानि आध्वरिकाण्याश्वमेधिकानि कृष्णाजिनदीक्षां च कुर्वद्भिः सप्तम्यां (साम्या Cod.) संस्थापनीयास्तृतीयायां दीक्षां समाप्य पञ्चदश्यामुपवसथः कार्यः प्रतिपदादिषु सुत्यास्ततो ब्रह्मौदन ऋतुपशवश्च कार्याः । उत्सीदन्ति नानुष्ठीयन्ते इष्टयः सावित्रीभिरिष्टिभिः पूर्णेऽपि संवत्सरे ता उत्सीदेयुरित्यन्ये शाखिन आहुः । किमु किं क्षेपे उशब्द[स्तुशब्द]स्य स्थाने किं तु कस्मात्कारणान्न कुतश्चिदपीत्यर्थः । दीक्षितः सावित्रीभिर्विशेषेण विहिताभिर्यजेत दीक्षितस्य हि यागदानहोमाः सामान्येन [द्वा]दशैव दीक्षा उपसदश्च प्राप्ताः सुत्याश्च तिस्रः उत्पन्नावेव सिद्धाः तत्सर्वं दीक्षादि त्रिणवं स्तोममभि सम्पद्यते स च वज्रसंस्तुतः ॥१॥ The explanation of the rest of this brâhma*n*a to ५.१.२. is wanting.

उक्थ्यानुरूपैः सार्धं सह एकीभूयमेव शंसेत् तथा हि त्रीण्यप्याध्वर्यवौद्गात्रहौत्राण्यवि-

लक्षणानि भवन्तीत्यभिप्रायः । रथन्तरं पृष्ठसाधनं तच्च प्रथमेऽहनि भवति न बृहदिति नियमवचनम् राथन्तरं च शस्त्रम् रथन्तरपृष्ठसम्बन्धं यादृशं निष्केवल्यं शस्त्रं तादृशमत्र भवति अग्निष्टोमसंस्थोऽयं यज्ञो भवति नोक्थ्यादिसंस्थः ॥२॥ एकविंशतिः सवनीया आग्नेयाः समानकर्मणात्र प्रथमेऽहनि भवन्तीत्येकऽआह्नः । आश्वमेधक(धकिकि)खिलपरिपठिते एकादशिन्यौ आग्नेयः कृष्णग्रीवः अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानित्येते (वाज° सं° २१. ५८-९.) ॥३॥ क्रमार्थमिदं पुनर्वचनम् (see २. १. १.) । अध्वर्युग्रहणमौद्गात्रव्यवधानार्थम् ॥४॥ एतद्दर्शनार्थं पुनरुच्यते । स्वायां देवतायामादित्ये ॥५॥ अनेन एकविंशतिविभागेनात्मना प्राणेन तमेतस्मिन्नादित्ये ॥६॥ उच्चावचं नानारूपम् ॥७॥ तस्य मध्यमाह्नः हौत्रे प्रातःसवनं विशेषेण कल्पयिष्यऽइति शेषः । अग्निं तमित्येतत्सूक्तं पाङ्क्तं पङ्क्तीनां समूहः आज्यमाज्यशस्त्रात्मकमाश्वमेधिकं शस्त्वा ऐकाहिकं ज्यौतिष्टोमिकमाज्यमाज्यसूक्तमुप उपचिन्वन् स एकाहादपूर्वेणाश्वमेधिकेन (!) शंसति एष तावदाज्ये प्रथमे शस्त्रे विशेषः । अथ द्वितीये शस्त्रे विशेषमाह बार्हतं च आ नो यज्ञं दिविस्पृशम् बृहतीनां समूहं प्रउगं प्रशस्त्रात्मकम् माधुच्छन्दसं मधुच्छन्दस आर्षं ज्यौतिष्टोमिकं प्रउगं वायुरग्रेगा इत्येतत् तृचं (!) शंसति माधुच्छन्दसे हि वायव्यादयः सप्त तृचाः सप्तैव बार्हतास्तेषामेकं बार्हतमेकं च माधुच्छन्दसं समानेन शंसत्येवं सर्वान् यश्च बार्हते प्रउगे कामो ब्राह्मणे पठितः यश्च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोराप्त्यै । क्लृप्तं प्रातःसवनम् एतावानेवात्र विशेषो नान्योऽस्ति इत्यर्थः ॥८॥ मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य त्रिकद्रुकेषु महिष इत्येषातिच्छन्दाः प्रतिपत्प्रथमा च वयति (?) इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरस्तृचः प्राकृत एव एष एव नित्यः एकाहातानः एकाहोऽन्तः —ते (!) इन्द्र दीयतऽइत्यादि एकाहातानादूर्ध्वं पङ्क्तीः शंसति ततः षट्पदाः तत ऐकाहिकं सूक्तं शंसति तत्र च प्रागुत्तमायाः ऋचः निविदं दधाति ॥९॥ निष्केवल्यं माहेन्द्रशस्त्रम् । महानाम्न्यः शक्वर्यः ताभिः शाक्वरं लक्ष्यते शाक्वरं मध्यमेऽहनि पृष्ठं भवति ताः महानाम्नीः स्तोत्रियाः सह अनुरूपेण तृचेन स्वादोरित्था विषूवत इति सह च प्रगाथेन होता शंसति । ऐकाहिके इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्येतस्मिन्सूक्ते निविदं दधाति ॥१०॥ इत्यनुचरस्तृचः शत्रूनामभिभवस्य रूपम् । उदु ष्य देव इत्यादीनि च चत्वार्याश्वमेधिकानि (?चार्याश्व° C.) सूक्तानि ऐकाहिकानां (एकानां C.) पुरस्ताच्छंसनीयान्येव ॥११॥ सप्ताग्निमारुतैर्निर्द्वैलादीनि (?समा° C.) त्रीण्याश्वमेधिकान्यैकाहिकेनैव निविद्धानीयैः (? विद्धा°) समुच्चिनोति ॥१२॥ तेनाश्वेन सह सर्पन्ति । स्तुते बहिष्पवमाने उद्गातृभिः ॥१६॥ स्तृत्यः हिंसनीयः शत्रुः स्तर्तवे स्तरीतुं हन्तुम् ॥१७॥ एतत्सूक्तं होता आवपति अध्रिगो शमीध्वमित्यस्मात्प्राक् । अत्र सूक्ते उपमाने (?) चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्येतामृचं (१. १६२. १८.) अन्ये स्वस्थानादपनीय वङ्क्रीणां वङ्क्रीवचनस्य पुरस्ताद्दधाति । नेदनायतने अस्थाने प्रणवं दधामेत्यनेनाभिप्रायेण यदि किलैषा स्वक्रमऽएव सूक्तान्तर्गता पुरस्तात्कृतः (? न्ततः Cod.) प्रणवोऽस्या अन्ते कृतेन प्रणवेनार्थ[त]ः संदध्यात् तस्य च प्रणवस्यानायतनमस्थानमेषा प्रैषात्मिका ह्येषा यथान्यानि प्रैषवचनानि प्रणवस्यानायत[न]मेवमेषा अपीत्यभिप्रायः (मपी° C.) । अथो अपि नेत् एकवचनेन एकस्याश्वस्य (स्वस्य C.) वङ्क्रीवचनमेकवचनम् चतुर्विंशति (!) वाजिन इत्येतत् [ति]नैकवचनेन बहूनां पशूनां वङ्क्रीवचनं बहुवचनम् षट्त्रिंशतिः (!) षट्त्रिंशतिरेषां (!)

बह्वृचः (बहवः C.) ता अनुष्टुभोऽध्यावयतादिति एतत् तन्मा (?एतत्रं ता Cod.) व्यवायाम (विंक्रीयाम Cod.) व्यवहितं विच्छिन्नं करवाम बह्वृचीयता(?)प्रकाशनमेकदेशमे[व] भवति यद्येषा ऋग्बह्वृचीवचनस्य पुरस्ताज्जीयते तद्विप्रकृतौ (?) कृतदेशम् एषा तु ऋगपूर्वा (°देश-मेषानुरूगपूर्वा Cod.) अकृतस्थाना तस्यास्तद्देशता (? स्तदेशता Cod.) युक्ता न विपर्यय इत्यभिप्रायः । न तथा कुर्यात् चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्येतां न सूक्तादपनयेन्न च बह्वृचीणां पुर-स्तादध्यात् सार्धमेव सकलमेव सह तया ऋचा आवपेत् स्थाने प्रसिद्धेऽधीयीत । अत्र प्रै-षद्रूपैषा ऋगनायतनं प्रणवस्येति ऋक्त्वादायतनं (? ऋत्कदा° Cod.) प्रवोकशात (?) इति व-चनादभविष्यत् (? इति चताभवि Cod.) यदप्युक्तं (? यदस्युक्त Cod.) बह्वृचीप्रकाशनं समानदेशं युक्तमिति तदपि वचनाद्भिन्नदेशं भविष्यतीति श्रुतेरभिप्रायः । एतञ्च मा नो मित्र इति सूक्तं परिसमाप्य उप प्रागादित्येवैते च तत्रैवाध्रिगावावपेत् (? °त्येवैाजगवत्रैवा – गावा-वयेत Cod.) ॥१८॥१॥५॥

उपप्रागादित्येतेऽउक्त्वा अध्रिगो शमीध्वमित्येतदाह ॥१॥ निरायत्य बहिः आयम्य ॥२॥ हयेशब्दस्य अपूज्यामन्त्रणार्थस्य कुत्सायां द्विर्वचनम् । मेथत्याक्रोशति ॥३॥ यद्यस्यायतनं स तत्रोपविशति न चात्र देशे पूर्वकल्पितान्यायतनानि सन्तीति यथार्थमत एव वचनात्क-ल्पनीयानि ॥१६॥२॥५॥

एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवताः पितृत्र्यैयम्बकपुनरुक्तावर्जिताः अनुद्रुत्य अनुपूर्वमनुदिश्य एकविंशतिं च वपाराशीः कृत्वा एकैकां राशिं एकैकाः चातुर्मास्यदेवताः संकीर्त्य जुहुयात् ॥४॥ नाना पृथक्पृथक् यथाप्राप्तमेव चरेयुः ॥५॥ तेदनी लोहितम् ॥८॥ अप उत् इत्यम् उत्कर्षेण अपक्रमितव्यम् । उक्थ्यो यज्ञ इति एतदेकविंशं मध्यममहरुपन्यस्तमहरुक्थसंस्थं भवति ॥९॥ चतुर्विंशतिम् आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादीन्द्वाविंशतिं च द्वौ च प्राजापत्यौ ॥११॥३॥५॥

आसन्दीवति नगरे धान्याशनं बलिनम् रुक्मिणं रुक्मललाटम् हरितस्रजं सुवर्णमालि-नम् ॥२॥ एते एव अत आरभ्य तृतीयस्य दिवसस्येदानीं कल्पान्तराण्युच्यन्ते । एते भीम-सेनादयः पारिक्षितीयाः परीक्षितस्येमे (!) भ्रातरः पारिक्षितीयाः अश्वमेधविशेषा इत्यपरे । परो ऽवरं परे-परे त(त)ः अवरेऽवरे सततम् ॥३॥ मंहतिर्दानकर्मा ऋत्विग्भ्यो दत्तवान् ॥४॥ दै-र्ग्रहा (!) नाम दैर्ग्रहेणाश्वेन (!) संहतेन क्रतुना ईजे अश्वमेधेनेजे इत्यर्थः । तेऽस्माकं पूर्वजाः गोतमादयः अत्र स्थाने आसन् दैग्रहे (!) अश्वे बध्यमाने पुरुकुत्सेन । ते आयजन्त त्र-सदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् आभिमुख्येन यातितवन्तः त्रसदस्युं नाम राजानम-स्याः पृथिव्या अर्धदेवं पूर्वदेवं नाभागानां देवं ईश्वरं वृत्रस्य च पाप्मनो हन्तारं इन्द्रं न इन्द्रमिव तुरम् (!) ॥५॥ भोजयितारः । क्षत्ता संनिधाता कोशाध्यक्षः । अवसन् उषिताः गृहे ॥६॥ परिचक्रायां (!) नगर्याम् ॥७॥ सहस्रमयुतानि गवां कोटी । विभक्तवन्तः स्वैः स्वैः पुरुषैः सह ॥८॥ अत्र त्रिष्वपि दिवसेषु स्तोमान्तराण्युच्यन्ते । षोडशिस्तोत्रं चैकविंशम् सं-धिस्तोत्रं त्रिवृत् । एष अश्वमेधः स्तोत्रियाणामनुष्टुब्भिः पञ्चविंशत्या सम्पन्नः अत्र हि सर्वा एव स्तोत्रियाः पि (!) गण्यमानाः सप्तशतान्यष्टानवत्यधिकानि भवन्ति तासां-तासां द्वात्रिं-शता भागेऽपहृते पञ्चविंशतिरनुष्टुभो लभ्यन्ते अन्या नु (!) तत (!) द्वाभ्यामूनानुष्टुब्भवति(!)

तत्रापि नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यामित्यभिप्रायः (७. १. २. २२.)। ध्वसा प्रापध्वंसनः ॥९॥ कल्पान्तरम्। तत्र प्रथमे तावदहनि त्रयोऽपि पवमानाश्चतुर्विंशाः यत्तु अभ्यावर्तयन्ति अभ्यावर्तं धुर्यैः स्तुवते (see ४. २. ५. ८.) तत्त्रिवृत् पवमानव्यतिरिक्तान्यावृत्तिस्तोत्राणि त्रिवृन्ति भवन्तीत्यर्थः द्वितीये वहनि चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः तृतीये वहनि अष्टाचत्वारिंशाः पवमानाः ॥१०॥ एतत्तस्थमविशेषो (!) वि[ष्णोः] क्रान्तं विक्रमणं विप्रकृष्टान्तरत्वसामान्यात् यथा हि विष्णोः क्रममाणस्य महान्तराणि पदानि भवन्त्येवं (त्योच Cod.) महान्तराः स्तोमाः। यमुनामनु तीरे। गङ्गायां तु गङ्गातीरे पञ्चपञ्चाशतम् ॥११॥ प्रज्ञावत्तरः अप्रज्ञान् ॥१२॥ शकुन्तला नामाप्सरा नाडपिति (? तामुपलि Cod.) स्थाने कण्वाश्रमे ॥१३॥ तत्र त्रिष्वपि दिवसेषु एकविंशस्तोमेन ऋषभ इष्टवान् ॥१५॥ त्रिष्वपि दिवसेषु त्रयस्त्रिंश स्तोमोऽस्येति त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तेन। तौर्वशाः अश्वाः। वर्मिणां राजपुत्राणां कवचिनामश्वपालानाम् ॥१६॥ गोविनतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविशेषोऽश्वमेधः। काशयः काशिवास्या राजानः ॥१९॥ तस्य गोविनतस्य विधा विधानं स्तोमप्रकारो वक्ष्यतऽइति शेषः। चतुर्विंशाः पवमाना इत्यादि प्रथमेऽहनि चतुश्चत्वारिंशा इत्यादि द्वितीये षट्त्रिंशा इति तृतीये ॥२०॥ भरतः सत्वतामिव सत्वतो यद्वचः (?) यथा स्वभूतमश्वं भरतः अपह्नुतवान् एवं शतानीकः काशीनाम् ॥२१॥ वशं वशीनं (!) कामिकं कामतश्चरन्तम्। सह्वा अभिभविता परेषाम् ॥२२॥ तृतीयामपठित्वा चतुर्थी अतिदृष्टव्या तु तृतीयापि ॥२३॥ होतृकाः महर्त्विग्भ्योऽन्यपुरुषाः मैत्रावरुणादयः होत्रादीननु आभक्ताः ॥२४॥ जाया महिष्यादिकाः। यथासमुदितम् येन सह ययाभिमेथिकाकामुकासंवादः (? ययामिमिथिकामुका° Cod.) कृतः। वचनाच्च भार्याणां सानुचरीणां दानम् पालागली तु जन्तुः प्राप्ता वचनान्तरेणाध्वर्यवे दीयते ॥२७॥४॥५॥

अत्राध्याये पुरुषमेध उच्यते ॥१॥ दशतः दशकवर्गाः ॥३॥ काण्डिकाद्वये अन्त्यां संस्था आध्यात्माधिदैवोपासना उच्यन्ते। उभयतोज्योतिरिति अग्निसम्बन्धादग्निष्टोमो ज्योतिरित्यभिप्रायः उभयतउक्थ्य इति मध्यापेक्षया ॥८॥ यवमध्यः यवस्येव गुरुर्मध्योऽस्येति। इमे वै लोकाः पुरुषमेध इति (आधि)दैववचनम् अन्नमुक्थ्य आत्मातिरात्र इत्याध्यात्मवचनम् अन्नमुक्थ्यः परिवृंहणभूतत्वात् आत्मातिरात्रः मध्यत्वान्महत्वाच्च ॥१॥१॥६॥

ये दश-दशैकैकस्यां काण्डिकायां ब्राह्मणादयः पठ्यन्ते तानालभत इत्यर्थः न पुनरयमर्थः दशदशैकस्मिन्यूपऽआलभतऽइति कुतः अष्टशतं मध्यमयूपऽआलभतऽएकादशैकादशेतरेष्वित्यनेन विरोधात् ॥३॥ सरोभ्यो धैवरमित्येतस्याः काण्डिकायाः (वा° सं° ३०. १६.) प्राग्या दशतः तासामयं दर्शनार्थोऽनुवादः एतस्यां तु द्वादश पुरुषाः पठ्यन्ते परासु पुनर्दशदश अन्त्यायां तु अष्टौ पठिताः ॥४॥ अष्टौ विरूपानुक्रमानालभतऽइति दर्शनार्थोऽनुवादः ॥७॥ मागधादयस्तु पूर्वोक्ता एव गुणार्थं पुनः पठिताः पूर्वाः ते वै प्राजापत्या इति मन्त्रपाठात्प्राप्तानामनुवादो दर्शनार्थः ॥८॥ यदा नारायणः पुरुषमेधेनायजत तदा पर्यग्निकृतेषु पुरुषपशुषु तं नारायणमशरीरा वागुक्तवती ॥१३॥ आत्मनि शरीरे अग्नौ समारोप्य (!) अयं ते योनिरित्यनेन मन्त्रेणाष्माणसास्ये (?) कोष्ठे वावेश्य। नारायणार्थः अद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाको नारायणः स पूर्वस्मान्नारायणादुत्तर इत्युत्तरनारायणः ॥२०॥२॥६॥

परस्मिन्नर्धे भागे भवः परार्ध्यः एकशतविधोऽग्निः ॥२॥ अग्निष्टुन्नामैकाहः अग्निष्टोमसंस्थः

। ग्रहाः उपयामगृहीतोऽस्यग्नये वा जुष्टं गृह्णामि एष ते योनिरग्नये बेत्येवं यजुष्टः । आग्नेय्यः पुरोरुचः अस्याजरासो दमामरित्रा इत्यादयः (वा॰ सं॰ ३३. १.) ॥३॥ अप्तोर्यामो नाम क्रतुर्यस्मिन्निरोऽग्नोयेभ्य ऊर्ध्वं रात्रिपर्याय उत्तमो भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामिति सर्वाण्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रनामिं (?) स्तोत्रशस्त्राणि चाप्तोर्यामेऽन्तर्भवन्तीत्यभिप्रायः । तस्मिन्सवान्मेध्यान्यज्ञार्हानालभते होमार्थमुपकल्पयति न बालभतऽइति चोदनासामान्यात्पशुप्रकृतयो यागा एते चोद्यन्ते । उभयेरपि सवनयोर्वपा एव होतव्या न हृदयादीन्यवदानानि । अन्नमन्नं यवादि । सर्वं सर्वजातीयम् । सर्वस्मै सर्वात्मने प्रधानपुरुषहिरण्यगर्भाय ॥१॥ त्रिणवं सप्तविंशस्तोमकम् ॥१०॥ विश्वजिन्नाम एकाहः । सर्वाणि पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि यस्य सन्ति स सर्वपृष्ठः तेषां तु पवमाने रथन्तरं कुर्वन्त्यार्भवे बृहत् मध्यऽइतराणि ॥१२॥ अस्मै च विश्वकर्मा भूमिं दातुमियेष तत्र च काले भूमिरपीमं श्लोकं गीतवती । बं तु मन्दः मन्दमतिर्जनः आसिथ बभूविथ जात इत्यर्थः । उपशब्दो निशब्दस्यार्थे । यश्चाशक्यं प्रतिज्ञानोते मन्द इत्यभिप्रायः ॥१५॥१॥७॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः नानन्तर्यार्थः कुतः सर्वमेधेन श्मशानकरणस्यानन्तर्यानुपपत्तेः कथम् सर्वमेधानन्तर्ये हि गृह्यमाणेऽस्मा इति सर्वमेधयाजी परामृष्टव्यः न च सर्वमेधयाजिने सर्वमेधानन्तरं क्रियते । अस्मै इति मृतः प्रतिनिर्दिश्यते न सर्वमेधयाजी । श्मशानं प्रसिद्धमस्थिसंचयास्तु (? °वास्तु ?) । प्रेतस्य गृहान्वैतत्कुर्वन्ति यथैवेह (°वेद Cod.) तेनास्थीनि (?) रच्यन्ते एवम[य]मत्र तदपूर्वेण आतो (? तो ?) रच्यते गृहैरिवेत्यभिप्रायः । प्रज्ञानं वा अमुष्य देवदत्तादेरत्रास्थीनि गुप्तानीत्येतत्प्रज्ञायते येन तत्प्रज्ञानं च कीर्तिवर्धनं करणीयमित्यभिप्रायः । यो वै कश्च म्रियतऽइति प्रयोजनान्तरम् । श्मशा नाम पितृणां दण्डपाशिकस्यनूपा (? °पाणि° ?) अत्तारः ते चाकृतश्मशानस्यामुष्मिंलोके पुण्यकृत्यामुपहिंसन्ति ॥१॥ क्षिप्रमचिरमृते । प्रत्यग्रे हि अघे स्मर्यमाणे महद्दुःखं भवतीत्यभिप्रायः । समाः संवत्सरान् ॥२॥ यदि चिरादपि कुर्वतः स्मरेयुरेव समास्ततः अयुग्मेषु संवत्सरेषु । एकनक्षत्रे एकं च नक्षत्रं च (? त्र Cod.) एकनक्षत्रं पुष्यः स्वाति — here the ms. stops.

VARIOUS READINGS.

A. Cod. Mill. — B. Bodl. Wils. 365. — C. Bodl. Wils. 453. — D. Chambers 22. — P, Paris Dev. 160.

Adhyâya १. ४. २ सविता यो AP. - ५. ५ The last इति belongs to the beginning word of the next ka*n*d*ikâ, which is accordingly left unaccented: see ४, २, ८. ३, ५. - ६. ३ Read: घोऽबलो. - ७. १ सप्तऽआत्मनो A. - ४ Read: शीर्षण्याः. - ८. ७ The Sa*m*hitâ (२२, २०.) reads तुरीपाय. —

Adhyâya २. १. ६ Read: नैकशतमत्येति. - २. ४ °स्ताङ्न्वोः । त्रीरिव A. see १२. ७. १. ६. - ११ विश एतद्रूपं AP. - ५. ४ Read: एकादश दशत. - ६. ६ परिवित्ता Harisv. - ७. ६ सर्वैः षड्भिः A. B prima manu. - १० Mahîdhara at Vâj. S. २३. १४. reads सोमपुरोगमं — गमयन्ति. - १२ तद्देवां३ऽइदेषि A. °वां३ऽइ° B. °वा३ऽइ° C. °वां२ऽइ° P. - १५ प्रोक्षणीभिः Harisv. (?). - ८. ४ परियत्यप क्रुवत A. P. - ५ अपक्रामत्याह्मज्ञानि A. P. —

Adhyâya ३. १. ५ सुक्थ्न Harisvâmin. - ४. २ °मवदानाय कृत्वा A prima manu. अवदानानि Harisv., but see Pâ*n*. ५. ४. ६५-६७, where however a different accent (डाच्) is postulated. - ५. २ एकस्मिन्नेव एतामाङ्गतिं (?) Harisv. - ४ मुडिंभ A. - ibid. उद्मस्यापत्यं (?) Harisv. - ६. ४ ह्वोतव्यां३ AP. - ७. ३ व्यष्टं A. P. - ८. ६ विद्रेन्यदि A. —

Adhyâya ४. १. १२ चात्संबट्टाराय P., see ११. ५. ६. २. - १३ The word सद्वती is a most remarkable one, as it implies for the time of its formation the then existence of the grammatical identification of the roots भू and अस्, for the verse is called सद्वती on account of its containing the word भुवस्, as if it were formed from √ अस्! - १४ °ह्नोप्त्रीं करोति B. C. P. °त्त्रीन्क° A. - १५ पथन्वत्यन्या ABC. P. - २. २ यज्ञवसमृद्धो वीर्यं AB. P. °द्धो वी° C. - ५ क्षात्रसंग्रह्नी° A. ज्ञात्रसं° BCP. - १७ I should prefer to read ये व (वः), supported by the explanation of Harisv. युष्माकं मध्ये, but the mss. agree in reading ये वाऽएतस्यो°. - ibid. अकृतान्नं (?) and स्तुतं (?) Harisv. - ३. ६ °धर्युः संप्रेष्यति A. - १० सेलागाः C. - १२ मत्स्याह्नन° A. - १३ वायोविच्चिकाश्चो° A. - ४. ६ एतद्रूपाणां A prima manu. - ८ °त्यन्तरे

(plur.) पैतुदारवी भवतो (dual.)! - ११ एकविंशत्यरत्नय A. P. —

Adhyâya ५. १. १२ °मुखर्बुधमिति A. - २. ८ ज्ञात्रसंग्र° ABCP. - १० आयुर्देवताः, see आयुः प्रमायुको यजमानः स्यात् १४. २. २. ३५. - ३. १ जाबालो मनो वै सर्वं A prima m. - ४. २ अबध्ना° A. P. - ५ दौर्गृह्णा Harisv. - ६ °न्गृह्णे ABCP. - ७ परिचक्रा° Harisv. - १५ श्वित्कानाऽ A. prima m. - १६ and १८ Read: सात्रासाह्ये. - २७ Read: ददाति. —

Adhyâya ६. १. २ °ज्ञात्रः स दीक्षोपसत्कश्च° A. - २. २० समारोप्य Harisv. - ibid. स्यान्निवेव AP. —

Adhyâya ७. १. ३-६ We expect ग्रह्णा भव°, but the mss. agree in reading भव°. - १५ मँह्यति P. मंह्नति स्या B. मंह्यति तस्या C. —

Adhyâya ८. १. १ अथास्मै कल्याणं कुर्वन्ति is wanting in BCD. P., but is given in A prima and tertia manu (obliterated sec. m.) and in the Rishitarpa*n*a (as the beginning of this adhyâya); from the latter also the accents have been taken, as they are wanting in A. - लोके कृतश्मशानस्य Codd. - ibid. तस्मात्स्मशा° A. secunda manu, तस्मास्मशा° prima manu. - २ कुर्यात् । here the accentuation stops in P. - समा is everywhere else paroxytonon. - ५ द्वारिवेनं D. - ६ सऽस्थायाप्रघ्नत्य ADP. - १५ बीरिणामि° A. - ibid. तद्वंदृ P. द्वधृ A. prima manu द्वन्धृ A. secunda manu. द्वदृ BC. द्वदृ D. - १६ नाश्मगंधान्ना° D. P. - ibid. बिभीत° P. - १८ नेन्मह्लदघं AD. - २. ६ दक्षिणामग्रेर्भ्रा° Mahîdhara at Vâj. S. ३५. २. - ३. ४ अनवानंत्स्तृवा A. P. °नंत्सृवा D. and Kâty. २१. ४. ६, where explained by गत्वा. - १० तद्वधृ A. द्वदृ P.D. - ११ नेन्मह्लदघं A. D. - १२ अ-

धोधोज्ञानु D. अधोज्ञानु A. prima manu. - ibid. न्यस्येधृत्वा ABC. - ४. २. लोके ल्लिकुल्वे D. - ४ तदपमृज्ञतेत्यपा॰ A. - ९ ॰ध्यथाभिगोपायेदे॰ ABCD. - १० सोपबर्ह्णीषान्वादिष्टा AD. - ११ अथानाग्निचितः ABCD. - ibid. शक्वरा A. - १२ अर्थमेतं ABCD.

ओम्। देवा ह वै सत्त्रं निषेदुः। अग्निरिन्द्रः सोमो मखो विष्णुर्विश्वे देवा अन्यत्रैवाश्विभ्याम् ॥१॥ तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास। तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यतऽइदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम् ॥२॥ तऽआसत। श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तथोऽएवेमे सत्त्रमासते श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति ॥३॥ ते होचुः। यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्यज्ञस्योदृचं पूर्वोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्वेषाँ सहेति तथेति ॥४॥ तद्विष्णुः प्रथमः प्राप। स देवानाँ श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानाँ श्रेष्ठ इति ॥५॥ स यः स विष्णुर्यज्ञः स। स यः स यज्ञोऽसौ स आदित्यस्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतर्हि नैव सर्वऽइव यशः शक्नोति संयन्तुम् ॥६॥ स तिसृधन्वमादायापचक्राम। स धनुरार्त्न्या शिर उपस्तभ्य तस्थौ तं देवा अनभिधृष्णुवन्तः समन्तं परिण्यविशन्त ॥७॥ ता ह वम्र्य ऊचुः। इमा वै वम्र्यो यदुपदीका योऽस्य ज्यामप्यद्यात्किमस्मै प्रयच्छेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेमापि धन्वन्नपोऽधिगच्छेत्तथास्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति तथेति ॥८॥ तस्योपपरासृत्य। ज्यामपिजक्षुस्तस्यां छिन्नायां धनुरार्त्न्यौ विष्फुरन्त्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥९॥ तद्घृङ्ङिति पपात। तत्पतित्वासावादित्योऽभवदथेतरः प्राङेव प्रावृज्यत तद्यद्घृङ्ङित्यपतत्तस्माद्घर्मोऽथ यत्प्रावृज्यत तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥१०॥ ते देवा अब्रुवन्। महान्बत नो वीरोऽपादीति तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसो व्यक्षरत्तं पाणिभिः संममृजुस्तस्मात्सम्राट् ॥११॥

तं देवा अभ्यमृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एवं तमिन्द्रः प्रथमः प्राप तमन्वङ्ग-
मनुन्यपद्यत तं पर्यगृह्णंस्तं परिगृह्येदं यशोऽभवद्यदिदमिन्द्रो यशो यशो ह भ-
वति य एवं वेद ॥१२॥ स उ एव मखः स विष्णुः । तत इन्द्रो मखवानभवन्म-
खवान्ह वै तं मघवानित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥१३॥ ता-
भ्यो वम्रीभ्योऽन्नाद्यं प्रायच्छन् । आपो वै सर्वमन्नं ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादन्ति
यदिदं किम्वदन्ति ॥१४॥ अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजन्त । वसवः प्रातःसवनꣳ
रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यास्तृतीयसवनम् ॥१५॥ अग्निः प्रातःसवनम् ।
इन्द्रो माध्यन्दिनꣳ सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥१६॥ गायत्री प्रातःसवनम्
। त्रिष्टुम्माध्यन्दिनꣳ सवनं जगती तृतीयसवनं तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन देवा अर्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुः ॥१७॥ दध्यङ् ह वाऽआथर्वणः । एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकार
यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥१८॥ स हेन्द्रेणो-
क्त आस । एतं चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति ॥१९॥ तदु
हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ्ङु ह वाऽआथर्वण एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं वेद यथा-
यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥२०॥ तौ हैत्योचतुः ।
उप त्वायावेति किमनुवक्ष्यमाणावित्येतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः
प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥२१॥ स होवाच । इन्द्रेण वाऽउक्तो
ऽस्म्येतं चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्वै बिभेमि यद्वै
मे स शिरो न छिन्द्यान्न वामुपनेष्यऽइति ॥२२॥ तौ होचतुः । आवां त्वा त-
स्मात्त्रास्यावहऽइति कथं मा त्रास्येथेऽइति यदा नाऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वा-
न्यत्रापनिधास्यावोऽथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावस्तेन नावनुवक्ष्यसि
स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यत्यथ ते स्वꣳ शिर आहृत्य तत्ते
प्रतिधास्याव इति तथेति ॥२३॥ तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्येऽथास्य शिर-

शिक्ष्वान्यत्रापनिदधतुरथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनूवाच स यदाभ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेदाथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥२४॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेत्ययतं तद्वुवाचेति हैवैतदुक्तम् ॥२५॥ तन्न सर्वस्मा ऽ अनुब्रूयात् । एनस्यं हि तदथो नेन्म ऽ इन्द्रः शिरश्छिनददिति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ यो ऽ नूचानो ऽ थ यो ऽ स्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्मा ऽ इव ॥२६॥ संवत्सरवासिने ऽ नुब्रूयात् । एष वै संवत्सरो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्संवत्सरवासिने ऽ नुब्रूयात् ॥२७॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति । त्रयो वा ऽ ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ॥२८॥ तत्समाचामति । तपस्व्यनुब्रवा ऽ इत्यमांसाश्यनुब्रूते तपस्व्यनुब्रवा ऽ इति ॥२९॥ अमृन्मयपायी । अस्ति वा ऽ अस्यां संसृष्टमिव यदस्यामनृतं वदति तस्मादमृन्मयपायी ॥३०॥ अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै घर्मो य एष तपति सैषा श्रीः सत्यं ज्योतिरनृतं स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छ्रियं च पाप्मानं च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते संसृजानीति ॥३१॥ अथैष वाव यशः । य एष तपति तद्यत्तदादित्यो यशो यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यजमानो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यजमानो यश ऋत्विजो हैव तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दक्षिणा हैव तद्यशस्तस्माद्यामस्मै दक्षिणामानयेयुर्न ता इतस्त्यो ऽ न्यस्मा ऽ अतिदिशेन्नेद्यन्मेदं यश आगंस्तत्सत्यो ऽ न्यस्मा ऽ अतिदिशानीति श्वो वैव भूते द्व्यहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदेव तद्भवति तत्स ददाति हिरण्यं गां वासो ऽ श्वं वा ॥३२॥ अथैतद्वा । ऽ आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या नातपति प्रह्लादयेत नेदेतस्मात्तिरो ऽ सानीति नातपति निष्ठीवेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति

प्रस्नावयेत नेदेतमभिप्रस्नावयाऽइति यावद्वाऽएष आतपति तावानेष नेदेतमेतैर्हिनसानीत्यवज्योत्य रात्रावश्नीयात्तदेतदस्य रूपं क्रियते य एष तपति तदु होवाचासुरिरेकꣳ ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

स वै सम्भारान्त्सम्भरति । स यद्वाऽएनानित्थाच्चेत्थाच्च सम्भरति तत्सम्भाराणाꣳ सम्भारत्वꣳ स वै यत्र-यत्र यज्ञस्य न्यक्तं ततस्ततः सम्भरति ॥ १ ॥ कृष्णाजिनꣳ सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतत्सम्भरत्युत्तरत उदीची हि मनुष्याणां दिक्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥ अभ्र्या । वज्रो वाऽअभ्रिर्वीर्यं वै वज्रो वीर्येणैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ४ ॥ अथो वैकङ्कती । प्रजापतिर्यां प्रथमामाहुतिमजुहोत्स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवद्यज्ञो वाऽआहुतिर्यज्ञो विकङ्कतो यज्ञेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ५ ॥ अरत्निमात्री भवति । बाहुर्वाऽअरत्निर्बाहुना वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितेव तद्भवति वीर्येणैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ६ ॥ तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नारिरसीत्यसावेव बन्धुः ॥ ७ ॥ ताꣳ सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनाभिमृश्य जपति युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्यसावेव बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवीऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स इमे द्यावापृथिवीऽअगच्छद्यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापां च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादाह देवी द्यावापृथिवी

ऽइति मखस्य वामद्य शिरो राध्यासमिति यज्ञो वै मखो यज्ञस्य वामद्य शिरो रा-
ध्यासमित्येवैतदाह देवयजने पृथिव्या इति देवयजने हि पृथिव्यै सम्भरति मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइति यज्ञो वै मखो यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्येवैत-
दाह ॥९॥ अथ वल्मीकवपाम् । देव्यो वम्र्य इत्येता वाऽएतदकुर्वत यथा-यथै-
तद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति भूतस्य प्रथमजा
इतीयं वै पृथिवी भूतस्य प्रथमजा तदनयैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति मखस्य
वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसा-
वेव बन्धुः ॥१०॥ अथ वराहविहतम् । इयत्यग्रऽआसीदितीयती ह वाऽइय-
मग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री तामेमूष इति वराह उज्जघान सोऽस्याः पतिः प्रजा-
पतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति कृत्स्नं करोति मखस्य तेऽद्य
शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः
॥११॥ अथादारान् । इन्द्रस्यौज स्थेति यत्र वाऽएनमिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात्तदस्य
परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदादर्येव बत मऽएष रसो
ऽस्तोषीदिति तस्मादादारा अथ यत्पूयन्निवाशेत तस्मात्पूतीकास्तस्मादग्नावाहुति-
रिवाभ्याहिता ज्वलन्ति तस्मादु सुरभयो यज्ञस्य हि रसात्सम्भूता अथ यदेनं त-
दिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१२॥ अथा-
जाक्षीरम् । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्ततोऽजा समभवत्तयैवैनमेतच्छुचा सम-
र्धयति कृत्स्नं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१३॥
तान्वाऽएतान्पञ्च सम्भारान्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्स-
रस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्सम्भृतान-
भिमृशति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१४॥ अथोत्तरतः प-

रिश्रितं भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र देव्येतु सूनृतेति देवी ह्येषा सूनृताच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येव देवा यज्ञं नयन्तु न इति सर्वानेवास्माऽएतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ॥१५॥ परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्माऽअयमेतां पुरं परिश्रयति ॥१६॥ अथ खरे सादयति । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्यसावेव बन्धुरथ मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रं प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये संगृहीतं मध्ये संगृहीतमिव हि शिरोऽथास्योपरिष्टात्त्र्यङ्गुलं मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति तं निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽसीति मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिर एवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥१७॥ प्रजापतिर्वाऽएष यज्ञो भवति । उभयं वाऽएतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥१८॥ अथ गवेधुकाभिर्ह्लिन्वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥१९॥ अथैनान्धूपयति । अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामीति वृषा वाऽअश्वो वीर्यं वै वृषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥२०॥ अथै-

नाङ्गयति । शृतꣳ हि देवानामिष्टकाभिः श्रपयन्त्येता वाऽएतदकुर्वत यथा-य-
थैतद्यज्ञस्य शिरोऽछिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तद्ध येनैव सु-
शृताः स्युस्तेन श्रपयेदथ पचनमवधाय महावीरमवदधाति मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले तान्द्वि-
रेवोपवपेद्द्विरुद्वपेद्द्विर्हि देवानाम् ॥२१॥ स उद्वपति । ऋजवे त्वेत्यसौ वै लोक
ऋजुः सत्यꣳ ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति
तस्मादाहऽर्जवे त्वेति ॥२२॥ साधवे त्वेति । अयं वै साधुर्योऽयं पवतऽएष ही-
मांल्लोकान्त्सिद्धोऽनुपवतऽएष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
साधवे त्वेति ॥२३॥ सुक्षित्यै त्वेति । अयं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्हि लोके
सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽअग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिंल्लोके सर्वाणि भूतानि
क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णीं
पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥२४॥ अथैनानाछृणत्ति । अजायै पयसा मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिण-
कपाले ॥२५॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति
वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥२६॥ ब्राह्मणम् ॥२॥ ॥

स यदेतदातिथ्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरिष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यं
प्राचः कुशान्त्सꣳस्तीर्य द्वन्द्वं पात्राण्युपसादयत्युपयमनीं महावीरं परीशासौ पि-
न्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ स्रुचौ यदु चान्यद्भवति तद्दश दशाक्षरा वै
विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा वै
द्वौ सꣳरभेतेऽअथ तौ वीर्यं कुरुतो द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनेनैवैनमेतत्प्र-
जननेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥१॥ अथाध्वर्युः । प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह
ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता

तमेवैतदाहाप्रमत्त आस्स्व यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम इति होतरभिष्टुहीति यज्ञो
वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते होता ॥२॥ ब्रह्म
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायतऽएष
उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यथ प्रो-
क्षत्यसावेव बन्धुः ॥३॥ स प्रोक्षति । यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष
हीदꣳ सर्वं यमयत्येतेनेदꣳ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
यमाय त्वेति ॥४॥ मखाय त्वेति । एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेत-
मेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥५॥ सूर्यस्य त्वा तपसऽइति । एष वै
सूर्यो य एष तपत्येष प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपस
ऽइति ॥६॥ पूर्वया द्वारा स्थूणां निर्हृत्य । दक्षिणतो निमिन्वन्ति यथैनाꣳ हो-
ताभिष्टुवन्परापश्येद्यज्ञो वै होता स एवास्यामेतद्यज्ञं प्रतिदधाति तथैषा घर्मं पि-
न्वते ॥७॥ अग्रेणाहवनीयꣳ । सम्राडासन्दीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासाद-
यत्युत्तराꣳ राजासन्द्यै ॥८॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेत-
द्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥९॥ अꣳसदघ्ना भवति । अꣳसयोर्वाऽइदꣳ शिरः
प्रतिष्ठितं तदꣳसयोरेवैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥१०॥ बाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भ-
वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेत-
द्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥११॥ अथ यदुत्तरत आसादयति । यज्ञो वै सो-
मः शिरः प्रवर्ग्य उत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरत आसादयत्यथो राजा वै सोमः स-
म्राट् प्रवर्ग्य उत्तरं वै राज्यात्साम्राज्यं तस्मादुत्तरत आसादयति ॥१२॥ स यत्रैताꣳ
होतान्वाह । अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमा-
ज्येन समनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति सविता वै देवानां प्रसविता सर्वं
वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै सविता प्रसवि-

ता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति ॥१३॥ ॥ शतम् ६१०० ॥ ॥
अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तद्रजतꣳ हिरण्यमधस्तादुपास्यति पृथि-
व्याः सꣳस्पृशस्याहीत्येतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न
हन्युरित्यग्निर्वा ऽएतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्या ऽअथो पृथिव्यु ह
वा ऽएतस्माद्बिभयां चकार यद्वै मायं ततः शुशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्या
ऽएतदन्तर्दधाति रजतं भवति रजतेव हीयं पृथिवी ॥१४॥ स यत्रैताꣳ होतान्वाह
। सꣳसीदस्व महाꣳ२॥ऽअसीति तदुभयत आदीप्ता मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपा-
स्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे
तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥१५॥ अथ यदुभयत आदीप्ता भव-
न्ति । सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी
शिरः प्रोर्णुते तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति नेन्मे ऽयं ततः शुशुचानश्चक्षुः प्र-
मुष्णादिति ॥१६॥ स प्रवृणक्ति । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येष वै घर्मो य
एष तपति सर्वं वा ऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहार्चिरसि शोचिरसि
तपोऽसीति ॥१७॥ अथास्यामाशिष आशास्ते । ऽइयं वै यज्ञो ऽस्यामेवैतदाशिष
आशास्ते ता अस्मा ऽइयꣳ सर्वाः समर्धयति ॥१८॥ अनाधृष्टा पुरस्तादिति । अ-
नाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षोभिर्नाष्ट्राभिरग्नेराधिपत्य ऽइत्यग्निमेवास्या ऽअधिपतिं क-
रोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्या ऽआयुर्मे दा इत्यायुरेवात्मन्धत्ते तथो सर्वमायुरे-
ति ॥१९॥ पत्रवती दक्षिणत इति । नात्र तिरोहितमिवास्तीन्द्रस्याधिपत्य ऽइ-
तीन्द्रमेवास्या ऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्यै प्रजां मे दा इति प्र-
जामेव पशूनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥२०॥ सुषदा पश्चादिति ।
नात्र तिरोहितमिवास्ति देवस्य सवितुराधिपत्य ऽइति देवमेवास्यै सवितारमधि-
पतिं करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्यै चक्षुर्मे दा इति चक्षुरेवात्मन्धत्ते तथो ह

चक्षुष्मान्भवति ॥२१॥ आश्रुतिरुत्तरत इति । आश्रावयन्नुत्तरत इत्येवैतदाह धा-
तुराधिपत्यऽइति धातारमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्यै रा-
यस्पोषं मे दा इति रयिमेव पुष्टिमात्मन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥२२॥
विधृतिरुपरिष्टादिति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह बृहस्पतेराधिपत्यऽइति बृ-
हस्पतिमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽओजो मे दा इत्योज
एवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥२३॥ अथ दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निह्नु-
ते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहीति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह यज्ञस्य
शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं
करोति ॥२४॥ अथेमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वासीत्यश्वा ह वाऽइयं भूत्वा म-
नुमुवाह सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति
कृत्स्नं करोति ॥२५॥ अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ । स्वाहा मरुद्भिः
परिश्रीयस्वेत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामेष वै स्वाहाकारो य एष
तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां दे-
वताम् ॥२६॥ मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति । विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिबृꣳ-
हति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिबृꣳढं तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीं प्राञ्चौ तूष्णीमुदञ्चौ
तूष्णीं प्राञ्चौ ॥२७॥ त्रयोदश सम्पादयति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संव-
त्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पाद-
यति ॥२८॥ अथ सुवर्णꣳ हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति । दिवः सꣳस्पृशस्पाहीत्येतद्वै
देवा अबिभयुर्यद्वै न इममुपरिष्टाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रेतो
यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽअथो द्यौर्ह वाऽएतस्माद्बिभयां चकार यद्वै
मायं तप्तः शुशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति हरितं भवति
हरिणीव हि द्यौः ॥२९॥ अथ धवित्रैराधूनोति । मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै

मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३०॥ अथापसलवि त्रिर्धून्वन्ति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्त्रयो वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समीरयति ॥३१॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते पुनः प्रसलवि त्रिर्धून्वन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति अपयन्ति रौहिणौ स यदार्चिर्जायतेऽथ हिरण्यमादत्ते ॥३२॥ स यत्रैताꣳ होतान्वाह । अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मेऽइति तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म इति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेयान्यजमानो भविष्यतीति विद्यादथ यद्यरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा न्वेव रुचितः स्यात्तथा धवितव्यः ॥३३॥ अथैतद्दै॰ ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥३॥ ॥

स यदेतदध्वर्युः । उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म इति तदुपोत्थायावकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वाऽअवकाशाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥१॥ गर्भो देवानामिति । एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं गृह्णात्येतेनेदꣳ सर्वं गृभीतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह गर्भो देवानामिति ॥२॥ पिता मतीनामिति । पिता ह्येष मतीनां पतिः प्रजानामिति पतिर्ह्येष प्रजानाꣳ ॥३॥ सं देवो देवेन सवित्रागतेति सꣳ हि देवो देवेन सवित्रागत सꣳ सूर्येण रोचतऽइति सꣳ हि सूर्येण रोचते ॥४॥ समग्निरग्निनागतेति । सꣳ ह्यग्निरग्निनागत सं दैवेन सवित्रेति सꣳ हि दैवेन सवित्रागत सꣳ सूर्येणारोचिष्टेति सꣳ हि सूर्येणारोचिष्ट ॥५॥ स्वाहा समग्निस्तपसागतेति सꣳ ह्यग्निस्तपसागतावरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः सं दैव्येन सवित्रेति सꣳ हि दैव्येन सवित्रागत सꣳ सूर्येणारुरुचतेति सꣳ हि सूर्येणारुरुचत ॥६॥ ते वाऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो

वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तेनैवास्मिन्नेतद्दधाति ॥७॥ धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यामिति । धर्ता ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा इति धर्ता ह्येष देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमिति यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥८॥ अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । एष वै गोपा य एष तपत्येष हीद७ सर्वं गोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यं गोपामनिपद्यमानमिति ॥९॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति । आ च ह्येष परा च देवैः पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनावरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरिति पुनः-पुनर्ह्येष एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥१०॥ विश्वासां भुवां पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पतऽइत्येतस्य सर्वस्य पतऽइत्येतद्देवश्रुत्वं देव घर्म देवो देवान्पाहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥११॥ अत्र प्रावीरनु वां देववीतयऽइति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहात्र प्रावीरनु वां देववीतयऽइति ॥१२॥ मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्यामिति । दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति तस्मादाह मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्यामिति ॥१३॥ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वोऽअध्वरं दिवि देवेषु धेहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥१४॥ पिता नोऽसि पिता नो बोधीति । एष वै पिता य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति नमस्तेऽअस्तु मा मा हि७सीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥१५॥ अथ पत्न्यै शिरोऽपवृत्य । महावीरमीक्षमाणां वाचयति त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेमेति वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥१६॥ अथैतद्धि° ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ प्रथमोऽध्यायः [१२.]॥

अथातो रौहिणौ जुहोति । अहः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा प्राता रात्रिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा सायम् ॥१॥ तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह वाऽआदित्यश्च रौहिणावेताभ्याꣳ हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकꣳ रोहन्ति ॥२॥ अथोऽअहोरात्रे वै रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥३॥ अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः ॥४॥ अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तच्चक्षुर्दधाति ॥५॥ अथ रज्जुमादत्ते । देवेभ्यस्त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे रास्नासीत्यसावेव बन्धुः ॥६॥ अथ गामाह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं यन्निडऽएह्यदितऽएहि सरस्वत्येहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरथो नैराह्वयति नाम्नासावेह्यसावेहीति त्रिः ॥७॥ तामागतामभिदधाति । अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीष इतीन्द्राणी ह वाऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्या उष्णीषो विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥८॥ अथ वत्समुपार्जति । पूषासीत्ययं वै पूषा योऽयं पवतऽएष हीदꣳ सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पूषासीति ॥९॥ अथोन्नयति । घर्माय दीष्वेत्येष वाऽअत्र घर्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते तस्यै दयस्वेत्येवैतदाह ॥१०॥ अथ पिन्वने पिन्वयति । अश्विभ्यां पिन्वस्वेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहाश्विभ्यां पिन्वस्वेति ॥११॥ सरस्वत्यै पिन्वस्वेति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सरस्वत्यै पिन्वस्वेति ॥१२॥ इन्द्राय पिन्वस्वेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता स यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः

प्रत्यधत्तां ताविवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति ॥१३॥ अथ विप्रुषोऽभि-
मन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता
तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि
यज्ञोऽथ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१४॥ अथास्यै स्तन-
मभिपद्यते । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहाया-
मित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र इति यो धनानां दाता वसुवित्पणाय्य
इत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि वार्याणीति येन सर्वान्देवान्त्सर्वाणि भूतानि बि-
भर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति वाग्वै सरस्वती सैषा घर्मदुघा
यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्धमे-
त्युर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यसावेव बन्धुः ॥१५॥ अथ शफावादत्ते । गायत्रं छन्दोऽसि
त्रैष्टुभं छन्दोऽसीति गायत्रेण चैवैनावेतत्त्रैष्टुभेन च छन्दसादत्ते द्यावापृथिवीभ्यां
त्वा परिगृह्णामीतीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमा-
भ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन वेदेनोपमार्ष्ट्यसावेव बन्धुः ॥१६॥
अथोपयमन्योपगृह्णाति । अन्तरिक्षेणोपयच्छामीत्यन्तरिक्षं वाऽउपयमन्यन्तरिक्षेण
हीद७ सर्वमुपयतमथोऽउदरं वाऽउपयमन्युदरेण हीद७ सर्वमन्नाद्यमुपयतं त-
स्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥१७॥ अथाजाक्षीरमानयति । तप्तो वाऽएष शु-
शुचानो भवति तमेवैतच्छमयति तस्मिञ्छान्ते गोक्षीरमानयति ॥१८॥ इन्द्राश्विने-
ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्विनेत्य-
श्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां ताविवैतत्प्रीणाति तस्मा-
दाहेन्द्राश्विनेति ॥१९॥ मधुनः सारघस्येति । एतद्वै मधु सारघं घर्मं पातेति रसं
पातेत्येवैतदाह वसव इत्येते वै वसव एते हीद७ सर्वं वासयन्ते यजत वाडिति
तद्यथा वषट्कृत७ हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥२०॥ स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय

ऽइति । सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥२१॥ अथैतद्धि° ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥५ [२. १.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१३२ ॥ ॥

स यत्रैताꣳ होतान्वाह । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतेति तदध्वर्युः प्राङुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्धि देवा अबिभयुर्यद्वै न इममन्तरा रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुस्तꣳ हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथोऽएवैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तꣳ हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥१॥ समुद्राय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वै समुद्रो योऽयं पवतऽएतस्माद्धि समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ॥२॥ सरिराय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएतस्माद्धि सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह सरिराय त्वा वाताय स्वाहा ॥३॥ अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहेति ॥४॥ अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहावस्यवे त्वा वाताय स्वाहाशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहेति ॥५॥ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवतऽइति तदिन्द्रमेवानु वसूꣳश्च रुद्राꣳश्चाभजत्यथो प्रातःसवनस्य चैवैतन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूपं क्रियते ॥६॥ इन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहेति । अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्मा

ऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवतऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभ-
जत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥७॥ इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहेति । अयं
वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्न इ-
ति सपत्नो वाऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा
श्रेष्ठस्योद्धार एवमस्यैष ऋते देवेभ्यः ॥८॥ सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते
स्वाहेति । अयं वै सविता योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह सवि-
त्रे त्वृभुमते विभुमते वाजवतऽइति तदस्मिन्विश्वान्देवानन्वाभजति ॥९॥ बृह-
स्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेति । अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं पवते तस्माऽएवैनं
जुहोति तस्मादाह बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावतऽइति तदस्मिन्विश्वान्त्सर्वान्दे-
वानन्वाभजति ॥१०॥ यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति । अयं वै यमो यो
ऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते पितृमतऽइति
यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्तया वै पितरस्तानेवैतदन्वाभज-
ति ॥११॥ द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर
एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥१२॥
अथोपयमन्या महावीरऽआनयति । स्वाहा घर्मायेत्येष वै घर्मो य एष तपत्येष
उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा घर्मायेत्यवरꣳ स्वाहाकारं क-
रोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१३॥ आनीते जपति । स्वाहा घर्मः पित्र
ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्तया वै पितरस्तानेवैतत्प्री-
णात्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१४॥ नानुवाक्या-
मन्वाह । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्यामन्वाहातिक्रम्याश्राव्याह
घर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१५॥ विश्वा आशा दक्षिणसदिति सर्वा आशा
दक्षिणसदित्येवैतदाह विश्वान्देवानयाडिहेति सर्वान्देवानयाक्षीदिहेत्येवैतदाह

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणात्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१६॥ अथ स्रुवोर्ध्वमुत्कम्पयति । दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा इत्यसौ वाऽआदित्यो घर्मो यज्ञो दिवि वाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा इत्यनुवषट्कृते जुहोति ॥१७॥ स्वाहाग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्भाजनमग्निर्हि स्विष्टकृच्छं यजुर्भ्य इति यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१८॥ अथ ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽऋत्विजां भिषक्तमस्तद्य एवऽर्त्विजां भिषक्तमस्तेनैवैनमेतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१९॥ अश्विना घर्मं पातमिति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति ॥२०॥ हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिरिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥२१॥ तन्त्रायिणऽइति । एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमांल्लोकांस्तन्त्रमिवानुसंचरत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रायिणऽइति ॥२२॥ नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुते ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥२३॥ अथ यजमानः । यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥२४॥ अपातामश्विना घर्ममिति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति ॥२५॥ अनु द्यावापृथिवीऽअमꣳसातामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽआह ययोरिदꣳ सर्वमधीहैव रातयः सन्त्वितीहैव नो धनानि सन्त्वित्येवैतदाह ॥२६॥ अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे पिन्वस्वेत्यूर्जे पिन्वस्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ब्रह्मणे पिन्वस्वेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय पिन्वस्वेति तत्क्षत्रायाह द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्या-

माह ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥२७॥ स यदूर्ध्वः पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते यत्प्राङ् तद्देवेभ्यो यद्दक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशुभ्यो यदुदङ् तत्प्रजायाऽअनपराद्धं न्वेव यजमानस्योर्ध्वो ह्येव पिन्वत्याथ यां दिशं पिन्वते तां पिन्वते यदा शाम्यन्ति विप्रुषः ॥२८॥ अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति । धर्मासि सुधर्मेत्येष वै धर्मो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं धारयत्येतेनेदꣳ सर्वं धृतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह धर्मासि सुधर्मेति ॥२९॥ अथ खरे सादयति । अमेन्यस्मे नृम्णानि धारयेत्यक्रुध्यन्नो धनानि धारयेत्येवैतदाह ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारयेत्येतत्सर्वं धारयेत्येवैतदाह ॥३०॥ अथ शाकलैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३१॥ स्वाहा पूष्णे शरसऽइति । अयं वै पूषा योऽयं पवतऽएष हीदꣳ सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरसऽइत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसाविव बन्धुर्हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३२॥ स्वाहा ग्रावभ्य इति । प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३३॥ स्वाहा प्रतिरवेभ्य इति । प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदꣳ सर्वं प्रतिरतं प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३४॥ स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यो घर्मपावभ्य इति । अहुत्वैवोदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणार्धे बर्हिष उपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितृनगच्छत्तया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृद्ध्येव पराञ्चः पितरः ॥३५॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३६॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३७॥ स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतयऽइति । अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तꣳ स उत्तरतः शालायाऽउदञ्चं निरस्यत्येषा ह्येतस्य देवस्य

दिक्स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते नेन्मा रुद्रो हिनसदिति ॥३८॥
सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३९॥
अथ महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योति-
र्वाऽइतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी संगच्छेतेऽअवरꣳ
स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥४०॥ ॥ शतम् ७००० ॥ ॥ अथ
रौहिणौ जुहोति । अहः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव
बन्धू रात्रिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धुः ॥४१॥ अथ
यजमानाय घर्मोच्छिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति मधु हुतमिन्द्रतमेऽअ-
ग्नाविति मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहाश्याम ते देव घर्म नमस्तेऽअस्तु
मा मा हिꣳसीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥४२॥ अथ दक्षिणतः सिकता उपकीर्णा
भवन्ति । तन्मार्जयन्ते य एव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाकलानथोप-
सदा चरन्त्येतद्वै यज्ञस्य शिरः संस्कृतं यथा-यथैनं तदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥४३॥ तं
न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । एनस्यꣳ हि तदथो नेन्मऽइन्द्रः शिरश्छिनददिति द्वितीये
वैव तृतीये वापशीर्ष्णा ह्येवाग्रे यज्ञेन देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्द्वितीये
वैव तृतीये वाथो तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति ॥४४॥ तं यत्प्रथमयज्ञे प्रवृ-
ञ्ज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजां च पशूंश्च प्रदहेदथोऽआयुः प्रमायुको य-
जमानः स्यात्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा ॥४५॥ तं न सर्वस्माऽइव प्रवृञ्ज्यात्
। सर्वं वै प्रवर्ग्यो नेत्सर्वस्माऽइव सर्वं करवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृञ्ज्या-
द्यो वास्य प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥४६॥ सहस्रे प्रवृञ्ज्यात्
। सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वमेष सर्ववेदसे प्रवृञ्ज्यात्सर्वं वै सर्ववेदसꣳ सर्वमेष विश्व-
जिति सर्वपृष्ठे प्रवृञ्ज्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेष वाजपेये राजसूये प्रवृ-
ञ्ज्यात्सर्वꣳ हि तत्सत्रे प्रवृञ्ज्यात्सर्वं वै सत्त्रꣳ सर्वमेष एतान्यस्य प्रवर्जनान्यतो

नान्यत्र ॥४७॥ तदाहुः । यदुपशिरा अप्रवर्ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रꣳ शीर्षण्वद्भवतीत्याहवनीयेनेति ब्रूयात्कथं दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथं चातुर्मास्यानीति पयस्ययेति ब्रूयात्कथं पशुबन्ध इति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथꣳ सौम्योऽध्वर इति हविर्धानेनेति ब्रूयात् ॥४८॥ अथोऽआहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर एतद्देवाः प्रत्यदधुर्यदातिथ्यं न ह वाऽअस्यापशीर्ष्णा केन चन यज्ञेनेष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥४९॥ तदाहुः । यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादत्र न प्रणयन्तीति शिरो वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवर्ग्यो नेच्छिरसा शिरोऽभ्यारोहयाणीति ॥५०॥ तदाहुः । यत्प्रयाजानुयाजा अन्यत्र भवन्त्यथ कस्मादत्र न भवन्तीति प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः प्राणा अवकाशाः प्राणाः शाकला नेत्प्राणैः प्राणानभ्यारोहयाणीति ॥५१॥ तदाहुः । यदाज्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोतीति चक्षुषी वाऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोहयाणीति ॥५२॥ तदाहुः । यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादिदं मृन्मयेनैव जुहोतीति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स इमे द्यावापृथिवीऽअगच्छन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापां च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥५३॥ स यद्वानस्पत्यः स्यात् । प्रदह्येत यद्धिरण्मयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यदयस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैष एवैतस्माऽअतिष्ठत तस्मादिदं मृन्मयेनैव जुहोति ॥५४॥ अथैतद्वै॰ ॥५५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [२. २.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [१. ३.] ॥ ॥

स वै तृतीयेऽहन् । षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्सन्नमिव ह्येदꣳ शिरस्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वꣳ समादायाग्रेण शालामन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥१॥ अथाग्नीध्रः । आहवनीये त्रीञ्छलाकानुपकल्पयते तेषामेकमुज्ज्वलय्य मुखदघ्ने धारयमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्से-

मांल्लोकानाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥२॥ अथ यन्मुखदघ्ने । उपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्यामुं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥३॥ या ते घर्म दिव्या शुगिति । यैव दिव्या शुग्या गायत्र्याꣳ हविर्धानऽइति यैव गायत्र्याꣳ हविर्धाने सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥४॥ अथ द्वितीयमुज्ज्वलय्य । नाभिदघ्ने धारयमाणो जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नं मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्यान्तरिक्षलोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥५॥ या ते घर्मान्तरिक्षे शुगिति । यैवान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रऽइति यैव त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥६॥ अथ तृतीयमभ्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यध-इव वै तद्यदासीनोऽध-इव तद्यदयं लोकस्तद्येमं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥७॥ या ते घर्म पृथिव्याꣳ शुगिति । यैव पृथिव्याꣳ शुग्या जगत्याꣳ सदस्येति यैव जगत्याꣳ सदस्या सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥८॥ अथोपनिष्क्रामति । क्षत्रस्य त्वा परस्पायेत्येतद्वै दैवं क्षत्रं य एष तपत्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पत्वायेत्येवैतदाह ब्रह्मणस्तन्वं पाहीति ब्रह्मण आत्मानं गोपायेत्येवैतदाह विशस्त्वा धर्मणा वयमिति यज्ञो वै विड्यज्ञस्य त्वारिष्ट्याऽइत्येवैतदाहानुक्रामाम सुविताय नव्यसऽइति यज्ञस्य त्वारिष्ट्याऽअह्वलायाऽइत्येवैतदाह ॥९॥ अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि साम तद्यत्साम गायति नेदिमान्बहिर्धा यज्ञाच्छरीरान्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहन्ता ॥१०॥ आग्नेय्यां गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्तातिछन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि यदतिछन्दास्तस्मादतिछन्दसि गायति ॥११॥ स गायति । अग्निष्टपति प्रतिदहत्य-

हावोऽहाव इति तन्नाष्ट्रा वै तद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥१२॥ तऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमग्रेणाग्नीध्रमेषा हि यज्ञस्य द्वाः स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥१३॥ तं वै परिष्यन्दऽउत्सादयेत् । तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेदथ यत्परिष्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यद्धाप्सु न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽआपस्तेनोऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्दऽउत्सादयेत् ॥१४॥ उत्तरवेदौ त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वाऽउत्तरवेदिः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥१५॥ उत्तरनाभ्या सꣳस्पृष्टम् । प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति वाग्वाऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तद्वाचं दधाति ॥१६॥ चतुःस्रक्तिरिति । एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयस्तस्मादाह चतुःस्रक्तिरिति ॥१७॥ नाभिर्ऋतस्य सप्रथा इति । सत्यं वाऽऋतꣳ सत्यस्य नाभिः सप्रथा इत्येवैतदाह स नो विश्वायुः सप्रथा इति स नः सर्वायुः सप्रथा इत्येवैतदाह ॥१८॥ अप द्वेषोऽअप ह्वर इति । नात्र तिरोहितमिवास्त्यन्यव्रतस्य सश्चिमेत्यन्यद्वाऽएतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणां तस्मादाहान्यव्रतस्य सश्चिमेत्येवमितरौ प्राञ्चौ तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदꣳ शिरः ॥१९॥ पुरस्तादुपशयां मृदम् । माꣳसमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ बाहूऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः परे रौहिणहवन्यौ स्रुचौ हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२०॥ उत्तरतोऽग्निम् । तद्धि तस्याऽआयतनं दक्षिणतः सम्राडासन्दी तद्धि तस्याऽआयतनमुत्तरतः कृष्णाजिनं तद्धि तस्यायतनꣳ सर्वतो धवित्राणि प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२१॥ अथैतद्रज्जुसंदानम् । उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः पिन्वनेऽआण्डावेवास्मिन्नेतद्दधात्याण्डाभ्याꣳ हि वृषा पिन्वते पश्चा

त्स्थूणामयूखमूत्र एवास्मिन्नेतद्दधाति पश्चाद्दक्षिणकपाले जानुनी एवास्मिन्नेतद्द-
धाति ते यदेककपाले भवत एककपाले इव ह्येमे जानुनी पश्चाद्धृष्टी पादावेवा-
स्मिन्नेतद्दधाति पादाभ्यां हि धृष्टं प्रहरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि तयोरा-
यतनं दक्षिणतो मार्जालीयं तद्धि तस्यायतनम् ॥२२॥ अथास्मिन्पय आनयति ।
घर्मैतत्ते पुरीषमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति तेन वर्धस्व चा च प्याय-
स्वेति नात्र तिरोहितमिवास्ति वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीत्याशिषमे-
वैतदाशास्ते ॥२३॥ स वै न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागन्नमसदित्यर्धं वा
भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छति तद्यजमा-
न एवैतदन्नाद्यं दधाति तथो ह यजमानान्न परागन्नं भवति ॥२४॥ अथैनमद्भिः
परिषिञ्चति । शान्तिर्वा आपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत एवैन-
मेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥२५॥ अथाह वार्षाहरं साम
गायेति । एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
दाह वार्षाहरं साम गायेति ॥२६॥ अथ चात्वाले मार्जयन्ते । सुमित्रिया न आप
ओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाप उपाचति वज्रो वा आपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते
दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः
स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयति ॥२७॥ अथ प्राञ्चोदङ्ङुत्क्रामति
। उद्वयं तमसस्परीति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्त उत्त-
रमित्ययं वै लोकोऽस्य उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म
ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमं स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः
प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो म-
यि धेहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥२८॥ अथ प्रसुते दधिघर्मेण चरन्ति । यज्ञो वै सो-
मः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवन एतद्वा इन्द्रस्य

निष्केवल्यꣳ सवनं यन्माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ स्वऽएवैनमेतद्भागे प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पवमाने प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्यग्निहोत्रहवण्या मुखं वाऽएतद्यज्ञानां यदग्निहोत्रꣳ शीर्षंस्तन्मुखं दधाति ॥२१॥ स आनीयमानऽआह । होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमिति वदते ह्यत्र होताथोपोत्तिष्ठन्नाह आतꣳ हविरिति आतꣳ हि भवत्यतिक्रम्याश्राव्याह दधिघर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृतऽआहरति भक्षं तं यजमानाय प्रयच्छति ॥३०॥ स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति । मयि त्यदिन्द्रियं बृहदित्येतद्वाऽइन्द्रियं बृहद्य एष तपति मयि दक्षो मयि क्रतुरिति क्रतूदक्षावेवात्मन्धत्ते घर्मस्त्रिशुग्विराजतीति घर्मो ह्येष त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सहेति विराजा ह्येष ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सहेति ब्रह्मणा ह्येष तेजसा सह पयसो रेत आभृतमिति पयसो ह्येतद्रेत आभृतं तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराꣳ समामित्याशिषमेवैतदाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः ॥३१॥ अथातो दक्षिणानाꣳ । सुवर्णꣳ हिरण्यꣳ शतमानं ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानꣳ हिरण्यं तस्मात्सुवर्णꣳ हिरण्यꣳ शतमानं ब्रह्मणे ददाति ॥३२॥ अथ यैषा घर्मदुघा । तामध्वर्यवे ददाति तप्त-इव वै घर्मस्तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति तस्मात्तामध्वर्यवे ददाति ॥३३॥ अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा । ताꣳ होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मात्ताꣳ होत्रे ददाति ॥३४॥ अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्गातृभ्यो ददाति पत्नीकर्मेव वाऽएतेऽत्र कुर्वन्ति यदुद्गातारस्तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥३५॥ अथैतद्धि° ॥३६॥ ब्राह्मणम् ॥२ [३. १.] ॥

सर्वेषां वाऽएष भूतानाꣳ । सर्वेषां देवानामात्मा यद्यज्ञस्तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते वि वाऽएष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते यस्य घर्मो विदीर्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥१॥ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतद्भिषज्यति

यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥२॥ स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवैतद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥३॥ पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥४॥ अग्नये स्वाहेति । अग्निर्वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥५॥ अन्तरिक्षाय स्वाहेति । अन्तरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥६॥ वायवे स्वाहेति । वायुर्वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥७॥ दिवे स्वाहेति । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥८॥ सूर्याय स्वाहेति । सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥९॥ दिग्भ्यः स्वाहेति । दिशो वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥१०॥ चन्द्राय स्वाहेति । चन्द्रो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥११॥ नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति । नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥१२॥ अद्भ्यः स्वाहेति । आपो वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥१३॥ वरुणाय स्वाहेति । वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥१४॥ नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१५॥ त्रयोदशैता आहुतयो भवन्ति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१६॥ वाचे स्वाहेति । मुखमेवास्मिन्नेतद्दधाति प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिकेऽएवास्मिन्नेतद्दधाति चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणीऽएवास्मिन्नेतद्दधाति श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥१७॥ सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥१८॥ मनसः काममाकूतिमिति । मनसा वाऽइदꣳ सर्वमाप्तं तन्मनसैवै-

तद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥१९॥ वाचः सत्यमशीयेति । वाचा वा ऽइदꣳ सर्वमाप्तं तद्वाचैवैतद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य पशूनाꣳ रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥२०॥ अथ तं चोपशयां च पिष्ट्वा । मात्स्नेया मृदा सꣳसृज्यावृता करोत्यावृता पचत्युत्सादनार्थमथ य उपशययोर्दृढः स्यात्तेन प्रचरेत् ॥२१॥ संवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै संवत्सरः सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तद्वसन्तो यदुचितस्तद्ग्रीष्मो यत्पिन्वितस्तद्वर्षा यदा वै वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै वर्षा य एवमेतद्वेद ॥२२॥ इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वाऽइमे लोकाः सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयं लोको यदुचितस्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ लोको यदा वाऽअसौ लोकः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्माऽअसौ लोको य एवमेतद्वेद ॥२३॥ एता वै देवताः प्रवर्ग्यः । अग्निर्वायुरादित्यः सर्वं वाऽएता देवताः सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदग्निर्यदुचितस्तद्वायुर्यत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा वाऽअसावादित्यः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्माऽअसावादित्यो य एवमेतद्वेद ॥२४॥ यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्यात्मा प्रजा पशवः सर्वं वै यजमानः सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यदुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्त्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै पशवो य एवमेतद्वेद ॥२५॥ अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वाऽअग्निहोत्रꣳ सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतं तदुचितो यद्धुतं तत्पिन्वितो यदा वाऽअग्निहोत्रं पिन्वतेऽथैनत्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्माऽअग्निहोत्रं य एवमेतद्वेद ॥२६॥ दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्शपूर्णमासौ सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृक्तो यदासन्नं तदुचितो यद्धुतं तत्पि-

न्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेतेऽथैनौ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह वाऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ य एवमेतद्वेद ॥२७॥ चातुर्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृक्तो यदासन्नं तदुचितो यद्धुतं तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्तेऽथैनानि सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै चातुर्मास्यानि य एवमेतद्वेद ॥२८॥ पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबन्धः सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नस्तदुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै पशुबन्धः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै पशुबन्धो य एवमेतद्वेद ॥२९॥ सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः सर्वं प्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतस्तदुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपयुञ्जन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै सोमो य एवमेतद्वेद न ह वाऽअस्याप्रवर्ग्येण केन चन यज्ञेनेष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥३०॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥३ [३. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १२२ ॥ तृतीयोऽध्यायः [१४.] ॥ ॥

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्तऽएषु लोकेष्वस्पर्धन्त ॥१॥ ते ह देवा ऊचुः । हन्तासुरान्यज्ञऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥२॥ ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥३॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने तेऽविदु-

रनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवे-
दमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥४॥ अथ ह चक्षुरूचुः । त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति त-
दात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥५॥ अथ ह श्रोत्रमूचुः ।
त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्क-
ल्याणꣳ शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥६॥
अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भो-
गस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उ-
द्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ
संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पा-
प्मनाविध्यन् ॥७॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष
प्राण उदगायत्तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्स-
न्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्त-
तो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद
॥८॥ ते होचुः । क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य
आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥९॥ सा वाऽएषा देवता दूः । नाम दूरꣳ ह्यस्या
मृत्युर्दूरꣳ ह वाऽअस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥१०॥ सा वाऽएषा देवता ।
एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयां चकार तदा-
सां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति
॥११॥ सा वाऽएषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्यु-

मत्यवहत् ॥१२॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१३॥ अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१४॥ अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१५॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवंस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१६॥ अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वाऽएनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥१७॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किं चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतऽइह प्रतितिष्ठति ॥१८॥ ॥ शतम् ७१०० ॥ ॥ ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मनऽआगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वाऽएनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥१९॥ य उ हैवंविदꣳ । स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥२०॥ सोऽयास्य आङ्गिरसो । ऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वाऽअङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वाऽअङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वाऽअङ्गानाꣳ रसः ॥२१॥ एष उऽएव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥२२॥ एष उऽएव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ह ब्रह्मणस्पतिः ॥२३॥ एष उऽएव साम । वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ

सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२४॥ एष उ वाऽउद्गीथः । प्राणो वाऽउत्प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२५॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो । राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥२६॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्तऽएवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२७॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२८॥ तस्य हैतस्य । साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽइत्यु हैकऽआहुः ॥२९॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति ॥३०॥ स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वाऽअसत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह ॥३१॥ तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥३२॥ अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तꣳ स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४. १.] ॥ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽह-

मस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वा-
थान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥१॥ स यत्पूर्वोऽस्मात् । सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन
औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥२॥
सोऽबिभेत् । तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु
बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥३॥ स
वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्री-
पुमाꣳसौ सम्परिष्वक्तौ ॥४॥ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी
चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाश
स्त्रिया पूर्यतऽएव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥५॥ सो हेयमीक्षां चक्रे
। कथं नु मात्मनऽएव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति ॥६॥ सा गौ-
रभवत् । वृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त ॥७॥ वडवेतराभवत् ।
अश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायत ॥८॥
अजेतराभवत् । वस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततोऽजावयो
ऽजायन्तैवमेव यदिदं किं च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥९॥ सो
ऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ
हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥१०॥ अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ता-
भ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥११॥
तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे
देवाः ॥१२॥ अथ यत्किं चेदमार्द्रम् । तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वाऽइदꣳ
सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः ॥१३॥ सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । य-
च्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यै-
तस्यां भवति य एवं वेद ॥१४॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव

व्याक्रियतासौनामायमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते
ऽसौनामायमिदꣳरूप इति ॥१५॥ स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा
क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो
हि सः ॥१६॥ प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं
मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदा-
कृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ॥१७॥ आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व
एकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह
वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिꣳ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥१८॥ तदेतत्प्रेयः पु-
त्रात् । प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः
प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत
स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥१९॥ तदाहुः ।
यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभव-
दिति ॥२०॥ ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति त-
स्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो-यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथऽर्षीणां तथा म-
नुष्याणाम् ॥२१॥ तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति
तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न दे-
वाश्चनाभूत्या ईशतऽआत्मा ह्येषाꣳ स भवत्यथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसा-
वन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो
मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भव-
ति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥२२॥ ब्रह्म वाऽइद-
मग्र आसीत् । एकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि
देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्ष-

त्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्रऽएव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥२३॥ स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥२४॥ स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ॥२५॥ स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽअबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥२६॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ॥२७॥ अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वाऽअप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥२८॥ अथोऽअयं वाऽआत्मा । सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऽर्षीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरि-

ष्टिमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितं मीमाᳬसितम् ॥२९॥ आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । एक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥३०॥ मन एवास्यात्मा । वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्रं दैवᳬ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदᳬ सर्वं यदिदं किं च तदिदᳬ सर्वमाप्नोति यदिदं किं च य एवं वेद ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. २.] ॥ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥१॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रᳬ ह्येतत् ॥२॥ द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥३॥ पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति ॥४॥ अथ वत्सं जातमाहुः । अतृणाद इति तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदᳬ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥५॥ तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्यु-

मपजयत्येवं विद्वान्त्सर्वᳪ᳭ ह्ि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति ॥६॥ पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः-पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नं धिया-धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशᳪ᳭सा ॥७॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥८॥ कामः संकल्पो । विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥९॥ यः कश्च शब्दो । वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वाऽअयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥१०॥ त्रयो लोका एतऽएव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥११॥ त्रयो वेदा एतऽएव । वागेवऽर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥१२॥ देवाः पितरो मनुष्या एतऽएव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥१३॥ पिता माता प्रजैतऽएव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥१४॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेतऽएव यत्किं च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥१५॥ यत्किं च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एव तद्भूत्वावति ॥१६॥ यत्किं चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एव तद्भूत्वावति ॥१७॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योती रूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥१८॥ अथैतस्य मनसो । द्यौः शरीरं ज्योती रूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनᳪ᳭ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति

य एवं वेद ॥१९॥ अथैतस्य प्राणस्यापः । शरीरं ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः ॥२०॥ तऽएते सर्वऽएव समाः । सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥२१॥ स एष संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥२२॥ यो वै स संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयतऽआत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्याहुः ॥२३॥ अथ त्रयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥२४॥ अथातः सम्प्रत्तिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥२५॥ यद्वै किं चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वाऽइदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितो भुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥२६॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । दैवी

वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥२७॥ दिवश्चैन-मादित्याच्च । दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥२८॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च । दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति यद्व किं चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२९॥ अथातो व्रतमीमाꣳसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥३०॥ तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्द्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः ॥३१॥ तानि ज्ञातुं दध्रिरे । ऽयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति तऽएतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेतऽएतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियतऽइत्यध्यात्मम् ॥३२॥ अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥३३॥ अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वाऽएष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वाऽएतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनोऽएतस्यै

देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. ३.] ॥ ॥

त्रयं वाऽइदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥१॥ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥२॥ अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्मात्मोऽएकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन छन्नं प्राणो वाऽअमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. ४.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०१ ॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः [१५.] ॥ ॥

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥१॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥२॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥३॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायं विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदि-

ष्ठास्तेजस्वीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥५॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥६॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा विषासहिरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥७॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥८॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वांस्तानतिरोचते ॥९॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥१०॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा असुरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिंल्लो-

कऽआयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥११॥ स होवाच गार्ग्यो । य ए-
वायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैत-
स्मिन्त्संवदिष्ठा मृत्युरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ है-
वास्मिंलोकऽआयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागछति ॥१२॥ स होवाच गार्ग्यो
। यश्चायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैत-
स्मिन्त्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तऽआ-
त्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥
स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नूꣳइत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स
होवाच गार्ग्य उप त्वायानीति ॥१४॥ स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै त-
द्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावा-
दायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयां चक्रे बृहन्पाण्डर-
वासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनापेषं बोधयां चकार स होत्तस्थौ
॥१५॥ स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष
तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥१६॥ स होवाचाजातशत्रुः ।
यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय य एषोऽन्तर्हृदयऽआकाशस्तस्मिञ्छेते ॥१७॥ ॥ शतम्७२०० ॥ ॥ तानि
यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृही-
ता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१८॥ स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति
। ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं नि-
गछति ॥१९॥ स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परि-
वर्ततैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥२०॥ अथ य-
दा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि

हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥२१॥ स यथा कु-
मारो वा महाब्राह्मणो वा । ऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते
॥२२॥ स यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमे-
वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वऽएत
ऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यम् ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. १.] ॥ ॥

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो
भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥१॥ अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधान-
मिद् प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ॥२॥ तद्या
इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः
पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यच्छुक्लं तेनाग्निर्यत्कृष्णं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या
पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥३॥ तदेष श्लोको भ-
वति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासतऽऋ-
षयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥४॥ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न
इति । इद् तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरू-
पमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सप्त
तीरऽइति प्राणा वाऽऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वा-
ग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥५॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं
भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव व-
सिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै
नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥६॥ ब्राह्म-
णम् ॥२ [५. २.] ॥ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च
त्यं च ॥१॥ तदेतन्मूर्तम् । यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥२॥
तस्यैतस्य । मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति
सतो ह्येष रसः ॥३॥ अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम् ॥४॥
तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मि-
न्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदेवतम् ॥५॥ अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं
यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥६॥ तस्यै-
तस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत ष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष
रसः ॥७॥ अथामूर्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम्
॥८॥ तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं द-
क्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥९॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा मा-
हारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृ-
द्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वाऽअस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ॥१०॥ अथात आदे-
शो । नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्य-
मिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. ३.] ॥ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त
तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥१॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्मऽइयं भगोः
सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति
वित्तेनेति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे
नः सती प्रियं भाषसऽएह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यास-

स्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वाऽअरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥५॥ ब्रह्म तं परादात् । यो न्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥६॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो भवति गृहीतः ॥७॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः

॥९॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वाऽअरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥१०॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनम् । एवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिकेऽएकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानां वागेकायनꣳ ॥११॥ स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो-यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वाऽअर ऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥ सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वाऽअरऽइदं विज्ञानाय ॥१४॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतर मनुते तदितर इतरं विजानाति ॥१५॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥४ [५. ४.] ॥ ॥

इयं पृथिवी । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-

स्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥१॥ इमा आपः । सर्वे-
षां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृत° ॥२॥ अयमग्निः । सर्वेषां भूतानां
मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृत° ॥३॥ अयमाकाशः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्या-
काशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो य-
श्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृत° ॥४॥ अयं वायुः । सर्वेषां भूतानां मध्व-
स्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृत° ॥५॥ अयमादित्यः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्या-
दित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृत° ॥६॥ अयं चन्द्रः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृत° ॥७॥ इमा दिशः । सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ
श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृत° ॥८॥ इयं विद्युत् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै वि-
द्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृत° ॥९॥ अयꣳ स्तनयित्नुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृत° ॥१०॥ अयं धर्मः । सर्वेषां भू-
तानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पु-
रुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृत° ॥११॥ इदꣳ सत्यꣳ । सर्वेषां भूतानां

मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृत° ॥१२॥ इदं मानुषꣳ । सर्वेषां भूतानां म-
ध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृत° ॥१३॥ अयमात्मा । सर्वेषां भूतानां
मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ
सर्वम् ॥१४॥ स वाऽअयमात्मा । सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा
तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्रा-
णाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वऽएतऽआत्मानः समर्पिताः
॥१५॥ इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्
तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो
वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥ इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्या-
मुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैर-
यतम् स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वामिति ॥१७॥ इदं वै
तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् पुरश्चक्रे द्विपदः
पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वाऽअयं पु-
रुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किं चनानावृतं नैनेन किं चनासंवृतम् ॥१८॥
इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् रूपꣳ-
रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते
युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्य-
नुशासनम् ॥१९॥ अथ वꣳशः । तदिदं वयꣳ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौ-

तमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥२०॥ आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२१॥ आत्रेयो माण्टेः । माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥५ [५. ५.] ॥

पञ्चमोऽध्यायः [१६.] ॥ ॥

जनको ह वैदेहो । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां

ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥१॥ स ह गवाᳫं सहस्रमवरुरोध । दश-दश पा-
दा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मि-
ष्ठः स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२॥ अथ ह याज्ञवल्क्यः
। स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते
ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥३॥ अथ ह जनकस्य वैदे-
हस्य होताश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठो
ऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयᳫं स्म इति
तᳫं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥४॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳫं
सर्वं मृत्युनाप्तᳫं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यतऽइति
होत्रऽर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता
सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥५॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳫं सर्वमहोरात्राभ्या-
माप्तᳫं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यतऽइत्य-
ध्वर्युणाऽर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः
सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥६॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳫं सर्वं पूर्व-
पक्षापरपक्षाभ्यामाप्तᳫं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षा-
परपक्षयोराप्तिमतिमुच्यतऽइति ब्रह्मणऽर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य
ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥७॥ या-
ज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रऽर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं
प्राणः स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥८॥
याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्यऽर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभि-
रिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ता-

भिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकᳪ शस्यया ॥९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञऽआहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यतऽइव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुता अधिशेरते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यध-इव हि पितृलोकः ॥१०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाधिदैवतमथाध्यात्मं कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्यापानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति यत्किं चेदं प्राणभृदिति ततो ह होताश्वल उपरराम ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. १.] ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे तऽइति ॥१॥ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥२॥ जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥३॥ वाग्वै ग्रहः । स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥४॥ चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥ श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥६॥ मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते

॥७॥ हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳ हि कर्म करोति ॥८॥ त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत ऽइत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियत ऽउदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥१२॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥१३॥ आर्तभागेति होवाच । आवामेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्सजन ऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयां चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [६. २.]

॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०४ ॥ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैतमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्क्व पारिक्षिता अभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥१॥ स होवाच । उवाच वै स तदगच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिꣳशतं वै

देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्येति तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती नुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिता अभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [६. ३.] ॥

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रछ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तस्मात्पाण्डतः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव भवति य एवं वेद ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [६. ४.] ॥ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रछ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरः स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे-

त्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥३ [६. ५.] ॥ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गार्गीति कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोके गार्गीति कस्मिन्नु द्यौर्लोक ओतश्च प्रोतश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६. ६.] ॥ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति ॥१॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति

॥२॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति ॥३॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणꣳ स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥४॥ वेद वाऽअहं गौतम । तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वाऽइदं कश्च ब्रूयाद्वेद-वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥५॥ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥६॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृतिवीमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥७॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥८॥ ॥ शतम्७३०० ॥ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥९॥ य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१०॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यम° ॥११॥ य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यम° ॥१२॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यम° ॥१३॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो

यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यम° ॥१४॥ यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमन्तरो यम° ॥१५॥ य स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरो यꣳ स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं य स्तनयित्नुमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिलोकम् ॥१६॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वाँल्लोकानन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृत इत्युऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥१७॥ यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो° इत्युऽएवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥१८॥ यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो° इत्युऽएवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥१९॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृत इत्युऽएवाधिभूतमथाध्यात्मम् ॥२०॥ यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२१॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो° ॥२२॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरो° ॥२३॥ यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरो° ॥२४॥ यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरो° ॥२५॥ यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरो° ॥२६॥ यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरो° ॥२७॥ यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरो° ॥२८॥ यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरो° ॥२९॥ य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरो° ॥३०॥ अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष तऽआत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [६. ७.] ॥ ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्धास्य विपतिष्यतीति पृच्छ गार्गीति ॥१॥ सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नाधिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥ सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो मऽएतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥ स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कं चन न तदश्नोति कश्चन ॥८॥ एतस्य वाऽअक्षरस्य । प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्ति-

ष्ठन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां-यां च दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतं मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्व्यं पितरोऽन्वायत्ताः ॥९॥ यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥ तद्वाऽएतदक्षरं गार्गि । अदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतꣳ श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥ सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥६ [६. ८.] ॥ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥१॥ कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥२॥ स होवाच । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽएकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥३॥ कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ

सर्वं वसु हितमेते हीदꣳ सर्वं वासयन्ते तद्यदिदꣳ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥४॥ कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥५॥ कतमऽआदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैतऽआदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥६॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥७॥ कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते ह्येवेदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥८॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीमऽएव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवतऽइति ॥९॥ तदाहुः । यदयमेक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥१०॥ पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥१२॥ आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो° °य एवायं वायौ पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच ॥१३॥ काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो° ° य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति हो-

वाच ॥१४॥ तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो॰ ॰य एवायमग्नौ पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥१५॥ तम एव
यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो॰ ॰य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शा-
कल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१६॥ आप एव यस्यायतनम् । च-
क्षुर्लोको मनो॰ ॰य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति
वरुण इति होवाच ॥१७॥ रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो॰ ॰य ए-
वायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति
होवाच ॥१८॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गा-
रावक्षयणमक्रता३ इति ॥१९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो । यदिदं कुरु-
पञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा
इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥२०॥ किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति
। आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः
प्रतिष्ठितं भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
ष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपा-
णि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२१॥ किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां
दिश्यसीति । यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति क-
स्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां
ददाति श्रद्धायाꣳ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भ-
वतीति हृदयऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्ये-
वमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत
इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति
रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्रतिरूपं जा-

तमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भव-
तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत
इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता
भवतीति सत्यऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्र-
तिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि
सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२४॥
किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रति-
ष्ठितं भवतीति हृदयऽइति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥२५॥ अहल्लि-
केति होवाच याज्ञवल्क्यो । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो
वैनदद्युर्वयाꣳसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥२६॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ
इति । प्राणऽइति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपानऽइति कस्मिन्न्वपानः प्रति-
ष्ठित इति व्यानऽइति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदानऽइति कस्मिन्नूदानः
प्रतिष्ठित इति समानऽइति ॥२७॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि
गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्येतान्यष्टावा-
यतनान्यष्टौ लोका अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत्तं
त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तꣳ ह
शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्धा विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषि-
णोऽस्थीन्यपजह्रुः ॥२८॥ अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो
वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छानि
सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२९॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।
यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पा-

टिका बहिः ॥३०॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुन्नात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥३१॥ माꣳसान्यस्य शकराणि किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३२॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥३३॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥७ [६. १.] ॥

जनको ह वैदेह आसां चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानित्युभयमेव सम्राडिति होवाच यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥१॥ अब्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥२॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । स एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्का भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥३॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥४॥ अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनो । वाग्वै ब्रह्मेति यथा

मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳ स्यादब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥५॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥६॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ° ॥७॥ अब्रवीन्मे वर्कुर्वार्ष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳ स्यादब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥८॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥९॥ देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ° ॥१०॥ अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥११॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राड्यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशः श्रोत्रꣳ हि दिशः श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥१२॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ°

xxxxxx*

॥१३॥ अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो । मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥१४॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यति तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥१५॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ° ॥१६॥ अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो । हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥१७॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥१८॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [६. १०.] ॥ ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥ स होवाच

। इन्धो वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वाऽएतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षेणैव परोऽक्षप्रिया-इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥ अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावो य एषोऽन्तर्हृदयऽआकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ॥३॥ ता वाऽअस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वाऽएतमास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर-इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥४॥ तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणा सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥५॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयं त्वागच्छताद्यो नो भगवन्नभयं वेदयसऽइमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [६. ११.] ॥ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०७ ॥ षष्ठोऽध्यायः [१७.] ॥ ॥

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन वदिष्यऽइत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥१॥ याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य

॥३॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निर्ज्योतिः सम्राडिति होवाचाग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वाग्ज्योतिः सम्राडिति होवाच वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मज्योतिः सम्राडिति होवाचात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥६॥ ॥ शतम् ७४०० ॥ ॥ कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति ॥७॥ स वाऽअयं पुरुषो जायमानः । शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥ तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्त्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च ॥९॥ अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति स यत्रायं प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥१०॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥११॥ तदप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमा-

दाय पुनरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पौरुष एकहꣳसः ॥१२॥ प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्रकामꣳ हिरण्मयः पौरुष एकहꣳसः ॥१३॥ स्वप्नान्तऽउच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१४॥ आराममस्य पश्यन्ति । न तं कश्चन पश्यतीति तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ॥१५॥ अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्यैष यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥ स वाऽएष एतस्मिन्त्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१७॥ तद्यथा महामत्स्यः । उभे कूलेऽअनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एताऽउभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियतऽएवमेवायं पुरुष एतस्माऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कं चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥ ता वाऽअस्यैता । हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यतेऽथ यत्र राजेव देव-इवाहमेवेदꣳ सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कं चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति ॥२०॥ तद्वाऽअस्यैतत् । आत्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं चन

वेद नान्तरमेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरम् ॥२१॥ तद्वाऽअस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयꣳ रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाभ्रूणहा पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतः पुण्येनान्वागतः पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥२२॥ यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥ यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२४॥ यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥२५॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यं न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥ यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥ यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥ यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यं न स्पृशति न हि स्प्रष्टु स्पृष्टेर्विपरिलोपोऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥ यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥ सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति । एष ब्रह्म-

लोकः सम्राडिति हैनमुवाचैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३१॥ स यो मनुष्याणाꣳ राद्धः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ॥३२॥ अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः ॥३३॥ अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥३४॥ अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३५॥ अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । स एको देवलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३६॥ अथ ये शतं देवलोकऽआनन्दाः । स एको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३७॥ अथ ये शतं गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३८॥ अथ ये शतं प्रजापतिलोकऽआनन्दाः । स एको ब्रह्मलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतꣳ सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥३९॥ स वाऽएष एतस्मिन्त्सम्प्रसादे । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥४०॥ अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयां चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतैवमेवायꣳ शारीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥४१॥ तद्यथानः सुसमाहितम् । उत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ

शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति ॥४२॥ तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥४३॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वे प्राणा उपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥४४॥ ब्राह्मणम् ॥१ [७. १.] ॥ ॥

स यत्रायꣳ शारीर आत्माबल्यं नीत्य । संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥१॥ स यत्रैष चाक्षुषः । पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुतऽइत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥२॥ तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥३॥ तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायं पुरुष इदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसꣳहरति ॥४॥ तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुतऽएवमेवायं पुरुष इदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरꣳ रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥५॥ स वाऽअयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधम-

योऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥६॥ ग्रथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥७॥ तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किं चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणऽइति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम ग्रात्मकाम ग्राप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥८॥ तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । ग्रथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥९॥ तद्यथाहिनिर्ल्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेतेऽथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ ग्रात्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥१०॥ तदप्येते श्लोकाः । ग्रणुः पन्था विततः पुराणो माꣳस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा ग्रपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥११॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥१२॥ ग्रन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय-इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याꣳ रताः ॥१३॥ ग्रसुर्या नाम ते लोकाः । ग्रन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधा जनाः ॥१४॥ तदेव सन्तस्तद्व तद्विद्यामो न चेदवेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥१५॥ ग्रात्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संचरेत् ॥१६॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध

आत्मास्मिन्त्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१७॥ यदैतमनुपश्यति । आत्मानं देवमञ्जसा ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥१८॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥१९॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽह्नोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥२०॥ प्राणस्य प्राणम् । उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन ॥२१॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥२२॥ विरजः पर आकाशात् । अज आत्मा महा ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥२३॥ स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽएवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ॥२४॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥२५॥ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । अनूचाना विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एव भवतः ॥२६॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनं कृताकृते तपतो नास्य केन चन कर्मणा लोको

मीयते ॥२७॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपति विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेद ॥२८॥ स वाऽएष महानज आत्मा । ऽन्नादो वसुदानः स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥२९॥ स वाऽएष महानज आत्मा । ऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥३०॥ स वाऽएष महानज आत्मा । अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥२ [८. २.] ॥ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव कात्यायनी सोऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥१॥ याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु मऽइयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भग-

वानिति ॥५॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ° ° देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातऽइदꣳ सर्वं विदितम् ॥६॥ ब्रह्म तं परादात् । ° ° योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥७॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्य° ° ° ॥८॥ स यथा वीणायै° ° ॥९॥ स यथा शङ्खस्य° ° ॥१०॥ स यथार्द्रैधाग्नेर° ° सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥११॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायन° ° ॥२१॥ स यथा सैन्धवघनो । ऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वाऽअरऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥ सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽअहमिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाऽअरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासꣳसर्गस्त्वस्य भवति ॥१५॥ यद्वै तन्न पश्यति° ॥१६॥ यद्वै तन्न जिघ्रति° ॥१७॥ यद्वै

तन्न रसयति° ॥१८॥ यद्वै तन्न वदति° ॥१९॥ यद्वै तन्न शृणोति° ॥२०॥ यद्वै तन्न मनुते° ॥२१॥ यद्वै तन्न स्पृशति° ॥२२॥ यद्वै तन्न विजानाति° ॥२३॥ यत्र वाऽअन्यदिव स्यात् । तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥२४॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥२५॥ अथ वꣳशः । तदिदं वयꣳ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्याऽऔर्णवाभेभ्य और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥२६॥ आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२७॥ आत्रेयो माण्टेः । माण्टिर्गौ-

तमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२८॥ ब्राह्मणम् ॥३ [७. ३.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [१८.] ॥ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत ऽओम् खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥४ [८. १.] ॥ ॥

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुराः ॥१॥ उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥ ॥ शतम् ७५०० ॥ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥३॥ अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥५ [८. २.] ॥ ॥

वायुरनिलममृत भस्मान्तꣳ शरीरम् । ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मराग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेति ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥६ [८. ३.] ॥ ॥

एष प्रजापतिर्यद्धृदयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥७ [८. ४.] ॥ ॥

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकाञ्जित इन्न्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥८ [८. ५.] ॥ ॥

आप एवेदमग्रऽआसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवान् ॥१॥ ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमेऽअक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतꣳ सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥२॥ तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वाऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥३॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥ अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे

तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥५॥ ब्राह्मणम्
॥९ [८. ६.] ॥ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो य एव वेद वि-
द्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१० [८. ७.] ॥ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो । भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वैवमय-
मन्तरात्मन्पुरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशा-
स्ति यदिदं किं च य एवं वेद ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥११ [८. ८.] ॥ ॥

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः
स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं
मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥ ब्राह्मणम्
॥१२ [८. ९.] ॥ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो । योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष
घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतं घोषꣳ
शृणोति ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१३ [८. १०.] ॥ ॥

एतद्वै परमं तपो । यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदै-
तद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥
ब्राह्मणम् ॥१४ [८. ११.] ॥ ॥

यदा वै पुरुषो । ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र वि-
जिहीते यथाडम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोक-

महिमं तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१५ [८. १२.] ॥ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येकऽआहुः । तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः ॥१॥ तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । किꣳ स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥२॥ तस्माऽउ हैतदुवाच । वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि सर्वाणि ह वाऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥१६ [८. १३.] ॥ ॥

उक्थम् । प्राणो वाऽउक्थं प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयत्युद्धास्माऽउक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥ यजुः । प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥ साम । प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मिन्त्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३॥ क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१७ [८. १४.] ॥ षष्ठः प्रपाठकः । कण्डिकासंख्या १२१ ॥ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हास्या एतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥ ऋचो यजूꣳषि सामानीति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद

zzz zzz*

॥२॥ प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकं गायत्र्यै पद-
मेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद
॥३॥ अथास्या एतदेव । तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं
तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृशऽइव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि
तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥४॥ सैषा गाय-
त्र्येतस्मिंस्तुरीये । दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै
सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौ-
षमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्माऽएव श्रद्दध्यात् ॥५॥ तद्वै तत्सत्यं बले
प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोजीय इ-
त्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥६॥ सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गया-
स्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स
यस्माऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते ॥७॥ ताꣳ हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वा-
गनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयाद्यदि ह वाऽअपि
बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं चन पदं प्रति ॥८॥ स य इमांस्त्रीं-
लोकान् । पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी
विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि
यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं
पदं परोरजा य एष तपति नैव केन चनाप्यं कुत उऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥९॥
तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे

नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्याद-
सावस्मै कामो मा समर्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्माऽएवमुप-
तिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥१०॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो । बुडिलमाश्व-

तराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथꣳ हस्ती भूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदां चकरेति होवाच ॥११॥ तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं करोति सर्वमेव तत्सम्प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥१ [८. १५.] ॥ अष्टमोऽध्यायः [११.] ॥ ॥

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ऽइति स भो३ऽइति प्रतिशुश्राव नुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३ ऽइति नेति होवाच वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता३ ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थ यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः-पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता३ ऽइति नेति हैवोवाच ॥२॥ वेत्थ यतिथ्यामाहुत्याꣳ हुतायाम् । आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा ॥३॥ अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । द्वे सृतीऽअशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकं चन वेदेति होवाच ॥४॥ अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयां चक्रे । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोच इति कथꣳ सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकं चन वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥५॥ स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किं च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति ॥६॥ स आजगाम गौतमो । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्माऽआसनमाहृत्योदकमा-

कारयां चकाराथ कास्मा ऽअर्घं चकार ॥७॥ स कोवाच । वरं भवते गौतमाय दद्म इति स कोवाच प्रतिज्ञातो म ऽएष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥८॥ स कोवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥९॥ स कोवाच । विज्ञायते कास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोऽअश्वानां दासीनां प्रवराणां परिधानानां मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा ऽइत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व ऽउपयन्ति ॥१०॥ स होपायनकीर्ता ऽउवाच । तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण ऽउवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥११॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥१२॥ पर्जन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुह्वति तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥१३॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्वायुर्धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥१४॥ पुरुषो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥१५॥ योषा वाऽअग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये हरन्ति ॥१६॥ तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा वि-

ष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतेः पुरु-
षो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥१७॥ ते यऽएवमेतद्विदुः । ये चामीऽअरण्ये श्रद्धाꣳ
सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्या-
न्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः
परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥१८॥ अथ ये यज्ञेन दानेन ।
तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमप-
क्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं
ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वे-
त्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽआका-
शाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति तऽएवमेवानुपरि-
वर्तन्तेऽथ यऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥१९॥
ब्राह्मणम् ॥२ [९. १.] ॥ ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥१॥
यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां
भवति य एवं वेद ॥२॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति
दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्र-
तितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥३॥ यो ह वै सम्पदं वेद । सꣳ हास्मै पद्यते यं
कामं कामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः सꣳ हास्मै प-
द्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥ यो ह वाऽआयतनं वेद । आयतनꣳ
स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वाऽआयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं

जनानां य एवं वेद ॥५॥ यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥ ते हेमे प्राणाः । अहꣳश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो वसिष्ठ इति यस्मिन्व उत्क्रान्तऽइदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥ वाग्घोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कडा अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥ चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथान्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥ मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥११॥ रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् । यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥ सा ह वागुवाच । यद्वाऽअहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्व-

सिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वाऽअहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहꣳ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति मनो यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति रेतो यद्वाऽअहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किं चा श्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वाऽअस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥१४॥ तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रियाः । अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [१. २.] ॥ ॥

स यः कामयते । महत्प्राप्नुयामित्युदगयनऽआपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाह-मुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधायावृताज्यꣳ संस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳ संनीय जुहो-ति ॥१॥ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः । तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्यो ऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥२॥ या तिरश्ची निप-द्यसेऽहं विधरणीऽइति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तृतीयां जुहोति ॥३॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वा-हेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ° चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ° श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ° मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ° रेतसे स्वाहेत्यग्नौ° ॥४॥ भूताय स्वाहेति । अग्नौ° भविष्यते स्वा-हेत्यग्नौ° विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ° सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ° ॥५॥ पृथिव्यै स्वाहेति । अ-ग्नौ° अन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ° दिवे स्वाहेत्यग्नौ° दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ° ब्रह्मणे स्वा-हेत्यग्नौ° क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ° ॥६॥ भूः स्वाहेति । अग्नौ° भुवः स्वाहेत्यग्नौ° स्वः

स्वाहेत्यग्नौ° भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ° ॥७॥ अग्नये स्वाहेति । अग्नौ° सोमाय
स्वाहेत्यग्नौ° तेजसे स्वाहेत्यग्नौ° श्रियै स्वाहेत्यग्नौ° लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ° सवित्रे
स्वाहेत्यग्नौ° सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ° विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ° प्रजापतये
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सᳫंस्रवमवनयति ॥८॥ अथैनमभिमृशति । अमसि ज्वल-
दसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गी-
यमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्यो-
तिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥९॥ अथैनमुद्यच्छति । आमोऽस्यामᳫं हि
ते मयि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥१०॥
अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः भूः स्वाहा ॥११॥ भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्त-
मुतोषसो मधुमत्पार्थिवᳫं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा ॥१२॥
धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ२॥ऽअस्तु सूर्यः माध्वीर्गा-
वो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः स-
र्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदᳫं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य
पाणी जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति ॥१३॥ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामे-
कपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमा-
सीनो वᳫंशं जपति ॥१४॥ तᳫं हैतमुद्दालक आरुणिः । वाजसनेयाय याज्ञव-
ल्क्यायान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचापि य एनᳫं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१५॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो । मधुकाय
पैङ्ग्यायान्तेवा° ॥१६॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा° ॥१७॥
एतमु हैव चूडो भागवित्तिः । जानकयऽआयस्थूणायान्तेवा° ॥१८॥ एतमु हैव
जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवा° ॥१९॥ एतमु हैव सत्यकामो

जाबालो । ऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छा-
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥२०॥
चतुरौदुम्बरो भवति । औदुम्बरश्चमस औदुम्बर स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या
उपमन्थन्यौ ॥२१॥ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषा
अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्सार्धं पिष्ट्वा दध्ना
मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥४ [१. ३.] ॥ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥१॥ स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳ सृष्ट्वाध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत श्रीर्ह्येषा स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥ तस्या वेदिरुपस्थो । लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्या स स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥३॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति यऽइदमविद्वाꣳसोऽधोपहासं चरन्तीति ॥४॥ बहु वाऽइदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः   इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः   पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥५॥ अथ यद्युदकऽआत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति ॥६॥ श्रीर्ह वाऽएषा

स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामपक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश ऽआदद ऽइत्ययशा एव भवति ॥७॥ स यामिच्छेत् । कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधायोपस्थमस्या ऽअभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥८॥ अथ यामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत ऽआदद ऽइत्यरेता एव भवति ॥९॥ ॥ शतम् ७६०० ॥ ॥ अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत ऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥१०॥ अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हि स्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ तऽआददे ऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा ऽएष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥११॥ अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । त्र्यहं कꣳसे न पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तऽआप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥१२॥ स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१३॥ अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा° ॥१४॥ अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं

पाचयित्वा° ॥१५॥ अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा° ॥१६॥ अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति माᳪसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवाऽऔक्ष्णेन वार्षभेण वा ॥१७॥ अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफर्व्यम् सं जायां पत्या सहेति ॥१८॥ अथैनामभिपद्यते । ऽमोऽहमस्मि सा त्वᳪ सा त्वमस्यमोऽअहम् सामाहमस्मि ऽऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् तावेहि सᳪरभावहै सह रेतो दधावहै पुᳪसे पुत्राय वित्तयऽइति ॥१९॥ अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथां द्यावापृथिवीऽइति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखᳪ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिᳪशतु आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥२०॥ हिरण्ययीऽअरणी । याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ तं ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥२१॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीᳪ समिङ्गयति सर्वतः एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरᳪ सहेति ॥२२॥ जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्कऽआधाय कᳪसे पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्त्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वगृहे अस्योपसद्यां मा छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणांस्त्वयि मनसा

जुहोमि स्वाहा ॥२३॥ यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् अग्निष्टत्स्वि-
ष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥२४॥ अथास्यायुष्यं करोति । दक्षिणं
कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गु-
ह्यमेव नाम स्यादथ दधि मधु घृतꣳ सꣳसृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति
भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधा-
मीति ॥२५॥ अथैनमभिमृशति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव आ-
त्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥२६॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते
। इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वी-
रवतोऽकरदिति ॥२७॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो
यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति
तमिह धातवेऽकरिति ॥२८॥ तं वाऽएतमाहुः । अतिपिता बताभूरतिपितामहो
बताभूः परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्म-
णस्य पुत्रो जायतऽइति ॥२९॥ अथ वꣳशः । तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गी-
पुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपु-
त्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हा-
रिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौन-
कीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥३०॥ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाक्यामाठ-
रीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रो शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्काय-
नीपुत्रो वार्षमणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपु-
त्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पा-
राशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागी-

पुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्रः ॥३१॥ आलम्बीपुत्रात् । आ-
लम्बीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकाय-
नीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपु-
त्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैद-
भृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवी-
पुत्रात्सांजीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥३२॥ प्राश्नीपुत्रात् । आसुरिवा-
सिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दा-
लकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा
जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावा बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरि-
तात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो
नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वा-
जसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥५ [१. ४.] ॥ ॥ सप्तमः प्रपा-
ठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०१ ॥ नवमोऽध्यायः [१००.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डि-
कासंख्या७१६ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणऽउपनिषन्नाम चतुर्दशं काण्डं समाप्तम् ॥१४॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF DVIVEDAGAṄGA.

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् तस्या इय-
मल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते ॥ उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या उप समी-
पस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चितं सत् तत्पराणां सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदिति
व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचाराउपनिषदित्युच्यते । बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहे-
तूनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो ग्रन्थपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आरण्यकत्वं
चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् ॥ ॥ अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतपौर्वापर्ये स-
म्बन्धोऽभिधीयते विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसम्पा-

दकतया (°त्तुवं स° Cod.) कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् तज्जनितशुद्ध्यपेक्षया तत्वज्ञानजनकत्वा-ज्ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः सम्बन्ध इति ब्रूमः ॥ ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाप्तावश्वमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां (१०. ६. ४-५.) समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मृत्युवात्मभावः परं फलमित्युक्तम् अथेदानीं मृत्युवात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते । प्राणोपास्तिर्हि ज्ञानकर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतरागाद्यपध्वस्तिहेतुः तस्याः पाप्ममृत्युवतिक्रमणावान्तरफलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः कुतो वा तस्योद्भवः केन वा तस्यातिक्रमणं कथं चेति वोक्तायामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते ॥ कानीयसा एव अल्पीयांस एव स्वार्थे वृद्धिः । ज्यायसाः ज्यायांसो बहुतराः ॥१॥ हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुराननतिगच्छाम । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्यां भवति तत्र कर्म तदेतानि जपेदिति (क° ३०.) विधास्यमानं मन्त्रजपलक्षणम् ज्ञानं विहाख्यायिकया परीक्ष्यमाणमशुद्धवागादिप्रत्याख्यानेन विशुद्धप्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥२॥ इह शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात्तस्य स्वरूपनिर्धारणाय परीक्षाप्रकार आरभ्यते ते ह वाचमित्यादि कण्डिकाषट्केन । ते ह वाचं वागभिमानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्रीमसतो मा सद्गमयेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां (क° ३०.) च देवतां मत्वा त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गाय औद्गात्रं कर्म कुर्वित्युक्तवन्तः । यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रात्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियतेऽवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकार्त्विज्यफलकं स्वार्थम् तद्वदत्रापि द्विविधमुद्गानम् यो वाचि निमित्तभूतायां सत्यां वागादिसमुदायस्य भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय आगायदागानेन प्रापितवती यत्पुनः कल्याणं शोभनं वदति यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने स्वार्थमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षणं रन्ध्रस्यावसरं (रन्ध्रं स्वाव°?) प्रतिलभ्यासुराः स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह तेऽविदुरिति । तमुद्गातारं वाग्रूपमभिद्रुत्य वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाविध्यन् ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् । यः स पाप्मा साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः स एषोऽनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते कोऽसौ यदेव येनैव प्रयुक्ता सतीयं वागिदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धमसभ्यस्त्रीवर्णनप्रेतादिवर्णनानृतादि वदति स एव ॥३॥ आस्ति आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं प्राणम् । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संस्रक्ष्यमाणाः सन्तो विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः । यथा लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तो लोष्टः पांसुपिण्डोऽश्मानं पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत् ॥४॥ ते वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तः । यो नोऽस्मानित्थमसक्त सञ्जितवान् (!) देवभावायात्मत्वेनोपगमितवान् । लोकवदेवोपकारिणं स्मरन्तो विचारयमाणाः सन्तः । यस्मादेवं वागादयः प्राणमास्येऽन्तरुपलभ्यायमास्येऽन्तरिति व्याजह्रुस्तस्मात्स अयास्यः । यस्मादङ्गानां कार्यकरणानां रसः सार आत्मा तस्मादाङ्गिरसः ॥१॥ प्राणस्य स्वतः शुद्धत्वेऽप्यशुद्धवागादिसम्बन्धादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासन-

माह सेति यां प्राप्यासुरा विनष्टाः वै इति अयमास्येऽन्तरिति निर्धारिता सा वै एषा वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्येवं ख्याताः श्रुत्रा ॥१०॥ शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशस्तस्मादतिरिक्तो देशो दिशां प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा तत् तत्र दिशामन्ते अन्तस्थे जने च गमयां चकार । तस्मात्तमन्त्यजनं न इयात् दर्शनसम्भाषणादिभिर्न संसृज्येत तथा अन्तं तज्जननिवासस्थानं नेयात् न गच्छेत् ॥११॥ प्राणं नासिकान्तःसंचारिणम् घ्राणम् ॥१४॥ य उपासक एवमध्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणमात्मत्वेन वेद प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेवमेवैषा प्राणदेवता मृत्युमतीत्य वहति वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् ॥१७॥ उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह अथेति यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणस्त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वाथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमागायत् आगीतवान् अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमद्यमानमन्नमित्यर्थः । अनेनैवाद्यते अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा अनःशब्दः सान्तः शकटवाची यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् एतेन इदंशब्दशङ्काप्यपास्ता । इहान्ने देहाकारपरिणते ॥१८॥ आगासीरागीतवानसि आगानेन आत्मसात्कृतवानसि । आभजस्व आभाजयस्व णिचो लोपश्छान्दसः । तस्माल्लोको यदन्नमनेन प्राणेनात्ति भक्षयति तेनैव प्राणान्नेनैवैता वागादयो देवतास्तृप्यन्ति न स्वातन्त्र्येण वागादीनामन्नसम्बन्धः अतोऽनेनैवेत्यवधारणं (क° १८.) सार्थकम् ॥१९॥ सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह य उ हेति । य एवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातिषु मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धी भवितुमिच्छति । अथ प्राणविदनुरक्तस्य लाभं दर्शयति अथेति । एतमेवंविदमन्वेव अनुवर्तयन्नेव ॥२०॥ पूर्वोक्तायास्यत्वेन (°क्तोपा°?) प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव सोऽयास्य इत्यनूद्य प्राणो वाऽइति प्रतिज्ञायते । रसः सार आत्मा । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥२१॥ अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुमेष उ एवेत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् । उत्पथार्थः एष प्रकृत आङ्गिरसः प्राणो बृहस्पतिरपि । प्रसिद्धं देवपुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह वाग्वै बृहतीति । सप्त गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा वाग्वाऽअनुष्टुबिति चयनप्रकरणऽउक्तत्वादनुष्टुभोऽपि वाक्त्वं प्रसिद्धम् सा द्वात्रिंशदक्षरा षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति एवं वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चैक्येन वागात्मिका बृहती । स ऋचो व्यौहद्द्वादश बृहतीसहस्राणीति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति तस्या बृहत्याः मध्यमस्थत्वाउपलक्षणविधया सर्वछन्दस्कऽर्गानुग्राहकाया (? °छन्दस्वर्ग्राहकायाः Cod.) ऋग्रूपाया एष प्राणः पतिः स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् तस्माद् बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥२२॥ तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह एष उ एव ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य पतिः ॥२३॥ अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह । वाग्वै सा अमैषः सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम-साशब्दः सा वै वाक् सर्वपुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः अम एष प्राणः । तथा सति प्राणनिर्वर्त्यस्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रगीतिः (त्रं C.) सामशब्देनाभिधीयते । सा चामश्चेत्येतद्व्युत्पत्तेर्वागुपसर्जनः प्राण एव मुख्य(:) सामशब्दवाच्यः । अस्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वमुपासनार्थमाह यद्वेवेति उशब्दो विकल्पार्थः प्रकारान्त-

र्थ्योतकः यद्यस्माद्वायं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यात्मकप्राजापत्यशरीरेण समः अनेन सर्वेण हिरण्यगर्भजगद्रूपेण समस्तुल्य एव पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्तस्तस्मादु एव साम एवं प्राणस्य समत्वं सिद्धम्। य एवं यथोक्तमेतत्साम सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते स साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानतां व्याप्नोति सलोकतां प्राणसमानलोकतां चाश्नुते ॥२४॥ इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतःसम्बन्धमवधेयमितीमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह। एष प्राणो वै उद्गीथः उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नोद्गानम् सामाधिकारात्। उत्तब्धमुत्तम्भितं विधृतम्। वागेव गीथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात्। स वागुपसर्जनः प्राण एवोद्गीथः ॥२५॥ उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकामाह। चिकितानस्यापत्यं चैकितानिः (°नः Cod.) तस्यापत्यं युवा चैकितानेयो ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्वं स ऋषीणां सत्रे राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच। अत्रायास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते एतादृक्प्राणोपासकत्वात्तस्य। यदि स उद्गाता विश्वसृजां पूर्वं स ऋषीणां सत्रे इतोऽस्मात्पूर्वोक्ताद्वागुपसर्जनात्प्राणादन्येन देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् तदा त्वस्य तस्य अनृतवादिनो मम मूर्धानं शिरोऽयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा सोमो विपातयतात्स्पष्टं पातयतु यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेत्याख्यायिकया निर्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्धारितः ॥२६॥ एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति। तस्य विभ्वादिगुणवत्तया प्रकृतस्य ह एतस्य बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वं धनं यो वेद अस्य विज्ञातुर्ह स्वं धनं भवति। तस्य वै साम्नः स्वर एव कण्ठगतं माधुर्यमिव स्वम् विभूषणम् तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमल्लक्ष्यते। स्वरमिक्षेत इच्छामात्रेण सौस्वर्यासम्भवात्तद्धेतु दन्तधावनतैलपानादि कुर्यादित्यर्थादवगम्यते। एतच्च कण्ठनिष्ठं माधुर्यं बाह्यं धनं सौस्वर्यस्य ध्वनिगतत्वात् ॥२७॥ इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह। सुवर्णम् कण्ठ्योऽयं दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणम्। अस्योपासकस्य सुवर्णं लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं भवति ॥२८॥ तस्य वै साम्नो वागेव जिह्वामूलादान्यष्टौ स्थानानि प्रतिष्ठा। वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या सैव प्रतिष्ठा। हि यस्मादेष प्राणो वाचि जिह्वामूलोरःशिरःकण्ठदन्तोष्ठनासिकातालुषु स्थानेषु प्रतिष्ठितः सन्खलु निश्चितमेतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते तस्मात्साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति सम्बन्धः। मतान्तरमाह अन्ने अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते। इत्येकीयपक्षस्यानिन्दितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥२९॥ इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रजपविधित्सयाह अथात इति। अथ प्राणविज्ञानकथनानन्तरं यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं जपकर्म देवभावाभ्यारोहफलमतः तस्मात्तद्विधीयते। तस्य चोद्गीथसम्बन्धात्सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति वचनात्पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् पुनः कालसंकोचं करोति स वै खल्विति। स प्रस्तोता यस्मिन्काले

साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तस्मिन्काले एतानि जपेत्। अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या आभिमुख्येनारोहयत्यनेन जपकर्मणा एवंविद्देवभावमित्यभ्यारोहः। एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः। एतच्च जपकर्म याजमानम्। मृत्युर्वाऽअसत् स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते सदमृतम् सच्छास्त्रीये कर्मविज्ञानेऽउच्येते ॥३१॥ तमःशब्देन अशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञानमुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य ॥३२॥ प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमस्तीत्याह अथ त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानन्तरं यानीतराण्यवशिष्टानि नव स्तोत्राणि तेषु स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गाता आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागानेन सम्पादयेत्। अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह तस्मादिति यस्मात्स एष उद्गाता एवंवित् यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेव आत्मने आत्मार्थं वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छति तमागायति आगानेन साधयति तस्मात्तु तस्मादेव यजमानस्तेषु नवसु स्तोत्रेषु पयुज्यमानेषु यं कामं कामयेत इच्छेत् तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः॥ एवं वार्मसमुच्चितादुपासनात्फलसिद्धौ आशङ्कासम्भवाभावेऽपि केवलादुपासनात्तत्सिद्धिशङ्का स्यात्तां निरस्यति कर्मानधिकृतस्यापि तत् ह एतत्प्राणदर्शनं केवलमपि लोकजिदेव लोकसाधनमेव न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वाय आशास्ति आशंसनं प्रार्थना नैवास्ति। तथा चोपासनासहितं कर्म सकृदेवानुष्ठितं सददृष्टद्वारा फलसाधनम् केवलोपासनं तु नैरन्तर्येणासकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥३३॥१॥४॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता इदानीमस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जगत्सर्जनस्थितिसंहारेषु स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमात्मैवेदमग्रऽइति पुरुषविधब्राह्मणमारभ्यते। वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतवैराग्योत्पादनाय आत्मैवेति तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते। इदं दृश्यमानं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमग्रे शरीरान्तरोत्पत्तेः प्रागात्मैवासीत्। पुरुषविधः पुरुषाकारः शिरःपाण्यादि लक्षणो मन्वादीनां स्रष्टा विरा[डात्मा] ॥१॥ एवमुपासनार्थं प्रजापतेरहंनामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह। औषददहत् ॥२॥ यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह स इति ॥३॥ एवं प्रजापतेर्भयाद्याविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् इदानीं तत्रैवारत्याविष्टत्वं हेत्वन्तरमाह। द्वितीय त्यपनोदसमर्थं स्त्रीवस्त्वैकृत् इष्टवान्। तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतोऽतिविषयासक्तस्य स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मन्यभिमाने संजाते स ह प्रजापतिस्तेनैवाभिमानेन सत्यसंकल्पत्वादेतावत्परिमाणः बभूव यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदनाय अन्योऽन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूव ॥४॥ स विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्दनेनैव इमं परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरं एतावत्परिमाणं द्विःप्रकारं पातितवान्। ततस्तस्मात्पातनात्पतिर्मन्वाख्यः पत्नी शतरूपाख्या च बभूवतुः। यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्तौ तस्मात्स्वः स्वस्य आत्मनः इदं शरीरं प्राक्स्त्र्युद्वहनादर्धबृगलमिव बृगलं विदलम् अर्धं च तद्बृगलं चार्धबृगलं शुक्त्यादिविभागवत् अर्धविदलमेवेत्यर्थः। अत्राभियुक्तसंमतिमाहेति हेति यजुस्य वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिर्ब्रह्मणो वापत्यम् स ह किल इति इत्थमाह स्मो-

क्तवान्। द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह तस्मादयमिति यस्मादुद्वहनात्प्रागवस्थायामयमाकाशः पुरुषार्धः स्त्र्यर्धशून्योऽसम्पूर्णो वर्तते तस्मात्पुनरुद्वहनादनन्तरं स्त्रिया प्राप्तस्त्र्यर्धेनेतरो भागः पूर्यतऽएव यथा विदलार्धोऽसम्पूर्णः सम्पुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वत्। अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह । स प्रजापतिर्मन्वाख्यस्तां शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवत् मिथुनभावमुपगतवान् ॥५॥ सेयं शतरूपा उ ह किल न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देतेति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ॥६॥ एकशफमेकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयम् ॥८॥ बस्तः छागः ॥९॥ अहं वाव अहमेव सृष्टिरस्मि यन्मया सृष्टं जगत् मद्भेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरभेदोपचारात्। अस्योपासकस्यैतस्यां सृष्ट्यामेतस्मिञ्जगति स्रष्टृत्वं भवति ॥१०॥ एवमनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वानुग्राहकसृष्टिं प्रस्तौति । इतिशब्दो मन्थनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः इत्यनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभिमुख्येन मन्थनमकरोत् मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिः मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च योनिः तस्मादेतदुभयमप्यभ्यन्तरे लोमवर्जितम् या हि स्त्रीणां योनिः सा ह्यन्तरतोऽलोमकेत्येतत्सामान्यादुभयस्याग्नियोनित्वम् ॥११॥ सृज्यस्य स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टं सर्वं स्रष्टा प्रजापतिरेवेत्युक्तस्यार्थस्य स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतं निन्दितुमुपन्यस्यति तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुः अमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः तन्न तथा विद्यादिति वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन्ननुग्राहकसृष्टिमुपसंहरति एतस्यैवेति [हि] यस्मात् यः सर्वोऽपि देवभेदः प्रजापतेरेव सा विसृष्टिः । प्रजापतिः प्राण एव सर्वे देवाः नान्यद्देवतान्तरमस्ति ॥१२॥ एकस्यैव प्रजापतेर्द्विधोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह । द्रवात्मकश्च सोमः तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव ॥१३॥ अनुग्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति सा एषा सृष्टिः ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यधिकतरा । श्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशात्। य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेदास्योपासकस्यैतस्यामतिसृष्ट्यां देवादिप्रपञ्चे ह किल भवति प्रजापतिवत्स्रष्टृत्वमिति शेषः ॥१४॥ एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतोऽव्याकृतावस्थां बीजभूतां सबीजसंसारोद्धरणायाह । तदिदं व्याकृतं जगत्तर्हि तदा उत्पत्तेः (नुत्प° Cod.) प्राक्कालेऽव्याकृतमनभिव्यक्तनामरूपं ह किलासीद्बभूव । तदव्याकृतं जगन्नाम्ना रूपेण च स्वयमेव व्याक्रियत व्याक्रियतेति कर्म कर्तुः प्रयोगादात्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत । अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा इदं शुक्लं कृष्णं वा रूपमस्येत्यसाविदंरूप इत्येवं व्याक्रियत असौशब्दः औतोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः ॥१५॥ तद्धेदमित्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तम् इदानीं तस्मिन्कार्ये स्रष्टुः प्रवेशमाह । स एष स्रष्टा परमात्मैव इह ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन्प्रविष्टः । क्षुरधाने नापितोपस्कराधाने । यथा वा जाठरत्वेन विश्वस्य भरणाद्विश्वम्भरोऽग्निः विश्वम्भरकुलाये अग्न्याधारभूतकाष्ठादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्यावस्थितः । इदानीं व्याकृताज्जगत आत्मानं पृथक्कर्तुं तन्न (!) पश्यन्तीति वाक्यम् तं

प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैवं प्रविष्टं सन्तं पश्यन्तोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं न पश्यन्ति नोपलभन्ते यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा अकृत्स्नः असमर्थः असम्पूर्णः ॥१६॥ कुतः पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह । प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा प्राणो नाम प्राणाभिधानो भवति नान्यां क्रियां कुर्वन् तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः प्राणक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीति व्युत्पत्तेः । प्राणवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापार (°क्तकाने° Cod.) उपलक्ष्यते । तान्येतानि प्राणादिनामान्यस्यात्मनः कर्मजानि नामान्येव न वस्तुविषयान्यतो न कृत्स्नवस्त्ववद्योतकानि । अकृत्स्नदर्शी नात्मदर्शीत्याह स यः अतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकम् प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरक्रियात्मकमात्मानं मनसायमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति स न जानाति कृत्स्नमात्मानम् ॥१७॥ कथं पुनर्ब्रह्मात्मतत्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति आत्मेत्येवेति । पदनीयं गमनीयमन्वेषणीयम् । यथा ह वै लोके गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेनान्विष्यमाणो नष्टं विवित्सितं गोसुवर्णादि वस्तु अनुविन्देल्लभेत एवमेनेन प्रकारेण श्रुत्यादिनात्मनि लब्धे सर्वमनुलभते । इदानीं गुणविज्ञानफलमाह कीर्तिमिति कीर्तिं प्रख्यातिं श्लोकं च मित्रैः सह संघातम् ॥१८॥ कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्यात्मतत्वमेव विज्ञेयमित्याशङ्कायां लोकदृष्टिमवष्टभ्याह तदेतदिति । बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तर आत्मनः संनिकृष्टस्तस्मादप्यन्तरादतिशयेनान्तरमन्तरतरम् । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्वम् । किं तव पुत्रादिलक्षणं प्रियमभिमतम् तर्हि मन्दोऽसि यतः तत्प्रियं रोत्स्यति आवरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति यावत् यस्मादेव वक्तुमीश्वरो ह समर्थः पर्याप्त एव तस्मादेवं वदेत् कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यतऽइत्याशङ्कायां यथाभूतार्थवादित्वादित्याह तथैवेति यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु विनङ्क्ष्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यादविसंवाद्येव भवेत् यथाभूतार्थवादी हि सः तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । प्रमायुकं प्रमरणशीलम् ॥१९॥ आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रिता ब्रह्मविद्या यदर्था कृत्स्नाप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः श्रुतिः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातं करोति । ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तः सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते सम्भावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारिज्ञपनार्थम् मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृताः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मेति तद्ब्रह्म किं यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तद्ब्रह्म किमवेत्किमज्ञासीद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवदिति त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथमः किं वावेदिति स्वरूपं तदतिरिक्तं वाज्ञासीदिति द्वितीयः यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाभिव्यज्यते नूतनं वोत्पद्यतऽइति तृतीयः ॥२०॥ एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह । अग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि इदं शरीरस्थं प्रमात्रादिसाक्षिभूतं त्वंपदलक्ष्यं ब्रह्म वै ब्रह्मैवासीत् । तद्ब्रह्माविद्याविशिष्टतयाधिकारित्वेन (विका° Cod.) व्यवस्थितं नासि त्वं संसारी किं तु सकलधर्मरहितं चिदानन्दैकरसं ब्रह्मैवासीति दयालुनाचार्येण कथंचित्प्रतिबोधितं आत्मानमेव अहं ब्रह्म प्रमात्रादिसाक्ष्यशनायाद्यतीतं नेतिनेत्यस्थूलादिलक्षणमस्मि भवामीत्येवमवेदज्ञासीत् । ब्रह्म-

विद्यायामग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्याह तद्यो यो देवानामिति । प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवान् आत्मानं यथोक्तेन विधिना । आत्मबोधनादेव स स देवस्तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवन्न साधनान्तरेण ॥२१॥ अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिर्मन्त्रमुदाहरति तद्वेति एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्योऽहं मनुरिति मन्त्रं (ऋ° ४. २६. १.) प्रतिपन्नवान् स एतस्मिन्ब्रह्मदर्शनेऽवस्थित एतं मन्त्रं ददर्श । ननु महतां देवादीनां वीर्यातिशयवाद्ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिर्युज्यते कथं पुनरिदानीं कलिकाले वर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात्सर्वभावापत्तिरित्यत आह तदिदमपीति । अभूत्यै सर्वात्मकब्रह्मभावस्याभवनाय न पर्याप्ताः । एवं सोपपत्तिकं विद्यासूत्रमुक्त्वा सम्प्रत्यविद्यासूत्रमाह अथ योऽन्यामिति यः कश्चिदब्रह्मवित्स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्यान्यामात्मनो व्यतिरिक्तां देवतामन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्म्यन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देव इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपाहारप्रणिधानध्यानादिना स उपासको न वेद उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलमेवम्भूतोपासकोऽविद्यादोषवानेव किं तु (तर्हि Cod.) पशुसदृशोऽपि भवति यथा पशुर्गवाश्वादिर्दोहनवाहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवमेव सोऽविद्वान्देवानां मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारैरुपभोग्यो भवति । लोकपशोर्मनुष्यपशौ यथोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह यथा ह वाऽइति यथा ह वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वामिनं दोहनवाहनादिना भुञ्ज्युः पालयेयुः एवं बहुपशुस्थानीयोऽयं कर्मी पुरुष एकैक एव देवानिन्द्रादीन्स्तुतिनमस्कारादिक्रियया भुनक्ति पालयति । देवग्रहणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवा द्विषन्तीत्याह एकस्मिन्नेवेति यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नेव पशौ व्याघ्रादिना आदीयमानेऽपह्रियमाणेऽप्रियं भवति तथा बहुषु बहुपशुस्थानीये एकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठति सति देवानामप्रियं भवतीति किमु वक्तव्यम् अथ एवंविद्यावतां पशुभावाद्व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषन्तीत्याह तस्मादेषामिति यस्मान्मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवानामप्रियं तस्मात्कारणाद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं मनुष्याः कथं चन विद्युर्विजानीयुस्तदेषां देवानां न प्रियं नेष्टमित्यर्थः ॥२२॥ अथेत्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनाम् अत्र च विद्यां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते ब्रह्म वाऽइत्यादिनाविद्वान्कैः कर्मभिः केषां देवानां भोग्य इत्यथोऽअयं वाऽआत्मेत्यादिना (क° २१.) विशेषतो दर्शयितुम् । आत्मैवेदमग्रऽआसीदित्यत्र (क° १.) यदात्मशब्देनोक्तं स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निं सृष्ट्वाग्रेऽग्निरूपापन्नं ब्राह्मणजात्यभिमानवदस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । एकमभिन्नम् । तद्ब्राह्मणजात्यभिमान्यग्न्यात्मकं ब्रह्मैकं केवलं परिपालयितृक्षत्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत् (°ततत् Cod.) कर्मणे नालमासीत् । तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्तव्यमित्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयो रूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजत अतिशयेन सृष्टवान् । क्षत्रं क्षत्रियजातिम् तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति यान्येतानि प्रसिद्धानि देवत्रा देवेषु क्षत्राणि कानि पुनस्तानि तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते इन्द्रो देवानां राजा वरुणो यादसां सोमो ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां यमो धर्मराजः पितॄणां मृत्युर्यमदूतो रोगादीना-

मीशान ईश्वरो भासां राजा । तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रसृतः । राजसूयाभिषिक्तेनासन्द्यास्थितेन राज्ञा स ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामन्त्रयतऽइत्यादिनामन्त्रित ऋत्विक् ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याहेति ‘यत् (५. ४. ४. ९.) तदेतदभिधीयते क्षत्रऽएव तद्यशो दधातीति । अन्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तौ । एनं स्वयोनिभूतं ब्राह्मणम् । ऋच्छति विच्छिनत्ति ॥२३॥ कर्माङ्गभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह । देवजातानि देवजातिभेदाः । वसवोऽष्टसंख्यो गणः तथा एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः दश विश्वे देवाः विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवाः मरुतः सप्तसप्तसंख्याताः सप्त गणाः ॥२४॥ परिचारकसृष्टिमाह । पुष्यतीति पूषा इयं वै पृथिवी पूषा । पुष्यति पुष्णाति ॥२५॥ क्षत्रस्योग्रत्वात्तन्नियन्तृधर्मसर्गमाह । क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ उग्रादप्युग्रं । यो धर्मश्चेतनभूतो देवतात्मकः । धर्मेण बलेन जेतुमाशंसते कामयते इच्छति ॥२६॥ ननु पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्कायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थमुक्तानुवादपूर्वकं देवसर्गमुपसंहरति तदेतदिति । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते तदग्निनेति तदग्निरूपापन्नं स्रष्टृ ब्रह्माग्निनैव नान्यदेवतान्तरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलाग्निरूपेणैव देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवत् तदेवाग्निरूपापन्नं स्रष्टृ ब्रह्म तेनैव रूपेण मनुष्येषु ब्राह्मणो ब्राह्मणजातिरभवदित्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणां विकारान्तरं प्राप्य स्रष्टृ ब्रह्माभवदिति दर्शयति क्षत्रियेणेन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रितोऽनुगृहीतश्च क्षत्रियो मनुष्यक्षत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुरूरवइक्ष्वाकुप्रभृतिको देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतात्स्रष्टृब्रह्मणः सकाशादभवत् तथा वैश्येन वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितो वैश्यो मनुष्यवैश्योऽभवत् एवं शूद्रेण देवशूद्रेण पूष्णाधिष्ठितः मनुष्यशूद्रोऽभवत् । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नं स्रष्टृ ब्रह्माग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं तस्माद्देवेषु देवानां मध्येऽग्नावेवाग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वैव लोकं कर्मफलमिच्छन्ते प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्ते । मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामन्तरेणापि ब्राह्मणे ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजपादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते । हि यस्माद्यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यामग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां रूपाभ्यां साक्षाद्रूपवदभवत् ॥२७॥ केचिदग्न्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति तान्प्रत्याह अथेति अथशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यः कश्चित्स्वं लोकं परमात्माख्यमहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वास्माल्लोकात्सांसारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणात्प्रैति म्रियते तमेनं स स्वो लोकः परमात्माविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापनयनेन न भुनक्ति न पालयति । उ पुनः ह किल वै निश्चितं संसारमण्डले यः कश्चिन्महात्माप्यनेवंविद्यन्महद्बहु अश्वमेधादि पुण्यं कर्म प्रकृष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोति अनेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति तत्कर्मास्याविदुषो ह निश्चितमन्ततः फलभोगस्यावसाने क्षीयतऽएव कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । आत्मानमेव लोकं प्रत्यग्ब्रह्मैकत्वलक्षणमुपासीताशेषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसंदधीत ॥२८॥ अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानी (नौ C.) धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परतन्त्रो भवति के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अयं यः

प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते अयं वै सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां प्राणिनां लोको भोग्यः सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह स यज्जुहोतीति स गृही । यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः स एवासेचनाधिको होमः तेन होमयागलक्षणेन कर्मणावश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन्पशुवत्परतन्त्रो देवानामिन्द्रादीनां लोको भोग्यः । अनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहः । निपृणाति पिण्डोदकादिकं प्रयच्छति । गृहे भूम्युदकादिदानेन वासयते । विन्दति लम्भयति । यदस्य कर्मिणो गृहेषु श्वापदा मार्जारादयः वयांसि पक्षिणश्च कणबलिभाण्डप्रक्षालनादिकमुपजीवन्ति । एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशमिच्छेत् पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातम् ननु श्रुतमप्यविचारितं नानुष्ठेयमित्यत आह मीमांसितमिति ऋणं ह वाऽइत्यादिनार्थवादेन (१. ७. २. १.) एतदवश्यकर्तव्यत्वमवदानप्रकरणे विचारितम् ॥२२॥ ननु येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहग्रस्त इवावशः स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एवेति निर्णयार्थमाह आत्मैवेति अत्रात्मशब्देन स्वाभाविक्याविद्यया युक्तः कार्यकरणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यभिधीयते । एतावान्वै प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्माण्येव हि कामः कामयितव्यो विषयः । समस्तानेवैतान्यदा सम्पादयति तदा तस्य कृत्स्नता यदा तु कृत्स्नतां सम्पादयितुं न शक्नोति तदा तस्य कृत्स्नत्वसम्पादनोपायमाह तस्यो कृत्स्नतेति तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतैवं भवति ॥३०॥ अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनो मन एवात्मा मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामात्मैव जायादिचतुष्टयस्य तदनुकारित्वादेवम् । वाग्जाया वाचो मनोऽनुवृत्तित्वसामान्यात् । वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव । विज्ञानस्य श्रोत्रं नवाछ्रोत्रमेव तत् । आत्मैव शरीरमेव आत्मादिवित्तानिर्निर्वर्त्यं कर्म यस्मादात्मना शरीरेण कर्म करोति । एवं कृत्स्नता सम्पन्ना तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मको यज्ञः कथं पुनरस्य पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वमित्याशङ्कायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह पशुः पशुसाध्यो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषः पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् किं बहुना पञ्चभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेव । य एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं वेद स इदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति ॥३१॥२॥४॥

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेनान्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अध्यमानत्वेन सृष्टस्यान्नभूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्नप्रकाशकान्सूत्रभूतान्मन्त्रानुदाहरति । पिता चेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी । अत्र ज्ञानकर्मणी मेधातपःशब्दवाच्ये । यो वै तामक्षितिमन्नाक्षयकारणं वेद स प्रतीकेन मुख्येन मुख्यया वृत्त्यान्नमत्ति ॥१॥ एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । अस्य भोक्तृसमुदायस्य तत्साधारणम् । एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्यासाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति स यः कश्चिदेतत्साधारणं

सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवति स्वशरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधानः स पाप्मनोऽधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते हि यस्मादेतदन्नं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥२॥ हुतमित्यग्नौ हवनम् प्रहुतं च हुत्वा बलिहरणम् । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितुं पश्चात्तरमाह अथोऽआहुरिति । तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न भवेत् इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यात् ॥३॥ पशुभ्यो द्विपाच्चतुष्पाद्ध्यः । त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातमुत्पन्नमात्रं कुमारं बालमग्रे घृतं वैव घृतमेव सुवर्णयुक्तयानामिकयाङ्गुल्या प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा स्तनं चानुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति अत्रैवर्णिकानां तु यथासम्भवं स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोद्धव्यम् ॥४॥ द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः । जातं वत्सं कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इत्याहुः । अग्निहोत्रादिकर्म हि पयःसाधनम् अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामकं च जगत्कृत्स्नमिति पयसः सर्वजगदाधारत्वं प्रसिद्धम् ॥५॥ सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतान्तरं निन्दितुमुद्भावयति । वर्षपर्यन्तं पयसा जुह्वदग्निहोत्रहोमं कुर्वन्पुनर्मृत्युमपजयति पुनर्मरणाय न जायते इतः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न म्रियतऽइति यदिदं ब्राह्मणवादा आहुस्तन्न तथा द्रष्टव्यम् तर्हि कथं विद्यात् यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्य जगत इत्येवंविद्वान्सन्यस्मिन्नेव दिवसे जुहोति तस्मिन्नेव दिवसे पुनर्मरणमपजयति सकृन्मृत्वा शरीरेण वियुज्य न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णाति न संवत्सराभ्यासमपेक्षतऽएवंविद्वानेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते । हि यस्मात्समस्तं देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ददाति तस्माद्युक्तम् सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेहान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियतऽइति भावः ॥६॥ पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता स एवाक्षितिरन्नाक्षयहेतुः ननु प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता कथमस्याक्षयहेतुत्वम् यस्मात्स पुरुषो भोक्तापि इदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकमन्नं भूयो-भूयः उत्पादयति । धिया-धिया तत्तत्कालभाविन्या तया-तया प्रज्ञया कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्जनयते । तर्हि सातत्येन भुज्यमानत्वाद्विच्छिद्येत किल । यस्माद्यथैवायं पुरुषो नैरन्तर्येणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्म चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्ते । प्रतीकं मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमिति प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद स मुखेन मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमत्ति । मन्त्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः (!) ॥७॥ एवं पाठक्रममुल्लङ्घ्यार्थक्रमवशात्साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्यायेदानीं पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टम् तद्व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । मनो वाचं प्राणमित्येवं तानि त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा आदावात्मार्थं कृतवान् तेषां मध्ये मनसोऽस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह अन्यत्रमना इति । यस्मात्सर्वो लोक आत्मसाक्षिकं मनसैव पश्यति मनसैव शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणकं मनसोऽस्तित्वम् ॥८॥ किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह काम इति । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयसंकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन विचिकित्सा संशयज्ञानम् अज्ञादृष्टार्थेषु

कर्मसु देवतादिषु चास्तिक्यबुद्धिः अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सत्युत्तम्भनम् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह तस्मादपीति यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽपि केनचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शो जानोऽयं स्पर्श इति विवेकेन प्रतिपद्यते तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥१॥ इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातमथेदानीमाध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह यः कश्चेति । अथ तस्याः कार्यमुच्यते एषा प्रकाशमात्रस्वरूपा वागान्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्तानुगतात एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत्प्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशिकैव स्वयं प्रकाशिकैव न प्रकाश्या प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन्प्राणस्वरूपमाह प्राण इति । प्राणो मुखनासिकाभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः मूत्रपुरीषादेरपनयनान्नाभिमर्यादोऽधोवृत्तिरपानः हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तं वर्तमानो व्यायकत्कर्मा (?°यमनकर्मा ?) वीर्यवत्कर्महेतुश्च व्यानः प्राणापानयोर्नियमनकर्मा उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन इत्येतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसम्बन्धिनी वृत्तिरुच्यते एतत्सर्वं प्राणादिवृत्तिजातमाध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण एव वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नानि अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं स्वरूपं दर्शयति एतन्मय इति अयमात्मा प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्ड एतन्मय एतद्विकारः ॥१०॥ एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं विस्तृतिमाह त्रय इति ॥११॥ अवति प्रतिपालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नत्वं भोज्यत्वं प्रतिपद्यते ॥१५॥ एवमाधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वाधिदैविकं विस्तारमाह तस्यै वाच इति तस्यै तस्याः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुताया वाचः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारः ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणमाधेयभूतमयं पार्थिवोऽग्निः ॥१८॥ तत्र मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता मनः प्रजेत्यधिभूतं (? दैवतं Cod.) च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् तथाधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यम् तौ अग्र्यादित्यौ आधिदैविके वाङ्मनसे मातापितरौ मैथुन्यं समगच्छताम् तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दनाय कर्मणे जातः । वायोरिन्द्रत्वसपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह स इन्द्र इति ॥१९॥ अथाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरमेतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्यापः शरीरमाधारः पूर्ववत् ॥२०॥ इदानीमेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह ॥२१॥ ननु फलवज्ज्ञानविषयेऽन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्कायामुच्यते पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तम् तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि तेषु त्रिष्वप्यन्नेषु पाङ्क्तत्वगतयऽआत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पञ्चकं संग्रहीतव्यम् तत्र पृथिव्यग्नी माता दिवादित्यौ पिता योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् तत्र वित्तकर्मणी सम्भावयितव्येऽइत्येतदर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते स एष इति योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना

विशेषतो निर्दिश्यते । रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं (?वक्तु pr. m. चक्तुत sec.) तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजापतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्थावरजङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पाङ्क्तकर्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात् स हि पापात्मा दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिंस्यते । निषेधप्रयोजनमाह एतस्या एव सोमदेवतायाः पूजार्थम् ॥२२॥ यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं (क अन्ना° Cod.) तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह यो वै (सः) परोऽक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोऽक्षो मन्तव्यः यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते कोऽसौ योऽयं पुरुष एवंवित् यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं (क्तं अन्ना° Cod.) प्रजापतिमात्मभूतं (°तिं स्वात्म°?) वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षं प्रजापतिः केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत आह तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कलाः कलावदुपचयापचयधर्मित्वात् आत्मैव पिण्ड एव षोडशी कला ध्रुवास्थानीया स विद्वान् चन्द्रवद्वित्तेनेवापूर्यते अपक्षीयते च । आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तम् तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हितं नाभिमर्हतीति वा नभ्यम् तदेतल्लोके प्रसिद्धं चक्रपिण्डिकास्थानीयम् किं तत् यदयमात्मा योऽयं पिण्डः शरीरम् प्रधिः परिवारस्थानीयं बाह्यं वित्तम् चक्रस्येवारनेम्यादि । एवं सति फलितमाह यस्माच्छरीरं रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्यापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति तथापि चेद्यदि आत्मना शरीरेण नाभिस्थानीयेन जीवति तदा प्रधिना बाह्येन परिवारेणायमगात् (°मागात् Cod.) क्षीणोऽयम् यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाहुर्लौकिकाः जीवंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इति वाक्यार्थः ॥२३॥ नन्वन्नत्रयात्मनि प्रजापतावहंग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वात् वक्तव्याभावात् उत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्कायामुच्यते एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मकप्रजापतिभावो (अन्ना° Cod.) व्याख्यातः अनन्तरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतम् न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमोऽवगतः स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थमथ त्रयो वावेति कण्डिका प्रणीयते । शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकास्त्रय एव । के ते । केन कः साध्यः । पुत्रेणैव जेतव्यः । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन । विद्ययापरविद्यया ॥२४॥ एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता वित्तं च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् पुत्रस्य त्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते

ऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यतेऽथात इति अथ पुत्रकर्मविद्याख्यानां साधनानां साध्यवि-
शेषसम्बन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्यैतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथयितुं
सम्प्रत्तिः सम्प्रदानमारभ्यते पुत्रे हि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोति
तेन सम्प्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म । यस्मिन्काले प्रैष्यन् प्रव्रजिष्यामि मरिष्यामीति वारिष्टदुःस्व-
प्नादिदर्शनेन मन्यते ॥२५॥ एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय
प्रवर्तते । योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं
ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मत्कर्तृका यज्ञा यऽआसन् तऽइत ऊर्ध्वं त्वत्कर्तृका भ-
वन्तु तथा ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तऽइत ऊर्ध्वं त्वं लोक-
स्त्वया जेतव्याः । एतत्सर्वं सन्नयं पुत्रः सर्वं ह्येमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधाय
इतोऽस्माद्बन्धहेतुभूताल्लोकात् मा मामभुनजत्पालयिष्यति लृडर्थे लङ् । इदानीं पुत्रानु-
शासनस्य फलवत्त्वमाह तस्मात्पुत्रमिति लोक्यं पितुर्लोकहितम् एनं पुत्रमनुशासति शिक्ष-
यन्ति लोक्योऽयमस्माकं स्यादिति मन्वानाः । कृतसम्प्रत्तिकः पिता किं करोति स यदेति ।
पुत्रनिर्वचनमाह स पुत्रो यदि अनेन पित्रा अक्ष्णया कोणच्छिद्रतोऽन्तरा कर्तव्यं किंचिदकृतं
भवति तस्मादकृतात्कर्तव्यतारूपात्सर्वस्मात्सर्वलोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपादेनं मोचयति तत्सर्वं
स्वयमनुतिष्ठन्पितुः छिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते तस्मात्पुत्रो नाम । इदानीं पितुः पुत्रता-
दात्म्येनैतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति स पुत्रेणेति । एवं प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रकृतं पितर-
मेवाधिकृत्याहाथैनमिति एनं कृतसम्प्रत्तिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अम-
रणधर्माण आविशन्ति ॥२६॥ तेषामावेशनप्रकारमाह पृथिव्याऽइति ॥२७॥ यो जङ्गमेषु संचरन्
स्थावरेषु चासंचरन्न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयन युज्यते अथो अपि न रिष्यति न विन-
श्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह स एष इति सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञः सर्वकृच्च
भवति यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवम् । किं च स इति दृष्टान्तनिर्देशः यथा एतां
हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतानि पालयन्ति । नन्वस्य विदुषः सर्वप्राणिनामा-
त्मत्वेन तत्कार्यकरणात्मत्वात्सर्वप्राणिदुःखैरस्य सम्बन्धः स्यादित्यत आह यदु किं चेति अमैव
सहैव प्रजाभिः तच्छोकादिनिमित्तं दुःखसंयुक्तमासां प्रजानां भवति परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्
अमुं प्राजापत्ये पदे वर्तमानमेवंविदं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं प्राप्नोति । पापं पाप-
फलं दुःखम् ॥२१॥ तऽएते सर्वऽएव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषण वाङ्मनःप्राणानामुपा-
सनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः किमेव[मेव] प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपा-
सनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपत्तुं शक्यतऽइति जिज्ञासायामाह अथोपासनोक्त्यनन्तरमत एषां वा-
गादीनां प्राणानां मध्ये कस्य कर्मव्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा उपासनकर्मविचारणा
प्रवर्तते । व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभग्नत्वेन धारणी-
यमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति । कर्माणि वागादीनि करणानि कर्मार्थानि हि ता-
नीति कर्माणीत्युच्यन्ते ॥३०॥ उपयेमे संजग्राह । अवारुन्द्ध अवरोधं कृतवान्स्वकर्मभ्यः प्र-
च्यावितवान् ॥३१॥ अधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं
श्रेय इति मीमांस्यते । म्लोचन्त्यस्तं यन्ति ॥३३॥ उक्तार्थदार्ढ्याय मन्त्रमवतारयति । देवा
वागादयोऽग्न्यादयश्च तं धर्मं वायुव्रतं प्राणव्रतं चावश्यानुष्ठेयं चक्रिरे धृतवन्तः स एव प्राण-

वायुव्रतलक्षणो धर्म एवास्य श्रेऽपि । अमुर्हि अमुष्मिन्काले एते वागादयोऽग्न्यादयश्च । प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति अध्यात्मं प्राणव्रतमधिदैवं च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यम् । न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति तस्मादिन्द्रियेतरव्यापारं हित्वा तदेवैकं व्रतं चरेत् । आप्नुवत् (!) प्राप्नुयात् । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिर्वृत्तिरूपं संन्यासलक्षणं प्राणव्रतमामरणमनुवर्तयेत् यदि कदाचित्प्रारभेत प्राणव्रतं तर्हि समापयितुमिच्छेत् यदि ह्यस्माद्व्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्याद्देवाश्च । सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एवाहं च सूत्ररूपप्राणात्मा परिस्पन्दकृदित्येवमुपासकस्य फलमाह तेनानेन प्राणव्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या एतस्या एव प्राणदेवतायाः सयुग्भावमेकात्मकत्वं विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सलोकतां चैकस्थानत्वं विज्ञाननिकर्षापेक्षं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तऽइत्यत्र (२. २२.) सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसाधनलक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्मात्मत्वेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते । उक्थं कारणमुपादानं सैन्धवलवणकणानां सैन्धवाचल-इव । समत्वात्साम सामान्यम् । ब्रह्म आत्मा ॥ १ ॥ आत्मा आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यम् आत्मना हि शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपान्तरमाह तदेतत्त्रयमिति । अयं प्रत्यक्ष आत्मा आत्मकार्यकरणसंघातः पिण्डः । एकः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं कर्मेति त्रयम् । एकस्मिन्नपि संघाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह तदेतद्वक्ष्यमाणममृतम् प्राणो वै लिङ्गात्मा करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भक आत्मभूतोऽविनाशी अमृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्थायित्वात् नामरूपे पञ्चीकृतभूतात्मके शरीरावस्थे कार्यात्मके सत्यशब्दवाच्ये सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मके । ताभ्यां बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजननापायिधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां नामरूपाभ्यामथ क्रियात्मकस्तयोरुपष्टम्भकः प्राणश्छन्नोऽप्रकाशीकृतः अतः प्रत्यगात्मत्वं सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्यायमारभते । तत्र वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिकयाविद्याविषयमेव ब्रह्मत्वेनोपागतो (°त्मा° Cod.) गार्ग्यो ब्राह्मणो पूर्वपक्षवादी उपस्थाप्यते मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजाजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी च । दृप्तो सम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव गर्वितो बलाकाया अपत्यं बालाकिः गार्ग्यो गर्गगोत्रापत्यम् । अजातशत्रुनामानं जनकं (! sic) काश्यं काशिराजम् । गवां सहस्रम् । ननु साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव सहस्रदाने निमित्तम् कस्मान्नेष्यतऽइत्याशङ्कायां श्रुतौ राज्ञोऽभिप्रायमाह जनको जनक इतीति वैशब्दो जनको दाता जनको श्रोतेति प्रसिद्धवद्योतनार्थः जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्मशुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणा धावन्ति अभिगच्छन्ति तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति मुख्यं ब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव सहस्रं दद्म इति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ १ ॥ य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी पुरुषश्चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं कर्ता भोक्ता चेत्यवस्थितमेतमेव पुरुषमस्मिन्कार्यकरणसंघाते अहं ब्रह्मोपासे ॥ २ ॥ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणं बृहन्महान्

पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य स पाण्डुरवासाः (!) चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य अप्शरीरत्वात् (अपश° Cod.) सोमो राजेति चन्द्रमाः लतात्मकश्च सोमो यज्ञे योऽभिषूयते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य अहं ब्रह्मोपासे ॥३॥ विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति तस्या विशेषणम् ॥४॥ आकाशे हृद्याकाशे हृदये चैका । अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावत्त्वं वा ॥५॥ वायौ प्राणे हृदि चैका । इन्द्रः परमेश्वरः वैकुण्ठोऽप्रसह्यः । अपराजिता सेनेति न परैर्जितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेरेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः सम्भवति । जिष्णुर्जयशीलः अपराजिष्णुर्न परैर्जितस्वभावः अन्यतस्त्यानामन्यमातृतो जातानां सपत्नानां जयशीलः ॥६॥ अग्नौ वाचि हृदि चैका । यद्यविर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहतऽइति विषासहिरग्निः । फलोक्तौ विषासहिः परेषां मर्षयिता ॥७॥ अप्सु रेतसि हृदि चैका । प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूलः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेवैनमुपासकं प्राप्नोति ॥८॥ आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ हार्दे सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका ॥९॥ दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ तस्य देवस्य गुणो द्वितीयवत्त्वमनपगत्वमन्योऽन्यमवियुक्तता दिशामश्विनोश्चैवंधर्मित्वात् । गणः समूहः ॥१०॥ गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतो य एवायं शब्दोऽनूदेत्युत्पद्यतेऽध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्यैतमेवोपास्ते तस्य विशेषणमसुर्जीवनहेतुः प्राणः । सर्वं सम्पूर्णं यावत्कर्मोपात्तम् । कर्मपरिच्छिन्नकालात्पूर्वम् ॥११॥ छायायां बाह्ये तमसि अध्यात्मं चावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता तस्या विशेषणं मृत्युः ॥१२॥ व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका तस्या विशेषणमात्मन्वी वश्य आत्मास्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतन्त्रः ॥१३॥ तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्ते गृहीत्वा । तथा च बृहन्पाण्डुरवास (!) इत्यादिप्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना सम्बोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवतातिरिक्त एवात्मास्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता न प्राण इति निर्णीतम् अन्यथोच्छ्वासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य प्राणस्य सम्बोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् आपेषणेन च प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता नेति निश्चितम् अन्यथा संघातमात्राविशेषात्स्पर्शमात्रेणाप्युत्थानं स्यादिति भावः ॥१५॥ संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते तन्मयस्तत्प्रायस्तस्मिन्नुपलभ्यस्तेन च उपलभ्यः । यत्र यस्मिन्पाणिपेषणप्रतिबोधात्प्राक्काले । कुत आगतः पाणिपेषोत्तरकालम् । विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशनस्थानं यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकरणसंघातचेतयितृत्वेनागमनम् ॥१६॥ जागरिते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकं किंतु वागाद्युपाधिसम्बन्धकृतमेव स्वापे तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादिव्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह । तत्तस्मिन्काले एषां प्राणानां वागादीनां विज्ञानं स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेनान्तःकरणोपादानाज्ञानजनितेनान्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेन करणेन गृहीत्वा अन्तर्हृदयं (°दये ?) हृदयस्य मध्ये य आकाशः आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मोच्यते तस्मिन्स्वाभाविकेऽसांसारिके परमात्मन्याकाशे शेते लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्याविशेषस्वाभाविके आत्मन्येव केवलं वर्तते ॥१७॥ यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदासौ स्वात्मनि वर्तत ऽइति कथमवगम्यतऽइत्यपेक्षायां नामप्रसिद्धेत्याह । स्वमेवात्मानमप्येत्यपिगच्छतीति स्व-

पितीत्युच्यते । स्वपितीति नाम प्रसिद्धमात्मनः संसारधर्मविलक्षणे रूपेऽवगतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशङ्कायामाह तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति प्राण इति घ्राणेन्द्रियम् । तथा च वागादिसम्बन्धाभावात्स्वापे कर्तृत्वासम्बन्धः जागरिते च वागादिसम्बन्धात्कर्तृत्वादिकमतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमिति निश्चितम् ॥१८॥ ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसम्बन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्वात्परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य च मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरित्यतोऽस्य स्वतःशुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह स प्रकृत आत्मा यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या वर्तते तदास्यात्मनस्तेऽनन्तरं वक्ष्यमाणा लोकाः कर्मफलानि के ते महाराजत्वमिवास्य सोऽयं लोकः । इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूताः ॥१९॥ कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासना अनुभवति । तस्मादसौ विज्ञानमयो द्रष्टा दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो ऽन्यो विशुद्धः ॥२०॥ दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादसंसारधर्मतेत्यात्मनो विशुद्धतावगता तत्र कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् द्रष्टृदृश्यसम्बन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धतेत्याशङ्कायां तत्सम्बन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेनास्वाभाविकत्वाच्छुद्धत्वमेवास्य स्वाभाविकमिति वक्तुमाह यस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नयोर्द्रष्टा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुषुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सम्प्रसादं स्वस्वरूपब्रह्मैक्यं गतो भवति । हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् तथा च हृदयात्पुरीततं शरीरमभि(प्र)तिष्ठन्तऽइति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थपर्णराजय-इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ता अभितो निःसरन्ति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्येन्द्रियाण्युपसंहृत्य पुरीतति शेते अग्निवत्तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्तते । ननु पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेतऽइत्युक्त्वेदानीं पुरीतति शयनमाचक्षाणस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेत् सत्यम् स्वाभाविकऽएव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेतऽइत्युपचारादुच्यतेऽतो नोक्तविरोधः ॥२१॥ उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह । अतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्य सुखस्यावस्था दुःखाननुविद्धसुखस्वाभाव्येऽवतिष्ठेत ॥२२॥ एवं क्वैष तदाभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम् इदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्यापाकरणार्थं प्रतिवचनमाह । स इति दृष्टान्तः ऊर्णवाभिरूर्णनाभिर्लूताख्यः कीटविशेषः । क्षुद्रा अल्पा विष्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः । विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात्स्वापे यत्स्वं रूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणाः वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः प्राणलोकाद्यधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एतऽआत्मानः उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगदग्निविष्फुलिङ्गवदनिशं व्युच्चरति यस्मिन्नेव च जलबुद्बुदवत्प्रलीयते सदात्मकं च स्थितिकाले वर्तते तस्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषदुप समीपं नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मानमिति व्युत्पत्तेरुपनिषदात्मनोऽभिधायकः शब्दः सत्यस्य सत्यमिति

प्राणा वै सत्यं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः प्राणानां मध्ये एष उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपम् ॥ २३ ॥ १ ॥ ५ ॥

एवं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अप्युपनिषदो विशेषतोऽर्थप्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् तत्र प्राणा वै सत्यमित्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते । चक्षुर्द्वयं नासिकाद्वयं श्रोत्रद्वयं मुखमिति सप्त द्वेषकर्तॄन् शत्रूनपावृणोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः । भ्रातृव्या हि द्विविधाः द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वाद्भ्रातृव्यास्ते स्वस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकत्वान्ते द्वेष्टारो भ्रातृव्या इति भावः ॥१॥ शिशुरिव शिशुः विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात् योऽयं शरीरमध्यस्थः प्राणो लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा शरीरमाविष्टः तस्य शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मन इदं कार्यात्मकं शरीरमेव आधानम् आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानम् इदं प्रसिद्धं शिरो मस्तकं प्रत्याधानम् प्रदेशविशेषेषु प्रतिपत्त्याधीयतऽइति प्रत्याधानम् प्राणो बलापरपर्यायान्नपानजनिता शक्तिः स्थूणा अवष्टम्भः बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरेऽवतिष्ठते अन्नं भुक्तमशनं दाम उभयतःपाशं वत्सस्येव बन्धने बन्धनरज्जुः । इदानीं तस्यव शिशोः प्रत्याधाने शिरस्यारूढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते तं करणात्मकं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढं प्राणमेता वक्ष्यमाणाः सप्त अक्षितयः अक्षितिहेतुत्वादक्षितय [उपतिष्ठन्ते] उपस्थानं कुर्वन्ति ॥२॥ कास्ताः । अक्षणि नेत्रे लोहिता रेखाः ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽनुगतः उपतिष्ठते । अक्षणि या आपः धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानाः । या कनीनका चक्षुषि दृक्शक्तिः । अधस्तन्या वर्तन्या पक्ष्मणा । य एवं प्राणस्यान्नभूताः सप्ताक्षितीर्वेदास्योपासकस्यान्नं न क्षीयते ॥३॥ उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनाद्वागाद्यात्मका एव संवृत्ता इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेया इत्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह ॥४॥ तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्तास्तेषु प्रसृता वागादयश्च विश्वरूपं विषयाणामनेकत्वेनानेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं यशः शिरसि निहितम् । तस्य शिरोलक्षणस्य चमसस्य तीरे पार्श्वे सप्त ऋषय आसते वर्तन्ते प्राणाः करणाश्रयाः परिस्पन्दात्मका सप्त वायव ऋषयः प्रसिद्धऋषिवदेषां (!) शब्दादिविषयद्रष्टृत्वात्तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्वा ऋषित्वम् । ब्रह्मणा शब्दराशिना वेदेन सह संविदाना संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिमुच्चारयन्ती ॥५॥ के ते प्राणा ऋषयः । गोतमभरद्वाजौ अयमेव दक्षिणः कर्णो गोतमः ॥ ६ ॥ २ ॥ ५ ॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्यकरणात्मकानां सत्यानां पञ्च भूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते । यदपोहद्वारेण नेति नेत्यादिना निर्दिधारयिषितं ब्रह्म तस्य मायामये द्वे एव रूपे रूप्यते ज्ञाप्यते अरूपं परं ब्रह्म याभ्यामविद्याध्यारोप्यमाणाभ्यां रूपाभ्याम् । सत् प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् त्यं तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥१॥ के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानि । मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतम् ॥२॥ रसः सारः ॥३॥ अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह यथा लोके महाराजनं (!) वासः महाराजनं (!) हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं वासो वस्त्रम् एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे सति

तादृशं रञ्जनाकारं (रे Cod.) चित्तस्य वासनारूपमुत्पद्यते येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत्। यथा च लोके पाण्डूवाविकम् अवेरिदमाविकमूर्णादि आपाण्डुरं भवति तथान्यद्वासनारूपम्। यथा च लोके इन्द्रगोपो वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुम्भवदत्यन्तरक्तो भवति एवमेवास्य वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयेति बोध्यम्। यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपम्। यथा च पुण्डरीकं शुक्लम् तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपम्। यथा च लोके सकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्योतनं सर्वतःप्रकाशकम् तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्भादेर्वासनारूपमुपजायते सत्वादितारतम्यात् ॥१०॥ एवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकहेयभूतसत्यशब्दार्थं व्याख्यायोपादेयभूतप्रथमान्तसत्यशब्दार्थव्याख्यानायेदमारभ्यतेऽथात आदेश इति अथ सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादतस्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्येवादेशो (त्यैमा Cod.) निर्देशः ॥११॥३॥५॥

दृप्तबालाकिर्हेति द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव वा ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य (! प्र च स्तुत्य Cod.) तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति विज्ञापितम् अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैवाख्यायिकारूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते। अस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमात्पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं यास्यन्नेवास्मि। अन्तं विच्छेदं द्रव्यविभागम् ॥१॥ उपकरणवतां साधनसम्पत्तियुक्तानाम् ॥२॥ यदेव केवलममृतत्वसाधनं भगवान्वेद ॥३॥ स याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुखसाधनेभ्यस्तत्संन्यासाय विरागमुत्पादयन्नुवाच ॥५॥ तमयथार्थदर्शिनं पुरुषं ब्रह्म ब्राह्मणजातिः परादात् पराद्ध्यात्पराकुर्यात् कैवल्यासम्बन्धिनं कुर्यात् अयमनात्मस्वरूपेण (नासस्व Cod.) मां पश्यतीत्यपराधात् परमात्मा हि सर्वेषामात्मा (माआ Cod.) ॥६॥ कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते इत्याशङ्कायां घटः (घरः Cod.) स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते। यत्स्वरूपव्यतिरेकेण कस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तत्रयमाह। स इति दृष्टान्तः। दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात् यथैवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते तथा स्फुरणात्मकब्रह्मसामान्यात्स्फोर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्ते ॥७॥ एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्योत्पत्तिकालेऽपि तथावगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक्कारणादभिन्नत्वं दर्शयितुमाह स इति दृष्टान्तः आर्द्रैरेधैः काष्ठैरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निः तस्मादभ्याहितादभितः प्रज्वालितात् पृथक् नानाप्रकारम्। तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राक् न ब्रह्मणः पृथगस्ति एवमेव अस्य प्रकृतस्य परमात्मनो महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्वभावस्य एतद्वक्ष्यमाणं निःश्वसितमयत्नेोत्पादितं निःश्वसितमिव निःश्वसितम्। अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः। इतिहास उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरूपो ब्राह्मणभागो यथा उर्वशी हाप्सरा इत्यादिब्राह्मणमेव (११.५.१.१.) पुराणमसद्वाऽइदमग्रऽआसीदित्यादि (६.१.१.१.) विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्याः (१३.४.३.१०.) उपनिषदः प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्याः (१४.६.१०.३.) श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवास्तदप्येते श्लोका इत्या-

दयः (११. ३. १. ५.) सूत्राणि वस्तुसंग्राहकाणि वाक्यानि वेदे यथा आत्मेत्येवोपासीतेत्येवमादीनि (१४. ४. २. १८.) अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि व्याख्यानान्यर्थवादाः अथवानुव्याख्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि यथा प्राणा वै सत्यमित्यस्य (१४. ५. १. २३.) शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे (१४. ५. २-३.) व्याख्यानानि मेधया हि तपसाजनयत्पितेत्येवमादीनि (१४. ४. ३. २.) मन्त्रविवरणानि । एतान्युक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकानि अस्यैवेश्वरस्य निःश्वसितानि ॥१०॥ अथ प्रलयकालेऽप्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह । स इति दृष्टान्तः । एकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिः ॥११॥ एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमित्यवगमितम् इदानीं ब्रह्मविद्ययाविद्यानिरोधद्वारेण योऽयमात्यन्तिकः प्रलयस्तं दर्शयितुं दृष्टान्तमुपादत्ते । सैन्धवखिल्यः स्यन्दनात्सिन्धुरुदकं तस्य विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः स चासौ खिल्यो लवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्यः । लवणं लवणास्वादमेव । विज्ञानं च तद्धनश्चेति विज्ञानघनः घनशब्दो ज्ञात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । स विज्ञानघनो विशुद्धज्ञप्तिमात्रैकरस एवात्मा एतेभ्यो भूतेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सम्यगुत्थाय । अस्यां च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह न प्रेत्येति संज्ञा अहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखीत्येवमादिलक्षणा विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानम् ॥१२॥ एकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्तीति विज्ञानघनं संज्ञाभावं च विरुद्धधर्मत्वमाचक्षाणो भगवान्मा माममूमुहत् ॥१३॥ मोहं मोहनवाक्यम् । विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वात् अतः यन्महद्भूतं ज्ञानघनस्वरूपं यथाव्याख्यातम् इदमेव विज्ञातुं पर्याप्तम् ॥१४॥ विशेषविज्ञानाभावकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वन्नाह यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिवात्मनो वस्त्वन्तरं भासमानं भवति । इयमविद्यावदवस्था ॥१५॥ यत्र तु ब्रह्मविद्ययाविद्या नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह यत्र त्वस्येति यस्यां विद्यावस्थायामस्य ब्रह्मविदः सर्वं कर्तृकर्मक्रियाफलादिकमात्मन्येव प्रविलापितं सदात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तम् ॥१६॥४॥५॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वहेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते । मधु कार्यम् मध्विव मधु यथैको मधुपूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः । आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् शारीरः शरीरे धवः सर्वलिङ्गाभिमानी । एवमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वात्कारणत्वेन मधु सर्वाणि भूतान्यस्य कार्यत्वेन मध्विति च शब्दसामर्थ्याद्व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्चेत्येवमेतच्चतुष्टयमेकं मधु सर्वभूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य पृथिव्यादेः कार्यमतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्म इतरत्कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्याशयेनाह अयमेवेति पूर्वं मैत्रेय्यै इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तश्चतुर्विधमध्यात्मा नान्यः (°त्मनोनान्यः Cod.) । इदं चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानममृतत्वसाधनम् इदमेवात्मतत्त्वं ब्रह्म

ते ब्रवाणि ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदमेव सर्वं सर्वाप्तिसाधनं यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्ये ऽपि मधुपर्याया व्याख्येयाः ॥१॥ रेतसि भवो रैतसः रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्निति श्रुत्यन्तरात् (ऐत° २.४.) ॥२॥ वाङ्मयो वागभिमानी वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः ॥३॥ हृद्याकाशो हृदयाकाशः (५.१.१७.) ॥४॥ प्राणो घ्राणेन्द्रियम् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुत्यन्तरात् । भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वम् तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां द्रवणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् (? द्रुतण° Cod.) ॥५॥ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः ॥६॥ चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतेः ॥७॥ यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषः सन्निहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणम् प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः । दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः ॥८॥ स्तनयित्नुः पर्जन्यः । स्वरे भवः सौवरः ॥१०॥ पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मनोपकुर्वन्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते अयं धर्म इति ॥११॥ धर्मसत्याभिप्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति ॥१३॥ यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकरणसंघातस्तस्य मधुत्वमाह अयमात्मोक्तजातिविशिष्टो देहो न तु चेतनः । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽमूर्तरसः सर्वात्मकश्चेतनो निर्दिश्यते ॥१४॥ अस्यान्तिमपर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपमाह । रथनाभौ रथचक्रपिण्डिकायां रथनेमौ च वलयभूतायाम् । एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि । सर्वऽएतऽआत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः ॥१५॥ एवं साकल्येन निरूपिताया ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताख्यायिकासंक्षेपकौ मन्त्रौ (१४.१.१.२५.) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारयति । ऋक्स° १.११६.१२. ॥१६॥ ऋक्स° १.११७.२२. ॥१७॥ प्रवर्ग्यकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसम्बन्ध्याख्यायिकोपसंहर्तृभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः इदानीं ब्रह्मविद्यार्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्यः । ईश्वरोऽव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्गपुरःसरं पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादींल्लोकान्सृष्ट्वा पुरः पुराणि शरीराणि द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि कृतवान् तथा चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा स ईश्वरः पुरः पुरस्तादात्मप्रवेशात्पूर्वं पक्षो लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुषरूपः सन्प्रविवेश । एतेनानेन परमात्मना अनावृतमनाच्छादितम् असंवृतमन्तरननुप्रवेशितम् । तथा च परमात्मैवान्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितो न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति मन्त्रः सम्प्रक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्टे ॥१८॥ एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किंरूपः (ऋक्स° ६.४७.१८.) । स ईश्वरो रूपंरूपमुपाधिभेदं देहं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूव । तत्प्रतिबिम्बत्वमस्यात्मनो निरुपाधिकस्य रूपं स्वरूपं प्रतिचक्षणाय आत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनाय । यदा हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदास्यात्मनो निरुपाधिकं प्रज्ञानघनाख्यं रूपं न प्रतिख्यायेत यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः नामरूपविषयमिथ्याभिमानात्मना परिणताभिः बहुरूप ईयते मि-

छ्यैव जलसूर्यवत् । परमात्मनो बहुरूपत्वे किं निमित्तम् रथे युक्ता वाजिन इव हि यस्मादस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ताः हरय इन्द्रियाणि शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्यात् । प्रत्यक्षं स्वविषयान्प्रति (? °यात् प्रति C.) हरन्तीति हरणादिन्द्रियाणि हरयः । अयमेव आत्मा हरयः इन्द्रियादिरूपेणास्यैवाविद्यया भानात् (?) अयमेवात्मा दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च हरिशब्दितानीन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् । इदानीमस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह तदेतदिति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् न विद्यतेऽपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । अनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः ॥१९॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य स्तुत्यर्थं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते । वंश इव वंशः यथा वेणुवंशः पर्वणः-पर्वणो भिद्यते तद्वदग्रात्प्रभृत्या मूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायद्वयस्याचार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः ॥२०॥ परमेष्ठी विराड् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादधीतवान् हिरण्यगर्भः स्वयम्प्रतिभातवेदः ॥२२॥५॥५॥

एवमागमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्निरूपयितुमुपपत्तिप्रधानं याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । तत्र प्रस्तावं कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्था विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्था वाख्यायिकाश्वलब्राह्मणेनारभ्यते । बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रसिद्धेन (!) बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा ईजे अयजत ॥१॥ अवरुरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । पलचतुर्भागः पादः एवम्भूताः सुवर्णस्य दश-दश पादाः । शृङ्गयोरिति द्विवचनाढेकैकस्मिन् शृङ्गे पञ्च पञ्च पादाः ॥२॥ सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात्सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति सिद्धम् ॥३॥ पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यातस्तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते । केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्येत स्वतन्त्रो मृत्योरवश्यो भवति । यज्ञो वै यजमान इति (१४. २. २. २४.) श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य याध्यात्मं वाक् सैवाधियज्ञं होता तत्रैवं सति या इयं यज्ञस्य यजमानस्य वाक्सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवम् । स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता स होताग्निरूपेण दृष्टः सा मुक्तिः मृत्व्यतिक्रमणरूपाया मुक्तेः साधनम् सोक्तरूपा मुक्तिरेवातिमुक्तिः फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तेः साधनम् तथा चाध्यात्मिकादाधिभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपाद्वाग्घोतृलक्षणात्साधनद्वयादपरिच्छिन्नाधिदेवताग्निरूपेण होतरि दृष्टिमुक्तिसाधनम् ॥५॥ स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिः वक्तव्येति स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणास्तिथ्यादिलक्षणश्च तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह । अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते विनश्यति च तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च ताभ्यां जायते वर्धते विनश्यति च । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वापरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सन्मुक्तिः । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥६॥ इदानीं तिथ्यादिल-

क्षणात्कालादतिमुक्तिरुच्यते । आदित्यप्राप्त्याहोरात्रात्ययवच्चन्द्रप्राप्त्या पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः । यज्ञस्य यजमानस्य । मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदैवतमिति प्रसिद्धम् स एव चन्द्रो ब्रह्म ऽर्त्विक् तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदैवतचन्द्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥७॥ यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह । अन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमनालम्बनमिव । येनाक्रमेणावष्टम्भेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किं तत् । स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यतऽइत्यर्थः । उद्गातऽर्त्विगाधिभूतं परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च प्राणः एतद्द्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति तेन वायुना प्राणेनालम्बनेन कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति । महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयस्सु कर्मसु त्रिवक्षितफलसिद्ध्यर्थं सम्पत्तिः सम्पदुच्यते यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यतऽइति ध्यानं सम्पत् यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुतिषु सम्पादनं सम्पत् ॥८॥ करिष्यति. शस्त्रं शंसिष्यति । प्राक्प्रयोगकालाद्धोत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिर्याज्या शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या याः काश्चन ऋच स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति । पृथिविलोकम् लोकसम्बन्धसामान्यात् । अन्तरिक्षलोकम् मध्यमत्वसामान्यात् । द्यौर्लोकं द्युलोकम् ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥९॥ एवं ऋग्जातिषु फलसम्पादने विहिते अध्वर्युहुताहुतिषु फलसम्पादनजिज्ञासया पृच्छति । या हुताः समिदाज्याद्याहुतयः उज्ज्वलन्ति । या हुता मांसाद्याहुतयोऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । या हुताः पयःसोमाहुतयः अधिशेरते अधि भूमेरधो गत्वा शेरते । अतीवातिकुत्सितशब्द-इव मनुष्यलोकः । उपरितनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेन अधोगमनापेक्षया वा पितृलोकोऽध-इव वर्तते ॥१०॥ तस्मात्स उपासकस्तेन मनसि विश्वेदेवदृष्ट्याध्यासेन (? वैश्वदे॰ Cod.) आनन्त्यसामान्यादनन्तमेव लोकं जयति ॥११॥ स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः । अधिदेवतमिति यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्धव्यम् । प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पकारादित्वसामान्यात् (!) । अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामानन्तर्यसामान्यात् । अप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यतिरेकेण सिद्धत्वाद्व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः ॥१२॥१॥६॥

एवं काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता इदानीं बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजनकबन्धज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्बन्धान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मणमारभ्यते । जरत्कारुगोत्र ऋतभागस्यापत्यम् ॥१॥ घ्राणाख्यः प्राणो ग्रहवत्परवशताहेतुत्वाद्ग्रहो ऽपानेनेति गन्धेनातिग्रहेण गृहीतः । अपश्वासोऽत्रापानशब्दार्थः अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानेन अन्तर्मुखश्वासेन । अपानोपकृतं गन्धं प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति ॥२॥ मृत्योरन्नं मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन ग्रस्तम् । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान्पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति निराकरोति पुनर्मरणाय न जायते ॥१०॥ एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वम् तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गोऽथ सर्वमेव कामकर्मादिकं ततो मोक्ष

उपपद्यतऽइत्येवमर्थ उत्तरप्रश्नोऽयम्। सर्वं समवनीयते नाममात्रं तु न लीयते। अनन्तं आकृतिसम्बन्धात् नित्यं वै प्रसिद्धं नाम शुको मुक्त इतिवद्व्यवहारपारम्पर्यात्। ब्रह्मविद्यां स्तोतुमाह अनन्ता वै प्रसिद्धा विश्वे देवा अतस्तान्नामानन्त्याधिकृतान्विश्वान्देवान्ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य स विद्वान् तेन दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयति ॥११॥ साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान्न म्रियते न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा तिष्ठसोति (!) तन्निराकर्तुमाह। परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासाज्ञानमृत्यौ नाशिते सति तद्विद्वान्यस्मिन्काले म्रियते। तदास्मात् प्राणा प्राणादयो ग्रहा गन्धादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्त(:)स्थाः सप्रयोजका ऊर्ध्वं गच्छन्ति आहोस्विन्नेति प्रुतिर्विचारणार्था। अत्रैव परब्रह्मण्येकतां गतेऽस्मिन्विदुष्येव समवनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्ते ऊर्मय-इव समुद्रे। तर्हि मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वादित्याह स मुक्तदेह उच्छूनतां प्रतिपद्यते। देहस्यैव मरणधर्मताबन्धनाशे मुक्तस्य न क्वाचिद्गमनमिति वाक्यार्थः ॥१२॥ अथ केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिधारयिषया पृच्छति। आकाशमात्मेत्यत्रात्मशब्देनात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते। क्व कस्मिन्नाश्रये भवति किमाश्रितः कार्यकरणसंघातमुपादत्तऽइति पृष्ट उत्तरं वक्तुमुपोद्घातमाह आहरेति देहि ॥१३॥ आवमित्यावामेवैकान्ते गवैतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तत्वं तद्वेदिष्याव निरूपयिष्याव। नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यतेऽत्रानेकवादिविप्रतिपत्तेः। तौ ह विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान्स्वभाववादादीनपोह्य यदुक्तवन्तौ तच्छृणु कर्म हैवाश्रयं पुनःपुनःकार्यकरणोपादानहेतुं उक्तवन्तौ पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा देवादिषु जायमानः पुण्यः पुण्यात्मा भवति पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा स्थावरादिषु जायमानः पापः पापात्मा भवति ॥१४॥२॥६॥

पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमित्युक्तम् तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासम्भवान्न मोक्षार्थानि कर्माणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्युब्राह्मणमारभ्यते। लह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः। अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका विद्यार्थिनोऽध्वर्यवो वा। काप्यस्य कपिगोत्रस्य। गन्धर्वेणामानुषेण केनचित्सत्वेन गृहीताविष्टा। अन्तानवसानानि। परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षिताः। प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था द्वितीयातु यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धव प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिः सर्वं सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति विवक्षया तदनुरूपप्रतिवचनार्था तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागो बोद्धव्यः ॥१॥ ते इदानींतनाः पारिक्षितास्तत्रागच्छन्यत्र यस्मिन्पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति। तेषा गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाह्न्यम् तद्द्वात्रिंशद्गुणितम् तावत्परिमाणोऽयं लोकः लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः संसारः (? सप्तागरः Cod. pr. m. ससारः sec. m.) सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलोपभोगहेतुभूतः। लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यते इति स (ष Cod.) एष एतावान्लोकोऽतः परमलोकः तं च लोकं समन्तं (संन Cod. pr. m. समं sec. m.) समन्ततः पृथिवी द्विस्तावदिति लोकपरिमाणाद्द्विगुणपरिमाणा पर्येति रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथि-

वी स्मृतेति स्मृतेः । तां पृथिवीं पृथिवीपरिमाणाद्द्विस्तावदिति द्विगुणपरिमाणः समुद्रः समन्तं पर्येति यं घनोदमाचक्षते (लवणोदं Cod. sec. m.) पौराणिकाः उक्तं हि अण्डस्यास्य समन्तात् संनिविष्टोऽमृतोदधिः समन्ताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठतीति । एवं लोकादिपरिमाणे स्थिते सदृष्टान्तमण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराग्रम् वाथवा यावत्सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं पक्षः तावत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्ये आकाशोऽवकाशः यदिवक्षयेदं सर्वमुक्तम् तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरः योऽश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः स सुपर्णः पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी भूत्वा वायवे प्रदत्तवान् स्वस्य स्थूलत्वेनोक्तच्छिद्रद्वाराण्डाद्बहिर्गमनासम्भवाद्युक्तं वायवे प्रदानम् । वायुः पुनस्तान्पारिक्षितानात्मनि स्वस्मिन्धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नामितवान्यत्र पूर्वेऽतिक्रान्तकालिकाः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन् । एवमिव वै स गन्धर्वो वायुमेव क्रियाशक्तिप्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गतिं तुष्टाव । वायुः स्थावरजङ्गमानां भूतानामन्तरात्मा बहिश्च । व्यष्टिरध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तिरूपा विविधाष्टिर्व्याप्तिः । समष्टिः समानुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मनाष्टिर्व्याप्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ६ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहांस्त्यजन्नुपाददच्च (दश्वा Cod.) ब्रह्मस्थावरपुण्योत्कर्षादप्यविमुच्यमानः (?प्यपिमु Cod. prima manu) संसरत्येवेति ब्राह्मणात्रयेणोक्तम् इदानीं तस्य बन्धमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोडब्राह्मणमारभ्यते । साक्षादव्यवहितम् अपरोऽक्षादिति विभक्तिव्यत्ययेनापरोऽक्षमगौणम् । य आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वस्याभ्यन्तरः । तत्र पिण्ड एकस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातो द्वितीयो यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयस्तेषु मध्ये कतमः । एवमुक्तज्ञानाङ्गं पारिव्राज्यं वक्तुमाह एतं वै तमिति । पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छालक्षणा वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि दैवं विद्या तस्य कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणानेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोककेवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा लोकैषणा । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह उभे हीति । यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणास्तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मण एषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वान्पण्डितस्तस्य कर्म पाण्डित्यं वेदान्तवाक्यविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं निर्विद्य निःशेषं विदित्वा आत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वा अनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन बाल्येन बलभावेन (बाल° Cod. !) विषयैरनाकृष्टः सन् तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् बाल्यशब्दाभिधेयं मननं कुर्यात् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाथानन्तरं मुनिर्मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्यते निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममौनं चोक्तार्थपाण्डित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं निर्विद्य मौनं चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च निर्विद्याथानन्तरं ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् कृतकृत्यो भवेत् । उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति स इति अनियतं तस्य चरणमित्युक्त-

रमाह येनेति विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः मुमुक्षोः श्रुताद्वाक्यात्सम्यक् धीरुत्पद्यते तस्य च वासनावशाद्व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् ॥ १ ॥ ४ ॥ ६ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बन्धध्वंसि ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितम् साम्प्रतं यो बद्धः संसरति सोऽस्ति नास्ति वेत्यस्तित्वे च किंलक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणो वेति विमर्शे आत्मनो देहादिभ्यो विवेकनाधिगमायोषस्तब्राह्मणमारभ्यते । चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा दारुयन्त्रस्येव येन क्रियन्ते स कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयश्चेष्टयितास्ति यतो या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यथा कश्चिद्गामश्वं वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलत्यसौ गौर्यो वा धावत्यसावश्व इति चलनादिलिङ्गैर्यथा वै निश्चितं ब्रूयाद्व्यपदिशेत् एवमेव ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैरेतद्ब्रह्म व्यपदिष्टं भवति त्वया तथा च तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता च स्यादिति भावः । दृष्ट्यादिसाक्षिणोऽन्यत्किंचिद्वास्तवं नास्ति अत एतस्मादुक्तरूपादात्मनोऽन्यदार्तं विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतम् ॥ १ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्वब्राह्मणयोर्यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यत्र यः सर्वान्तर आत्मोक्तस्तस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयमारभ्यते तत्रानात्मभूतान्सर्वान्पदार्थांस्तावद्गार्गीब्राह्मणे आह । वचक्नोर्दुहिता वाचक्नवी । यदिदं सर्वं भूधरादिकं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके स्वकारणे ओतं च दीर्घपटतन्तुवत् प्रोतं च तिर्यक्तन्तुवत्सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्भिर्व्याप्तम् अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत । अन्तरिक्षलोकेषु पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारम्भकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकाः ब्रह्मलोकेषु हिरण्यगर्भलोकेष्वपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते शेषं सुबोधम् । एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति । देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो यासामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते ता अतिप्रश्न्याः एतास्तु न अतिप्रश्न्याः अनतिप्रश्न्याः स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्याः ॥ १ ॥ ६ ॥ ६ ॥

एवं गार्गीब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तनं व्यापकमुक्तमिदानीमागमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते । यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः सन्तः ॥ १ ॥ याज्ञिकांश्च तच्छिष्यानस्मान् । संदृब्धानि संग्रथितानि स्रगिव सूत्रे विष्टब्धानि ॥ २ ॥ तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणम् । यमयति नियम[य]ति दारुयन्त्रमिव भ्रमयति स्वं-स्वमुचितं व्यापारं कारयति ॥ ३ ॥ व्यस्त्रंसिषत विस्रस्तान्यभवन् सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसनं दृष्टमेवं वायुः सूत्रम् ॥ ६ ॥ एष (!) ते तव कार्यकरणसंघातस्य सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् सर्वेषामात्मा यस्त्वयान्तर्यामी पृष्टः एषोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः ॥ ७ ॥ चन्द्रश्च तारकाश्च चन्द्रतारकम् ॥ १३ ॥ लोका भोगस्थानानि ॥ १७ ॥ प्राणे घ्राणाख्ये वायुसहिते ॥ २१ ॥ तेजः प्रकाशः शास्त्रीयं ज्ञानम् ॥ २७ ॥ तमसि बाह्ये आवरणात्मके ॥ २८ ॥ आत्मनि जीवात्मनि ॥ ३० ॥ कस्मात्पुनः कारणान्महाभागाः पृथिव्यादिदेवता मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह अदृष्ट इति ॥ ३१ ॥ ७ ॥ ६ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोऽक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तुमक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते । विवक्ष्यति विस्पष्टं कथयिष्यति । जातु कदाचित् । ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति ॥१॥ उग्रपुत्रः शूरान्वयः । उद्यमिति उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवतीत्युद्यमवतारितज्याकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं कृत्वा आरोपितज्याकं विधाय । बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखण्डः संधीयते स उच्यते तेन विनापि शरो भवत्यतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि सपत्नातिव्याधिनाविति शत्रोरतिशयेन पीडाकरौ ईदृशौ द्वौ शरौ । उपोत्तिष्ठेच्छत्रोः समीपत आत्मानं दर्शयेत् ॥२॥ यत्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तदव्याकृतजगदात्मकं सूत्रमाकाशेऽव्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्येऽन्तर्यामिणि ओतं च प्रोतं च उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरप्स्विव वर्ततऽइत्यर्थः ॥४॥ प्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते न किंचिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते ॥५॥ द्वितीयं प्रश्नमाह कस्मिन्न्वाकाश इति ॥६॥ न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं शुद्धं ब्रह्म । अविद्यमानमन्तरं छिद्रं यस्य अनन्तरम् अबाह्यमपरिच्छिन्नम् । अनात्मव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मनैकीकृत्य प्रतिषेधति तदक्षरं कं चन कंचिदपि विषयं नाश्नोति नाश्नाति न भुङ्क्ते ॥८॥ प्रशासने आज्ञायाम् । विधृते हस्तन्यस्तपाषाणादिवत्तिष्ठतो वर्तेते । ददतं दुःखार्जितानोहिरण्यादीन्प्रयच्छन्तं पुरुषं मनुष्याः प्रशंसन्ति । पितरोऽर्यमादयो दर्व्यं दर्वीहोममन्वायत्ताः अनुगताः यो न कस्यचित्प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते स दर्विहोमः दर्वीसाध्यो होमो दर्व्यः ॥९॥ यस्याज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिर्यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदस्तदस्त्यक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति यो वाऽइति । कृपणः पणक्रीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव भोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । स ब्राह्मणो ब्रह्मविन्मुक्तः ॥१०॥ अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह तद्वाऽइति ॥११॥ तदेव बहुमन्यध्वं बहुमानविषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वम् । मुच्याध्वै मुच्यध्वम् । जातु कदाचिदपि ॥१२॥८॥६॥

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्त्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्धारितम् ततोऽन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु तस्य नियन्तृत्वमुक्तम् इदानीं नियन्तव्यानां देवताभेदानां प्राणान्तसंकोचानन्त्यपर्यन्तविकाशद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्त्वापरोऽक्षत्वेऽअधिगन्तव्येऽइति कृत्वा प्रथमं देवतासंकोचविकाशोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते । शकलस्यापत्यं शाकल्यः । यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि उच्यन्ते श्रूयन्ते तावतो देवान्ह किल एतया वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे । निविन्नाम दवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तान्येव निवित्संज्ञकानि मन्त्रपदानि दर्शयति त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शतानि । इयं त्वेषां मध्यमा संख्या बहुवचनादुत्तमानन्तसंख्याप्युक्तैव वेदितव्या अनन्ता वै विश्वे देवा इति पूर्वमुक्तत्वात् । ओमित्यङ्गीकारे एवमेषां षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक्तया ज्ञातेत्यर्थः ॥१॥ त्रयस्त्रिंशत् षट् त्रयो द्वावध्यर्ध एक इति देवतासंकोचविकाशविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे तऽइति ॥२॥ त्रयस्त्रिंशौ त्रयस्त्रिंशतः पूरणौ ॥३॥ दश प्राणाः ज्ञाने-

न्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः आत्मा मनः ॥५॥ यस्मादेते मासाभिमानिनो देवाः पुनः-पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्मफलं चेतीदं सर्वमाददाना गृह्णन्त उपाददत एव यन्ति ॥६॥ स्तनयित्नुर्मेघनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । पशूनां यज्ञसाधनाश्रयत्वात् यज्ञस्याद्रूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥७॥ यस्मादेषु त्रिषु लोकेषु अग्न्याद्याः सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । योऽयं बाह्यो वायुः पवते वाति ॥९॥ यस्मादस्मिन्वायौ सति इदं सर्वं चराचरमधि आर्ध्नोत् अधिकामृद्धिं प्रापत् । कतम एको देव इति स ब्रह्मेति स इति प्राणः परामृश्यते अष्टाध्याय्यां (११. ६. ३. १०.) तथा दर्शनात् स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वात्सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणाच्च कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते तस्मात्तं प्राणं त्यदिति परोऽक्षाभिधायकेन शब्देनाचक्षते तद्ब्रह्म कथयन्ति प्राणविद इति शेषः साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥१०॥ तदेवं संकोचविस्तराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेदो ध्यानार्थमुपदिश्यते । आयतनमाश्रयः शरीरम् । लोकयति अनेनेति लोकः आलोकनसाधनम् चक्षुषा लोकयति पश्यतीति सोऽयं चक्षुर्लोकः । मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादि कार्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरश्चक्षुर्दर्शनो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरणसंघातवान्देव इत्यर्थः । सर्वस्यात्मनः आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं परायणं मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन वीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जशुक्ररूपस्य कारणात्मनश्च परमयनं विद्यात् । पार्थिवेंऽशे शरीरे भवः शारीरो मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः स एष देवो यस्त्वया पृष्टः । तस्य शारीरस्य देवस्य का देवता किमुत्पत्तिकारणम् अस्मिन्प्रकरणे यो यस्मान्निष्पद्यते स तस्य देवतेति देवताशब्देन सर्वत्रोत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्माद्यन्नरसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रीणां लोहिताच्च त्वङ्मांसरुधिररूपं वीजस्यास्थिमज्जशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवतीति स्त्रीभ्यो निष्पत्तिरिति भावः ॥११॥ रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः । तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाचेति चक्षुषो ह्यध्यात्मन आदि[त्यस्याधि]दैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥ आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्टमायतनं बाह्यो वायुः । प्राणाद्यध्यात्मनो वायोरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१३॥ स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः । कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रो विशिष्टं कार्यम् कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो ज्ञायते । मनसो ह्यध्यात्मनश्चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१४॥ तेजआयतनस्य हि देवस्य अग्नौ विशेषावस्थानम् । वाचो ह्याध्यात्मिक्या अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१५॥ तम इति शार्वराद्यन्धकारः । अध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषः मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः ॥१६॥ वरुणाद्धि व्याप्याद्यपां निष्पत्तिः ॥१७॥ रेतआयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमज्जशुक्राणि पितुर्जातानि प्रगृह्यन्ते । प्रजापतिः पितोच्यते पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१८॥ एवमष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा-त्रिधात्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते । अङ्गारावक्षयणम् अङ्गारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिन्संदंशादौ तत् । त्वमङ्गारस्थानीयेन मया दह्य-

मानमात्मानं न बुध्यसऽइत्यभिप्रायः ॥१९॥ अत्यवादीरित्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति । किं ब्रह्म विद्वान्सानन्सन् एवं ब्राह्मणानधिक्षिपसि । मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह दिश इति ॥२०॥ स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विभक्तं दिगात्मभूतं हृदयात्मानं तद्द्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह आदित्यदेवत इति । हृदयमिति बुद्धिमनसोऽएकीकृत्य निर्देशो न तु मांसखण्डविषयः ॥२१॥ श्रद्धा नाम भक्तिसहितास्तिक्यबुद्धिर्दित्सुत्वलक्षणा ॥२२॥ अपां हि वरुणः कार्यम् श्रद्धा वाऽआपः श्रद्धातो वरुणमसृजतेति श्रुत्यन्तरात् । आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिताः रेतसो ह्यापः सृष्टा इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः कामिनो हि हृदयाद्रेतोऽधिस्कन्दति । प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं जातम् सृष्टो विनिःसृतः ॥२३॥ सोमदेवत इत्यत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य निर्देशः । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवान्सोमदेवताधिष्ठितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते ॥२४॥ मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते ॥२५॥ अहल्लिकेति अहनि लीयतऽइति व्युत्पत्तेः नूनं त्वं प्रेतोभूतोऽसीति लक्ष्यते यतो यत्किंचित्प्रेतवद्भाषसऽइति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन्नाह यत्र यस्मिन्काले एतद्धृदयमयस्य शरीरस्यात्मभूतमस्मदस्मत्त एतस्माच्छरीरादन्यत्र क्वचिद्देशान्तरे वर्ततऽइति यदि मन्यासै मन्यसे यत्र यदा एतद्धृदयमस्मदस्मत्तोऽस्माच्छरीरादन्यत्र देशान्तरे स्याद्भवेत्तदा श्वानो वा एनच्छरीरमद्युर्भक्षयेयुः वयांसि वा पक्षिणो गृध्रादय एनच्छरीरं विमथ्नीरन्विलोडयेयुर्विकर्षेरन्निति तस्मान्मयि शरीरऽएव हृदयं प्रतिष्ठितं तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकत्वाद्धृदये प्रतिष्ठितमित्यर्थादुक्तमित्यर्थः ॥२६॥ एवं कार्यकारणयोर्हृदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठोक्तातस्तेऽअपि कुत्र प्रतिष्ठितेऽइति पृच्छति कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्माच हृदयं चेत्येतौ युवां प्रतिष्ठितौ स्थः । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे प्रतिष्ठितौ सापि प्राणवृत्तिरपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते तर्हि प्रागेव गच्छेत् स चापानो व्याने मध्यस्थवृत्तिरूपे अन्यथोभयोरूर्ध्वाधोगमनमेव भवेत् स च व्यान उदाने नाभिस्थवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः तर्हि नानागतयो भवेयुः स चोदानः समाने सूत्रात्मशब्दवाच्ये समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः ॥२७॥ सोऽपि समानोऽन्तर्यामिणि सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणीत्यर्थाद्दर्शितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूपमाह स एष इति यः सूत्राश्रयान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानभूतः स परमात्मा एष प्रत्यगात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे (५. ३. ११.) नेति नेतीत्येव संकल्पोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति अगृह्य इत्यादिना । असङ्गोऽमूर्तः तथासितोऽबद्धः मूर्तान्तरेण सम्बध्यमानः सज्यते (!) अयं च तद्विपरीतो न सज्यते (!) तथाबद्धत्वान्न व्यथते । अथ पुनः पूर्वामेवाख्यायिकामनुसृत्यायं प्रेतीभूतोऽब्रह्मवित्सन्नेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं सम्पादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति एतानीति तान् शारीरप्रभृतीनष्टौ पुरुषान् स यः कश्चिद्ब्रह्मज्ञः आयतनलोकपुरुषेत्येतत्त्रिकभेदेन व्युदुह्य विक्षिप्य लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि प्रत्युह्योपसंहृत्य पश्चाद्धृदयाद्यात्मत्वलक्षणमपि समानान्तमुपाधिधर्ममत्यक्रामीदतिक्रान्तवान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थितः तं ब्रह्मज्ञलक्षणमौपनिषदमुपनिषत्स्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं पुरुषमशनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य त्वा त्वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं

पृच्छामि। ब्रह्मविद्विरोधे (? द्विषेद्वै Cod.) परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितुमष्टाध्याय्यां (११. ६. ३. ११.) निर्वृत्ताख्यायिकार्थमिह सूचयति तस्य हेति न केवलमसौ मृत एव किं च तस्य शाकल्यस्य अग्निहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैर्वस्त्रखण्डेन बद्धा गृहान्प्रति नीयमानान्यस्थीन्यपि परिमोषिणस्तस्करा अन्यद्धनमेतैर्नीयतऽइति मन्यमानाः सन्तोऽपहृतवन्तः ॥२८॥ यस्य ब्रह्मणो नेति नेत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतस्तस्यैवेदानीं विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यो जगतो मूलं च वक्तव्यम् ॥२९॥ जगत्कारणं प्रष्टुं तावत्पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह। यथा लोके वृक्षस्तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति तच्च वृक्षस्य महत्त्वमाहेत्यपुनरुक्तिता। अमृषा न मिथ्या सत्यमेवैतत्। उत्पाटिका सर्वापेक्षया बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥३०॥ उत्पटो वृक्षनिर्यासः। आतृन्नाद्धिंसितात् ॥३१॥ शकराणि शकलानि। किनाटं नाम वृक्षस्य शकलेभ्योऽभ्यन्तरं काष्ठसंलग्नं वल्कलरूपमुच्यते। स्नाव अस्थिसंलग्नो धातुविशेषः। तदुभयं किनाटं स्नाव च स्थिरं दृढम्। मज्जाया उपमा मज्जोपमा। मज्जाशब्देनोभयत्रास्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥३२॥ अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति। मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामि ॥३३॥ तत्र शङ्कामुद्भाव्य निराचष्टे रेतस इति। यस्माज्जीवतः पुरुषाद्रेतः प्रजायते न मृतात् अतो न रेतः कारणम्। यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते जातवादेव। धाना बीजं वटकणिकादि तस्याः सकाशाद्रोहतीति धानारुहः उशब्दोऽप्यर्थः न केवलं काण्डरुह एव किंतु बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति। प्रेत्य मृत्वा अन्यतः सम्भवः काण्डात् धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो भवेत्। समूलं सह मूलेन धानया वा उद्वृहेयुरुद्बर्हेयुरुत्पाटयेयुः। तत्र विजज्ञुर्ब्राह्मणा यतो मृतः पुनः प्ररोहति ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातमतो ब्रह्मिष्ठत्वाद्याज्ञवल्क्येन गावो हृता ब्राह्मणाश्च जिताः समाप्ताख्यायिका। यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षाद्व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्टवान् तत्स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह विज्ञानमिति विज्ञप्तिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपम् तच्चानन्दं न विषयविज्ञानवद्दुःखानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः। रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः। एषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहातीते ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति तिष्ठमानः तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्वित् ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ब्रह्मविदश्च परायणम् ॥ ३४ ॥ १ ॥ ६ ॥

एवं शाकल्यब्राह्मणे सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु (?वाचा C.) ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते। ब्राह्मणद्वयस्य त्वाख्यायिका आचार्यवता श्रद्धादिसम्पन्नेन विद्या लब्धव्येत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या। आसां चक्रे आसनं कृतवान् दर्शनकामेभ्य आस्थायिकां दत्तवान्। अचारीरागतोऽसि। अणवन्तान् सूक्ष्मान्तान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्प्रश्नान्मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुम्। सम्राट् सार्वभौम सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गम् यद्वा हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्य राजेति सूचितम् ॥१॥ शुल्बस्यापत्यं शैल्बायनः। प्राणो वायुर्देवता ब्रह्म। यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री माता विद्यते स मातृमान्। आयतनं नाम शरीरम् प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयस्तम्। एकपादेकः पादो यस्य ब्रह्मणः तदिदं त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवति ॥२॥ एवमुक्तो मुनिराह प्राण एवेति प्राण एव घ्राणेन्द्रियमेव

प्राणदेवस्य ब्रह्मण आयतनं शरीरम् आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः। एतत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत प्रियमितीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदत्वात्प्रियमिति कृत्वा एतद्ब्रह्मोपासीतेति भावः। प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात्प्रियमितीयमुपनिषत्प्रतिष्ठायतनवद्भिन्नाभिन्ना वेति जिज्ञासया पृच्छति हे याज्ञवल्क्य का प्रियतेति हे सम्राट् प्राण एव प्राणदेवब्रह्मैव प्रियता न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते प्राणाभिरक्षणार्थाय हि पुमानयाज्यं पतितादिमपि याजयति तथाप्रतिगृह्यस्योग्रादेः प्रतिगृह्णाति अपि च धनाद्यर्थं यां तस्करादिसंकीर्णामपि दिशमेति गच्छति तत्र तस्यां दिशि वधशङ्का शस्त्रादिहनननिमित्ता शङ्का भवति तदेतत्सर्वं प्राणस्यैव कामाय तस्मात्प्राणो वै परमं ब्रह्म। अभिक्षरन्ति बलिदानादिभिः संयोजयन्ति ॥३॥ हस्त्यृषभं हस्तितुल्य ऋषभो यस्मिन्गोसहस्रे तदेवंभूतं सहस्रम्। अननुशिष्य शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेत ॥४॥ शिलिनस्यापत्यं शैलिनः। वागभिमानिनी देवताग्निः। अवदतो मूकस्य ॥५॥ अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते। ऋग्वेदादीनि व्याख्यानान्तानि मैत्रेयीब्राह्मणे (५. ४. १०.) उक्तार्थानि ॥६॥ वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णः। चक्षुरिति तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः ॥८॥ सत्यमित्यादित्यब्रह्मण उपनिषत्। यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति तदनृतमपि क्वचित्स्याद्व्यभिचारात् यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारात्सत्यमेव भवति ॥९॥ श्रोत्रं तदभिमानिनी दिग्देवता ॥११॥ दिग्भागो हि पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नः श्रोत्रमित्युच्यतेऽतस्तयोरेकत्वमित्युपपन्नम् तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥१२॥ जबालाया अपत्यं जाबालः। मनो वै ब्रह्मेति तदधिष्ठात्री चन्द्रदेवता ॥१४॥ मनसा स्त्रियमभिहर्यति अभिलषति तस्यां स्त्रियां प्रतिरूपः पितृभावनानुरूपः पुत्रो जायते स पुत्र आनन्द आनन्दहेतुत्वात् ॥१५॥ हृदयाभिमानिनी देवता प्रजापतिरुच्यते ॥१७॥ यतो हृदयेन सर्वाणि भूतानि नामरूपकर्मात्मकानि प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्धृदयं परमं ब्रह्म ॥१८॥१०॥६॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्राह्मणे कानि चिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि इदानीं तैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते। कूर्चादासनविशेषादुत्थायोप समीपमवसर्पन् तत्पादयोः पतन्। मुमुक्षवे द्वयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयति। एताभिः प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्युक्ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मा संयुक्तात्मा अत्यन्तं संस्कृतान्तःकरणोऽसि वृन्दारकः पूज्यः आढ्यश्चेश्वरो न दरिद्रः। धनादिसम्पन्नोऽपि सन्नधीतवेदः अधीतो वेदो येन। आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स उक्तोपनिषत्कः। एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन्भयमध्यस्थ एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितं तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्तिं पृच्छतीतो विमुच्यमान इति ॥१॥ इदानीं विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानराभिन्नं जाग्रदभिमानिनं विश्वं दर्शयति सँ हेति। इन्द्धे दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणादितीन्धो नाम वै प्रसिद्ध एष आदित्यान्तर्गतः पुरुषः चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः। अधिदेवतं पुरुषमुक्त्वाध्यात्मं तमाह योऽयमिति। परोऽक्षेणेव इन्द्र इत्याचक्षते इवशब्दोऽवधारणार्थः परोऽक्षेणैव कथयन्ति। प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥ एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयन्ति। अस्यै-

वोक्तस्येन्द्रस्य भोक्तुर्वैश्वानरस्य एषा विराट् पत्नी भोग्यत्वात् तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्देन वाच्यमित्यर्थादुक्तमेव । अत एवास्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थानमाह तयोरिन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामात्रयोरेष संस्तावः सम्भूय यत्रान्योऽन्यं संस्तवं कुर्वाते स एष संस्तावः य एष प्रसिद्धोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्यान्तर्मध्ये आकाशः सुषिः । अन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । प्रथमं तावज्जग्धमन्नं द्वेधा परिणमते तत्र यत्स्थूलं तदधो गच्छति यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिणमते तयोर्मध्ये यो मध्यमो रसः स पाञ्चभौतिकं शरीरमुपचिनोति यः पुनरणिष्ठो रसः स एष लोहितपिण्ड इत्युच्यते लोहित एव पिण्डो लोहितपिण्डः । लोके भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं दृष्टं तथानयोरपि प्रावरणेन भवितव्यम् जालकमिवानेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकवत्प्रतिभासमानम् । इदानीं तयोः स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गमाह एषा सती शोभना सृतिर्मार्गः संचरणी संचरतः स्वप्नाज्जागरितमनयेति संचरणी ॥३॥ इदानीं विश्वतैजसयोरन्नविवेको भोक्तुश्च सूक्ष्मतेत्येतत्प्रदर्शनार्थमिन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं सदृष्टान्तमाह । एवं सूक्ष्मा अस्य पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य एताः स्वप्नाज्जाग्रद्गमनादिव्यवहारहेतुभूता नाड्यः सिराः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः हृदयाच्च विप्ररूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवद्युगपत्स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिताः । उक्तनाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह एताभिरेव एत देहमास्रवत् गच्छरीरं व्याप्नुवत्पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमन्नं कर्तृ आस्रवति करणान्तःकरणनेत्रजान्देवताद्रूपान्व्याप्नोति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुञ्जानः सन्नयं लिङ्गात्मा करणदेवता (? ताः Cod.) करणान्यन्तःकरणं च लिङ्गाख्यं प्रीणयति राजस्थानीयेन चिदात्मनानधिष्ठितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् तस्मादेष तैजसः प्रविविक्ताहारतरः शारीरात्स्थूलशरीरोपाधेर्वैश्वानरादात्मनः सकाशात् तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्थूलापेक्षया पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेव लिङ्गस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् ॥४॥ विश्वतैजसयोरेव (वं?) श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टत्वात्तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्देष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मं प्राणास्तेषां लयानन्तरसंवृत्तावस्थोपन्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति तस्येति स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति तस्य वै एतस्य पुरुषस्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये प्राञ्चः प्राणा नासाद्वारा अग्रतः संचरन्तस्ते प्राची दिगेव संवृत्ताः अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः सर्वासु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदं प्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशात्तस्मिन्नेकीभूताः सन्तस्तत्तद्दिङ्मात्रं संवृत्ताः प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एवं दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणा इत्यादि व्याख्येयम् । तथा चोपाधिभूतानां प्राणानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिरुपहितस्याप्यात्मनो लयं कारणात्मनि दर्शितवतीति भावः ॥५॥ एवं सर्वोपसंहारं कृत्वावस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायामविद्यातत्कार्यभावाभावसाक्षित्वेन तद्विलक्षणं निःप्रपञ्चं स्वरूपमिति दर्शयति स एष नेत्यादिना । इदानीं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टस्तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभवरूपस्य फलमाह अभयं वाऽइति अभयं जन्ममरणादिनिमित्तभयाभावम् । गच्छताद्गच्छतु । इमे विदेहास्तव यथेष्टं भोगाय सन्तु अयं चाहं तव दासभावे

स्थितोऽस्मि यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यस्व । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्यैवोक्तम् तत्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् तदुक्तम् अहं ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं च दित्सतीति ॥ ६ ॥ ११ ॥ ६ ॥

मधुकाण्डे तावद्बुद्ध्यनुप्रविष्ट ईश्वरोऽविद्ययाकृत्स्नत्वमापन्न इति तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स इत्यादिनोक्तम् (४. २. १६.) पुनस्तस्यैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थानं च आगमप्राधान्येन निर्धारितम् एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्याखण्डप्रत्यक्त्वेन निरूपितस्तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा इन्धो ह वाऽइत्यादिना जागराद्यवस्थविश्वादिप्रदर्शनेन तुरीयं नेति नेत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्वमुपदिष्टम् इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवस्था अनुसृत्य महता तर्केणानेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयम्प्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानमधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते । स गच्छन्याज्ञवल्क्यो राज्ञेऽहं किंचिदपि न वदिष्ये इति मेने विचारयामास यद्वा सम् एनेनेति छेदः एनेन राज्ञा अहं संवदिष्ये । अग्निहोत्रे निमित्ते (११. ६. २. १-१०.) । कामप्रश्नमिच्छाप्रश्नम् ॥ १ ॥ प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासनगमनादिकार्यं स्वाभिन्नेनैव ज्योतिषानुगृहीतो निर्वर्तयति किं वा स्वव्यतिरिक्तेनेति संदिहानः पृच्छति हे याज्ञवल्क्यायं पुरुषः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान्पिण्डः किंज्योतिः किं ज्योतिरस्य विद्यते येन ज्योतिषानुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोति । तत्किं देहादि तदतिरिक्तं वेति प्रष्टुरभिप्रायज्ञो मुनिरयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छतीति तथाविधमेवेतरसर्वज्योतीरहितस्वप्नाद्यवस्थायां विविक्ततया बोधयितुकामो जागरिते तावद्दृष्टान्तभूतान्यादित्यादीनि बाह्यानि ज्योतींष्युपन्यस्यतीति दर्शयति आदित्यज्योतिरित्यादिना आदित्येनैव चक्षुषोऽनुग्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तेनैवायं प्राकृतः पुरुषः पल्ययते पर्येति गच्छति गत्वा क्षेत्रमरण्यं वा तत्र कर्म कुरुते पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणम् ॥ २ ॥ यद्यप्येकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसम्भवस्तथापि बहवो दृष्टान्ता व्याप्तिं दृढयन्तीति मत्वा प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति ॥ ३ ॥ वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्दः परिगृह्यते नेन्द्रियम् ॥ ५ ॥ स्वप्नसुषुप्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशान्तरगमनादेरुत्थानस्य च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचिज्ज्योतिषेत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उपन्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात्केन ज्योतिषा तदासौ व्यवहारं करोति । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तदवभासकमपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधीयते ॥ ६ ॥ कोऽसावात्मा किंस्वरूप इति प्रश्नार्थः बुद्ध्यवभासकः स्वयमनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह । पुरुषो नित्यपूर्ण इत्यर्थः प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । हृच्छब्दो मांसपिण्डविषयः तात्स्थ्यादत्र हृच्छब्देन लक्षणया बुद्धिरुच्यते हृदि बुद्धावन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । पूर्णो बुद्धिदर्पणाभिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्याविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारित्वमिति दर्शयितुं

सूक्ष्मदेहातिरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वप्रदर्शनाय वा स्वप्नं प्रक्रमते । स समानः सन् स्वशब्द-वाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च तया समानः सदृशः अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तप्तायः-पिण्डवत्तादात्म्यमापन्नः सन्नुभौ लोकौ इहलोकपरलोकावनुक्रमेणोपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजन्नन्यं चोपददत्संचरति परिभ्रमति आत्मा संचरतीति भ्रमो न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति ध्यायतीवेति यतो ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयंस्तत्सदृश आत्मा ध्यायतीव ध्यानं करोतीव तथा लेलायतीव चलतीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु च चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्मापि चलतीव न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं चलनं वेत्यर्थः । सधीः बुद्ध्यैक्यमापन्नः स्वप्नो भूत्वा स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदं कार्यकरणसंघातमतिक्रामति अतीत्य क्रामति तदभिमानं त्यजति ॥७॥ यथैकस्मिन्देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहाद्यतिरेकस्तथेहलोकपरलोकयोः संचारोक्त्यापि तस्य तद्व्यतिरेक उच्यतऽइति दर्शयति स वाऽइति । पाप्मभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैः संयुज्यते । विजहाति परित्यजति तत्राभिमानत्यागमात्रेणैव तैर्वियुज्यते । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकं वह्नेरिवौष्ण्यस्वभावः स्वाभाविके सति परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥८॥ एवमुत्क्रामन्म्रियमाणः शरीरमभिसम्पद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धं परलोकविषयं व प्रत्यक्षं नास्त्यतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्यास्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपादनाय तस्मिन्त्संध्ये स्थानऽइत्यारभ्य स यत्रायं प्रस्वपितीत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः प्रवर्तिष्यते प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं दर्शयति तस्य वाऽइति । संधौ भवं संध्यम् । एतदुक्तं भवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूतविषयमेव तद्वासनावासितः सन्पश्यति तदानीं बालस्यैहिकपुत्राद्यनुभवाभावात् मध्यमे तु वयसीन्द्रियाणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यादिह जन्मन्यनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति अन्ते (न्त्ये ?) वयसि पुनः परलोकं यियासुर्विद्याकर्मादिसम्भृतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति तस्मादन्ते वयस्यादौ चेहजन्मन्यसम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणयति ॥९॥ ननु स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन्केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह अथेति । आक्रम आश्रयोऽवष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणः यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं यथाक्रमः । पूर्वमादित्यादिज्योतिरभावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनादयं पुमानात्मज्योतिषैव व्यवहरतीत्युक्तम् इदानीमादित्यादिज्योतिर्भिरसंस्पृष्टः चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगन्तुं शक्यते तथा प्रदर्शनायाह स यत्रेति संध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यतऽइत्याकाङ्क्षायामाह अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य सर्वावतः सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यन्तऽइति सर्ववान् दैर्घ्यं छान्दसम् तस्य मात्रामेकदेशमवयवमपच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रद्दृष्टवासनावासितः सन्नित्यर्थः । अत्रैतस्यां स्वापावस्थायाम् आदित्यादेस्तदानीमभावादिन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात्परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥१०॥ ननु स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात्स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशङ्कायां तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मि-

तत्वात्तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यभावं तावदाह न तत्रेति । रथैर्युज्यन्तऽइति रथयोगा अश्वादयः । मुदः पुत्रादिसम्बन्धनिमित्ता हर्षाः । वेशान्ताः क्षुद्रसरांसि स्रवन्त्यो नद्यः पुष्करिण्यस्तडागाः । हि स यस्मात् आत्मा कर्ता तस्मात्सृजतीति योजना न ह्यत्र कर्तृत्वं वास्तवमात्मनोऽभिप्रेतं किंतु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेव ॥११॥ उक्तेऽर्थे मन्त्राणामपि संमतिरस्तीत्याह तदप्येतऽइति । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्रार्धं पठति स आत्मा स्वप्नेन स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण शारीरमिति स्वार्थे वृद्धिः शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यालुप्तदृक्शक्तिस्वाभाव्यात्स्वयमसुप्तः सन्सुप्तान्वासनाकारणोद्भूतान् (रेणो Cod.) अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितानभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्याभितः सर्वात्मना पश्यत्यवभासयति । स्वप्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतीति द्वितीयार्धेन दर्शयति शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्नहेतुकर्मोपमरणानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्मयश्चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंस इत्यर्थः ॥१२॥ अपरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्य बीभत्सम् कुलायं नीडं शरीरम् । यत्रकामं यत्र-यत्र विषयेषूद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं काममीयते गच्छति प्राप्नोति ॥१३॥ स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने स्वकर्मोद्भासितं वासनामयमुत्कृष्टं निकृष्टं च स्वेनैवात्मना स्वयमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् देवो द्योतनात्मकः । जक्षदिव वयस्यादिभिः सह हसन्निव ॥१४॥ एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवसितमित्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय मन्त्रशेषं पठति अस्यात्मनः आराममाक्रीडनं ग्रामनगरयोषिदन्नाद्ययानमार्गादिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पश्यन्ति सर्वे जनाः न तु तमात्मानं तत्र विविक्तदृग्रूपत्वेनाव(भा)सकं कोऽपि पश्यति तस्मादात्मा स्वप्नेऽदृश्य एव सन्नवभासतऽइति सिद्धमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यर्थः । किं च स्वप्नं गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह तं नेति तमात्मानं सुप्तमायतं भृशं न बोधयेदित्याहुः चिकित्सका जनाः जाग्रद्देहगतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोधनाडीः (धंना Cod.) परित्यज्यात्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते अत एव नाडीव्यत्यासगमनशङ्कयैव सुप्तं न बोधयेद्भृशम् । सहसा प्रबोधितः कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति ततश्चान्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ अस्मै देहाय दुःखेन भिषक्कर्म भवति ॥१५॥ इदानीमन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकं दुष्टमित्यस्मान्बोधयितुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति जागरितदेश एवास्य स्वप्नस्य विषयो न तु संध्यमिदं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तम् । यदि जागरितदेश एवायं स्वप्नो जातस्तदा जागरितऽइव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तः स्वयंज्योतिः सिध्येदिति स्वयंज्योतिष्ट्वं बाधितं स्यात् अयं च पूर्वः पक्षोऽर्थक्रमपरिग्रहेण स यत्रायं प्रस्वपितीत्यतः प्रागेवावगन्तव्यः संध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपत्वेन तत्रोचितत्वात् नैतत्सारम् स यत्रेत्यादिना युक्तितः प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपणं कृतमित्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरुत्तरमाह अत्रायमिति । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकृतिविलक्षणः स्वयंज्योतिरात्मेति निर्णीय मुनिरुपरतः राजा तु कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्याङ्गीभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्धारितत्वान्नैश्च-

याय मुनिमपृच्छत् । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यग्ज्ञानम् यतः स्वयंज्योतिष्ट्वरूपं मोक्षाङ्गमात्रमेव निर्णीतमतः कारणादूर्ध्वमङ्गिनिर्णयादनन्तरं विमोक्षायैव मोक्षसाधनभूताद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ब्रूहि यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥१६॥ एवं राज्ञा नियुक्तो मुनिर्मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत्स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह य एषः स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः स प्रकृत आत्मा स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने पुनः स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वस्माद्गमनात्प्रातिलोम्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात्तथा प्रतियोनि जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रत्यागच्छति बुद्धान्तायैव जागरणायैव जागरणानुभवायेत्यर्थः । ननु स्वप्नेऽआत्मा रत्यादिकं करोति चेत्तत्फलेनापि सम्बध्यते यथा जागरिते कर्म कुर्वंस्तत्फलेन सम्बध्यतऽइत्याशङ्कां वारयति स यदिति । अनन्वागतोऽननुबद्धः । ननु स्वप्ने इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा क्षरेद्यदि रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसम्बन्धाभावेनोपपद्यतऽइति चेत् नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं प्रायश्चित्तं किंतु सत्यादेवेन्द्रियलक्षणादाधाराद्रेतसः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रतिपन्नत्वनिमित्त च अन्यथा परनारीसंगमननिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात् न स्कन्ननिमित्तमात्रम् तस्मान्न स्वप्नकृतेन कर्मणा. तत्फलेन चात्मा सम्बध्यते । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि ॥१७॥ एवं स्वतन्त्रज्योतिरात्मावस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मैरसंस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसङ्गत्वादिति प्रतिपादितम् तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियतऽइत्यत्र दृष्टान्त उच्यते यद्वा स्वप्नान्तबुद्धान्तात्मकावस्थाद्वयस्य मिथो व्यभिचारात्तदनुस्यूतस्यात्मनस्तद्विलक्षणत्वं तद्गतकर्मात्मकादासङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्दर्शितं तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह । कूले तीरे तटौ ॥ अतोऽस्यात्मनः संसारित्वमाविद्यकमेव न स्वतः तस्यां निवृत्तायां तु स्वतःसिद्धैव तस्य मुक्तिरिति स वाऽअयं पुरुषो जायमान इत्यारभ्य (क° ८.) मत्स्यवाक्यान्तस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥१८॥ एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मस्वरूपं दर्शितम् तथाप्येकैकस्मिन्वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनान्न पुञ्जीकृत्य तथाविधमात्मस्वरूपं दर्शितम् अतः सुषुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूपं सकृदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यमिति तद्वाऽअस्यैतदात्मकाममित्यादिना (क° २१.) तथा दर्शयितुं तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवाक्यं प्रवर्ततऽइति श्रीमतां शङ्कराचार्याणामवतारिकावार्त्तिककृत् अवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धान्तयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वे महामत्स्यदृष्टान्त उक्तः इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादिदृष्टान्तमाह । श्येनो महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः सुपर्णस्तु वेगवत्तरोऽल्पविग्रहः । पक्षौ संहत्य संगमय्य सम्प्रसार्य सल्लयायैव (!) नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव स्वयं धार्यः सम्यक् लीयतेऽस्मिन्निति सल्लयो (!) नीडः आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिभ्रमणेन श्रान्तः सन् तच्छ्रमहानार्थम् जाग्रत्स्वप्नयोरन्तोऽवसानं यस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तः तस्मै अन्ताय अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनीडाय धावति ॥१९॥ ननु जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिं गतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं तत्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सत्वादित्याशङ्क्य न तावदविद्या आत्मनः स्वभावः तथा सति चैतन्यवत्तदतिवृत्तेरमोक्षापत्तेः अस्वभावत्वे तु कामकर्मादिवत्तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यतऽइति

विचारपुरःसरमस्वभावत्वकथनद्वाराविद्याकामकर्मादिहीनतया निरूपितात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनिकयोत्तरा कण्डिका प्रवर्तते । तिष्ठन्ति अर्थाद्धृदयऽइति गम्यते । एताश्च सूक्ष्मा नाड्यो धातुवैषम्यवशाद्भुक्तान्नरसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते तासु चैवंविधासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रद्दृष्टपदार्थवासनाश्रयं स्फटिकमणिवत्स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह शुक्लस्येति । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गौणत्वेन संसर्गाद्भुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति वातभूयस्त्वे सतीतरयोर्गौणत्वान्नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति पित्तबाहुल्यादितरयोरुपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिङ्गलो भवति वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थो रसो लोहितो भवति एवंविधान्नरसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते तदुक्तं सुश्रुते (शारी° अध्या° ७.) अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः सिराः असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः सिरा इत्यादि । तथा च तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात्पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारमवभासतऽइति भावः । भवत्वेवं यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः कथमेतावता कार्यद्वाराविद्यासिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह अथ यत्रेति । अथ मूलाविद्याकार्यत्वादविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति यत्र यस्मिन्स्वप्नकाले एनं स्वप्नदृशं के चन शत्रवोऽन्ये वा तस्करादयो घ्नन्तीव अन्ये केचिज्जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव दामादिरूपेण कदाचिदेनं हस्ती विच्छाययतीव विद्रावयतीव विच्छ गतौ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इति (पा° ३.१.२८.) स्वार्थे आयप्रत्ययः तथा गर्तं जीर्णकूपादिकं प्रति पततीव वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नदृष्टेरेवंविषयो वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते सर्वत्रेवशब्दप्रयोगादित्यर्थः निकृष्टाधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रयवासनावशाद्दुःखात्मक एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह यदेवेति यदेव जागरिते भयं भयहेतुं हस्त्यादिकं पश्यति तदेव भयकारणमत्रास्मिन्स्वप्नेऽविद्यया वासनात्मिकया मृषैवोद्भूतया आत्मा मन्यते पश्यति अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वाराधर्मसहकारिकानात्मस्वभावाविद्या दर्शिता यतो यदा कदाचिद्विद्यायां तिरोधीयमानायामविद्यायां चोत्कृष्यमाणायामेव घ्नन्तीवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यतऽइति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकामनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति अथाविद्यायामपकृष्यमाणायां विद्यायामुत्कृष्यमाणायां सत्यां यत्र स्वप्नकाले राजेव देव-इव स्वात्मानं मन्यते पश्यतीत्यन्वयः एतदपि दर्शनं मृषैव इवशब्दप्रयोगादित्यवगन्तव्यम् । इदानीं सत्येवात्मनि विद्योत्कर्षवशादविद्याया विनश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावतेत्यभिप्रेत्यात्मविद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षणं मोक्षफलमात्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतोऽनुभूयतऽइत्याह अहमेवेति स सर्वात्मभावोऽस्यात्मनः पूर्वोक्तान्लोकानपेक्ष्य परमः पूर्णो लोको विद्यया सम्पादितः इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव न त्वाविद्यकं पूर्ववदत्रेवशब्दप्रयोगाभावात् अन्यत्सर्वमाविद्यकं तत्रेवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य विषयत्वं दर्शयितुं विशेषणद्वयमाह अथ यत्र सुप्त इत्यादिना ॥२०॥ एवमविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यशुद्धत्वादिलक्षण आत्मा दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्डिकामध्येऽहमेवेदं सर्वमित्यादिना संगृहीतः

स एवेदानीं (! तमेवे° ?) व्यक्ताविद्याविहीनां सुषुप्त्यवस्थामवलम्ब्य कण्डिकाद्वयेन प्रकटी-कुर्वन्नाह तद्वाऽअस्येति अस्य सर्वात्मभावमापन्नस्यात्मनो रूपं स्वरूपम्। आत्मैव कामो यस्मिन्रूपे तदात्मकामम् परमानन्दरूपब्रह्मैकत्वसम्पत्तौ जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य काम्यमानस्य पदार्थजातस्याभावात्सुषुप्तावाप्तकामं रूपम् अकामं कामाश्रयत्वरहितम्। सुषुप्तौ भेदाभावादेव विशेषविज्ञानाभावो न त्वात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वाभावात् तस्मात्स्वयंज्योतीरू-पस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकत्वमेव विशेषविज्ञानाभावे हेतुरिति वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह तद्यथेति। यो भूतमात्रासंसर्गात्सैन्धवखिल्यवत्प्रविभक्तः सञ्जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवदिह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत्सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा जलाद्यपगमे चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकत्ववत्का-र्यकरणेषु स्वकारणे विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परञ्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा सम्परिष्वक्तोऽत्यन्तमेकीभूतः सन् ॥२१॥ एवं सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकात्मत्वमेव हेतुर्न स्वयंज्योतिष्ट्वाभाव इति दृष्टान्तेनोपपादनान्नात्मनः कामादिवत्स्वयंज्योतिष्ट्वमस्वभाव इति प्रा-सङ्गिकं परिसमाप्येदानीं प्रकृतं रूपं स्पष्टीकरोति तद्वाऽअस्येति यस्मादयं सुषुप्तौ परमात्मना सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा संवृत्तस्तस्मादस्यात्मनः तदेतत्पूर्वप्रकृतं रूपं स्वरूपं वक्ष्यमाणलक्ष-णम् कीदृशं तदित्यपेक्षायां कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणचतुष्टयेन विशिनष्टि। छन्दः कामोऽतिक्रान्तोऽस्मात्तदतिछन्दः कामवर्जितम्। न विद्यते शोकोऽन्तरे मध्ये यस्य तदशो-कान्तर शोकशून्यम्। सुषुप्तौ विक्षेपकाज्ञानाभावात्कूटस्थमेवात्मरूपमवतिष्ठतऽइत्यर्थः। एवमाविद्यककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्येदानीं तद्धेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्ब-न्धरहितत्वमप्यात्मनः सुषुप्तौ प्रत्यक्षमित्याह अत्र पितेत्यादिना। न केवलं शुभकर्मसम्ब-न्धातीत आत्मा किं तर्ह्यशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एव सुषुप्तौ वर्ततऽइत्याहात्र स्तेन इत्यादिना। षोडशमाषपरिमितं कांचनं सुवर्णं तावत्ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेनः। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः। ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो जात्या चण्डालः चण्डाल एव चाण्डालः। श्रमणः परिव्राट् तापसो वानप्रस्थः। अनन्वागतमिति रूपविषयो नपुंसकनिर्देशः। हृदयशब्दो बुद्धिवचनः शोक-शब्द इह कामवाची ॥२२॥ कामकर्मादिवत्सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावान्न स्वयंज्योतिष्ट्वमा-त्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुम्परिष्वङ्गदृष्टान्तेनैकत्वापत्तिवशाद्विशेषविज्ञानाभावो न स्व-यंज्योतिष्ट्वाभावादिति समाधिरुक्तः तत्र चार्थाद्विशेषाभावादेव विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् तदिदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमतितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते यद्वै तन्नेत्यादिना तत् तत्र सुषुप्तावात्मा नैव पश्यतीति यज्जानीषे तत्तथा न मंस्थाः यतस्तत्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्व-साक्षित्वात्पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं न पश्यतीत्यपि सम्भवतीति स्वरूपदर्शनं वि-शेषादर्शनं च प्रतिज्ञायतऽइत्यर्थः। पश्यन्नेवास्तऽइत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञायां तावद्धेतुमाह न हीति कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिः तस्या विनाशो न विद्यते अग्निस्वभाव-भूतौष्ण्यस्येव तस्माज्जाग्रत्स्वप्नवत्सुषुप्तावप्यात्मा स्वयंज्योतिरेवेत्यर्थः अविनाशित्वमपरिणा-मित्वम् तस्माद्विनाशहेतुभूतपरिणामहीनत्वात्। विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह न त्विति तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं साभासान्तःकरणलक्षणं न त्वस्ति। तत आत्मस्वरूपादन्यच्चक्षुरा-

दिलक्षणं न ह्यस्ति यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेन । तथा च स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि (सचेपि Cod.) प्रमातृकरणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तावभावात्तत्कार्यविशेषदृष्टेरप्यभावः अतो विशेषविज्ञानाभावो नात्मनः प्रकाशाभावकृत इति स्वयंज्योतिष्ट्वं तस्यावधार्यतऽइत्यर्थः ॥२३॥ एवं यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिविस्तरेणोक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह सलिल इति सलिल-इव सलिलः सलिलवत्स्वच्छः अनेन विजातीयसम्बन्धशून्यत्वमुक्तम् । सजातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्याभावस्तस्माद्कारकस्वभावत्वा[द्]द्रष्टेति पूर्णात्मकं ज्योतिरभिधीयते द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षितस्यात्मनो जडत्वशङ्कावारणार्थं द्रष्टेति विशेषणम् । सजातीयविजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः स्वगतो भेदः स्यादित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमद्वैत इति विशेषणम् द्विधा इतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं तन्न विद्यते यस्मिन्सोऽद्वैत एकरसः । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनःपुनः पृष्टं तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः एष ब्रह्मलोक इति एष सुषुप्त्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मलोकः लोकनं लोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वयंज्योतीरूपं ब्रह्मैव । एषास्य विज्ञानमयस्य सुषुप्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य परमा उत्कृष्टा सम्पद्विभूतिः । परमो मोक्षलक्षणो लोकः स्वयंज्योतिःस्वभावो लोकशब्दस्य मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । परमः स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशय आनन्दः पूर्णानन्दः । किं च वस्तुतो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखमित्याह एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलाम् अन्यानि अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूतान्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रेणैवानन्दीनि भवन्तीत्यर्थः ॥३१॥ मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तरशतगुणेतातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनं निवृत्तगणितभेदमनतिशयं ब्रह्मानन्दं दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्तते तत्र तावत्परमां काष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह । भोगक्षमावयवैराध्यात्मिकैः राद्धः संसिद्धः । समृद्धो बाह्यैश्चोपभोगसाधनैः स्रक्चन्दनालङ्कारादिभिः सम्पन्नः । आनन्दानन्दिनोरभेदादेवंविधः पुमानानन्द इति निर्देशः ॥३२॥ पितॄणां दक्षिणमार्गानुयायिनाम् । श्राद्धपिण्डपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैस्ते यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः ॥३३॥ ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः ॥३४॥ स्वाभाविकदेवानाम् मनुष्यादिसर्गस्य प्रवृत्तेः प्रागेव ये देवत्वं प्राप्ताः ते आजानदेवा उच्यन्ते ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवेषूक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिणा आजानदेवानन्दात्प्राक्तनानन्देषु जातवैराग्यस्याजानदेवाद्यानन्देषु सतृष्णस्य मनुष्यदेहऽएव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह यश्चेति अर्थज्ञानान्तमेकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियशब्देनोच्यते (पाणि° ५. २. ८४.) । वृजिनं पापं पापरहितः कृत्स्नवेदोक्तकारित्वात् । अकामहतः आजानदेवावधिपूर्वानन्देषु वितृष्णः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यमुत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्यप्रयोजनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविदस्तदानन्दलाभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥३५॥ उपास्येन्द्रादिनिवसतिभूमौ तदुपासके च । देवानां सृष्ट्यादिभूतानां यष्टव्यानां निसर्गसिद्धदेवापेक्षयाप्युत्कृष्टानां लोकः स्थानं तस्मिन् ॥३६॥ गन्धर्व-

लोके तदुपासके च । गार्गीब्राह्मणेऽपि (६. ६. १.) देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव श्रोतप्रोतभाव उक्तस्तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥३७॥ प्रजापतिलोको विराट्शरीरम् तदुपासके च ॥३८॥ विराडानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य चैक आनन्दः । ब्रह्मलोको हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन् । पूर्वं सलिल इत्युपक्रम्य मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन (क° ३१.) कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयानन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः स एव स यो मनुष्याणामित्यारभ्य स एक ब्रह्मलोकऽआनन्द इत्यन्तेन प्रतिपादितस्तस्येदानीमुपसंहारमाह एष वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षो निरतिशयानन्दो ब्रह्मलोक एतदमृतमिदं मुख्यं मोक्षस्वरूपम् ॥३९॥ तत्र तद्यथेत्यारभ्य (क° १९.) एतदमृतमित्यन्तं (क° ३९.) वाक्यजातं सुषुप्तिविषयं तथा च सुषुप्तिं प्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं जाग्रद्भूमिं प्रापयितव्यः सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्यात्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्यात्मनः सुषुप्तिस्थानाज्जागरितस्थानप्राप्तिमाह स वाऽइति । सम्यक्प्रसीदन्त्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानम् । बुद्धान्ताय जागरणाय ॥४०॥ ननु कुतोऽस्य मुनेर्भयं किं वक्तृत्वासामर्थ्यादुत्तराज्ञानाद्वेत्याशङ्कायां नैतदुभयमस्य भयकारणं सर्वज्ञत्वात् किंत्वयं राजा मेधाविवात्कामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलकज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यतीत्येतद्भयकारणमित्येतदाह मेधावीति अन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उत् अरौत्सीत् आवृणोत्पुनःपुनरवरोधं कृतवान् ॥४०॥ ननु किंज्योतिरेवायमित्याद्युक्ताः प्रश्ना आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीताश्चेत्किमनिर्णीतमुद्दिश्यात ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यम् यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिनोक्तौ तथापि तत्र या चात्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारदृष्टान्तायैवोक्ता या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टान्तार्थेत्येवममन्यत राजा अतो दार्ष्टान्तिकजिज्ञासया अत ऊर्ध्वमिति प्रश्न उपपद्यते । तत्र स अणिमानमित्यारभ्य इति नु कामयमान इत्यन्तो (७. २. ८.) ग्रन्थ उभावन्तावनुसंचरतीत्यादौ (क° १८.) सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिककथनपरो बोध्यः अथाकामयमान इत्यारभ्य (७. २. ८.) आ शारीरकब्राह्मणसमाप्तेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथनपर इति सामान्यसंगतिः । इदानीं स्वप्नाज्जागरणप्राप्तिवल्लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह स यत्रेति स प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान्देहो यस्मिन्काले अणिमानमणोर्भावं कार्श्यं न्येति नितरामतिशयेन एति गच्छति प्राप्नोति । उपतपतीत्युपतपञ्ज्वरादिरोगः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह आम्रं फलम् उदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलम् । यस्मिन्फलं रसेन बध्यते तद्बन्धनं वृन्तम् । शरीरे स्थूले भवः शारीर आत्मा लिङ्गोपाधिको लिङ्गदेह एव वात्मप्रकाशितः । पुनर्वारंवारं प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतं तथा प्रतियोनि योनिं-योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशादाद्रवति गच्छति । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुनःपुनः पुमान्प्रतिपद्यते तथैव पुनःपुनर्देहाद्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्राणाय प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरग्रहणाय ॥४१॥ इदानीं लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह अनः शकटं सुष्ठु भृशं वा समाहितमुलूखलमुसलशूर्पभाण्डादिगृहोपकरणेनान्नाद्येन च सम्पन्नं भाराक्रान्तं सत् उत्सर्जन्नानाविधं शब्दं कुर्वद्यायाद्गच्छेत् । एवमेवायं शारीरः शरीरे स्थूले भव आत्मा लिङ्गोपाधिकः

स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणसंयोगवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकानुसंचारी सन्प्राज्ञेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमान उत्सर्जत् मरणकाले मर्मकृन्तनसम्भूतवेदनपीडितमानसो हिक्किकालक्षणं शब्दं कुर्वन्याति गच्छति । आत्मज्योतिषावभास्यमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥४२॥ नन्वस्य मुमूर्षोः कुतो देहान्तरं यदसौ गच्छेत् तत्कर्तुरभावात् न तावत्तत्स्वकृतं स्यात् देहेन्द्रियवियुक्तस्य तन्निर्माणेऽसामर्थ्यात् न चान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यासम्भवादिति शङ्कायां स्वकर्मोपार्जितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृतकर्मोपभोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते इत्येवं समाधास्यमानेऽर्थे दृष्टान्तमाह । उग्रा जातिविशेषाः यद्वा उग्रे हिंस्रे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । प्रत्येनसः एनः पापं तद्वानिह एनःशब्देनोच्यते तथा च एन-एनः पापिनं-पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः प्रत्येनस उग्रेभ्यो भिन्नाधिकाराः । सूताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषा रथवाहनकोविदाः । ग्रामण्यो ग्रामनेतारः । आवसथैः प्रासादगोपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते । एवं ह किल एवंविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पञ्च भूतानि शरीरकर्तॄणि करणानुग्रहीतॄणि चादित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः प्रतीक्षन्ते स्वात्मनि देहाद्याकारपरिणते आत्माभिव्यक्तिं काङ्क्षन्ते इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ चास्माकमायात्यादरेण वदन्तः संसारिणि जीवेऽसंसारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वज्ञापनार्थः । एवंविदमित्युक्तकर्मफलोत्क्रान्तिवेदनस्तुत्यर्थ इति ज्ञातव्यम् ॥४३॥ एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषतस्तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता इदानीं गच्छन्तं संसारिणं केऽनुगच्छन्ति अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण संसारिकर्मप्रयुक्त्या वानुगच्छन्तीति जिज्ञासायां संसारकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावद्दृष्टान्तमाह । राज्ञा सह गमनार्थमनाज्ञप्ता एव केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवंविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणम् । अनाकारिता एव सन्तस्तत्कर्मप्रेरिताः सह गमनार्थम् । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव गच्छन्ति ॥४४॥१॥७॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने अयं शारीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्यादिना (७.१.४१.) साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि सूत्रितम् तदिदानीं कस्मिन्काले कथं वेति जिज्ञासायां सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यम् । अबल्यमबलभावमिव दौर्बल्यमिव नीत्य नितरामिवा प्राप्य संमोहमिव संमूढतामिवाविवेकतामिव । आत्मानं करणस्वामिनं प्रति एते प्राणा वागादयः आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानादायन्ति । स प्रकृतोऽविद्वानात्मा तेजोमात्राः तेजःशब्देन भूतपञ्चकमुच्यते मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति व्युत्पत्तेर्विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः तेजसो मात्रा अंशास्तेजोमात्राः रूपादिप्रकाशकानि करणानि ताः सम्यक् निःशेषमाभिमुख्येनाददान उपसंहरमाणो मृतिकाले हृदयस्थां बुद्धिमेवान्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवति ॥१॥ एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यादित्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याह । यो भोक्तृकर्मप्रयुक्तो यावद्देहधारणं चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वंश्चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः स एव चाक्षुषः

पुरुषः आदित्यांशः स्वप्रयोजकभोक्तृकर्मक्षये सति यस्मिन्काले भोक्तुर्भोगेभ्यः पराङ् विमुखः सन्स्वांशिभूतदेवतारूपं प्रति आ समन्ताद्भावेन परिवर्तते अथ तदा मुमूर्षुः रूपं न जानाति । स्वस्य हृदये लिङ्गात्मन्येकीभाव एव मुमूर्षोररूपज्ञत्वव्यवहारे हेतुर्न तु चक्षुरभावः । अत्र पाठक्रमो नोत्क्रान्तिक्रमाभिधायकः कस्यचित् श्रोत्राद्युत्क्रमणस्यैव प्रथमं दर्शनात् अतोऽत्रा-नियत एव क्रमः ॥२॥ इदानीं करणेषूपसंहृतेषु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो योऽन्तर्व्यापारो भवति तमाह । हृदयच्छिद्रस्य अग्रं नाडीमुखं प्रकाशते । यथा स्वप्ने प्रतिपित्सोर्जाग्रद्वासना-दानरूपेण स्वेन भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतं (७. १. १०.) तथा मृतिदशायामपि तेजोमात्रादानकृतेन वासना-रूपेणात्मचैतन्यज्योतिषा च प्राप्य देहादिविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । उक्तप्रद्योतनेन कर्मार्जितं लोकं पश्यन्नात्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छति यद्य-स्यादित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कम वा स्यात्तदासौ चक्षुषः सकाशान्निष्क्रामति यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्तदा मूर्ध्नो द्वारा निष्क्रामति तथा यथाकर्म यथा-ज्ञानमन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यः श्रोत्रादिभ्यः सकाशान्निष्क्रामति । न चात्रानुशब्दः क्रमाव-द्योतकः किं तु विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः लिङ्गावभासकस्यात्मनो लिङ्गस्य चोत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् । एवं म्रियमाणस्यार्थसिद्धमर्थमाह संज्ञामिति यथोत्क्रमणात्प्राक्स्वक-र्मानुसारिभाविदेहविज्ञानसहितो भवति तथोत्क्रान्त्यनन्तरं संज्ञानमेव विशेषज्ञानोद्भासितमेव (तामव Cod.) गन्तव्यमनुगच्छति तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साध-नोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् किं च सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषे-धित्वेन च शास्त्रस्येह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योप-चयकर्तव्यतां दर्शयति अतस्तदपि यथाधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं हृदयाग्रप्र-द्योतनं तदेव स्पष्टयति स एष मुमूर्षुरात्मा ज्ञो ज्ञातृस्वभाव एव सन् सविज्ञानः पूर्वप्रज्ञा-द्यभावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतन्त्रतः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यान्नैव तु तल्लभ्यते तस्मात्कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकोऽन्तकाले सविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवत्सम्भृतसम्भार उत्सर्जन्यातीत्युक्तं (७. १. ४२.) तत्रेदानीं किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पाथेयं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकं गत्वा यद्भुङ्क्ते तत्र शरीराद्यारम्भकं च किमिति जिज्ञासायामाह तमिति । प्रमाणादप्रमाणाद्वा जातं सम्यग्ज्ञानसंशयमिथ्याज्ञानसाधारणं संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रमिह विद्याशब्देनोच्यते । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यद्दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाङ्मनःकायसाध्यं तत्सर्वमिह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणस्तत्फलस्य च भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपत्वाज्जायमानस्य मूल-त्वाच्च ॥३॥ एवं सम्भृतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यतऽइत्यत्रार्थे दृष्टान्तमाह । यथा तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तरमाश्रित्यात्मा-नमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति एवमेवायं पुरुषो यः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नप्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन

प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा आत्मानमुपसंहरति तत्रैवाहमित्यात्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतेनैतदपास्तं यद्वदन्ति पौराणिकास्तृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति यस्माद्देहनिर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोक्ता हृदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुरस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणजलायुकादृष्टान्तः श्रुत्या दर्शितस्तस्मात्पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्युक्तमिति ॥४॥ एवं जलूकावद्वासनयैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनस्तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति तद्यथा राजानमित्यादावुक्तम् (७. १. ४३.) तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देनान्यदेहद्वयमारभते किं वान्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति संदेहे तत्तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वान्मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि तत्तद्देहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात्प्रतिदेहारम्भं भूतपञ्चकव्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितुं दृष्टान्तमाह । तत् तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदेहारम्भमुपादानमित्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः । पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रां पूर्वरचनामपादायापच्छिद्योपमृद्य अन्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषाद्भिन्नं रूपं तनुते निर्मिनोति (!) । पितृभ्यो हितं पित्र्यं पितृलोकोपभोग्यम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्यम् । प्रजापतिर्विराट् । यथाकर्म यथाश्रुतमन्येभ्यो भूतेभ्यः प्रेततिर्यगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते । तस्माद्वर्तमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भकाणि तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥५॥ योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किं त्वौपाधिक एवेति तदुपाधीन्दर्शयितुमात्मनो वास्तवं स्वरूपमाह स वाऽइति स प्रकृतः संसारी अयमविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशापरोक्ष आत्मा कूटस्थसाक्षिचिज्जातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतपरमात्मैवास्य संसारिणो वास्तवं रूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सन्नयमात्माविद्ययाब्रह्मत्वत्प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्ज्ञानात्तद्ध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतऽइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्त एवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयः तत्प्रायः बुद्ध्यैक्याध्यासाद्धि तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपोऽतस्तत्प्रायः अस्मिन्प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थो न तु विकारार्थः । सर्वमयत्वं साधयति तद्यदेति यदा [य]स्मिन्समयेऽयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा इदंमय इत्यर्थः तथा कार्येणानुमीयमानभावनात्मकविषयादिमयोऽदोमयः तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थं तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥६॥ पुण्यपापयोरेव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत्पूर्वपक्षीकृत्येदानीं कामस्यैव संसार[सा]धारणकारणत्वमिति सिद्धान्तमभिप्रेत्याह अथो इति कामो विषयादित्सा तन्मयः । न चैवं सत्यविद्यायाः संसारहेतुत्वानुपपत्तिः तस्याः स्वतस्तद्धेतुत्वानुपपत्तेरिष्टत्वात् सहकार्यपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात्काम एवासाधारणं कारणं संसारस्य उक्तयोः पुण्यापुण्ययोरपि तदभावेऽनुदयात् । कया प्रणाड्या कामस्य संसारणत्वमित्यपेक्षामाह स यथाकाम इति । क्रतुर्नामाध्यवसायो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन्विषयेऽभिव्यक्तो भवति स तस्मिन्विषयेऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते । तदीयं फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति तस्मात्सर्वमयत्वे काममयत्वं हेतुः ॥७॥ ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह अस्योद्भूताभिलाषस्य लिङ्गं सप्तदशाव-

यत्वात्मकं मनःप्रधानत्वान्मनःशब्दवाच्यं यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्ग्यते तन्मनो लिङ्गमिति तल्लिङ्गं मनो यत्र यस्मिन्गन्तव्ये फले निषक्तं निश्चयेन सक्तं भवति तन्मनः तत् गन्तव्यफलरूपापन्नं सत्कर्मणा फलारम्भकीभूतकर्मणा सह तदेव गन्तव्यं फलमेति गच्छति । तथा च यदभिलाषाद्यत्कर्म कृतवांस्तत्र मनोऽभिषङ्गवशात्तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्येत्यवगतम् । ननु कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशङ्कायामाह प्राप्येति कर्मफलभोगसमाप्तिं गत्वा तस्माल्लोकाद्भुक्तभोगादागच्छति अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणार्थम् । इदानीमज्ञानकारणकः काम एव संसारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति इति एवं नु खलु कामयमानः संसरतीति शेषः । एवमियता प्रबन्धेनावस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः संसारः सकारणको दर्शितः इदानीं योषिदालिङ्गनेनेव पुंसः सुषुप्तिं प्राप्तस्यात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षदृष्टान्तभूतं यदतिच्छन्दोवाक्येनोक्तं (७. १. २१.) तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह अथाकामयमान इत्यादिना । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह न तस्मादिति अत्रैव ब्रह्मस्वरूपऽएव समवनीयन्ते सम्प्रलीयन्ते स चाकामयमानो जीवन्नेव ब्रह्मैव सन्सुषुप्त्यवस्थायामिवापरिच्छिन्ननिर्विशेषाद्वैतालुप्तचिज्ज्योतिःस्वभाव एव सन्ब्रह्म प्राप्नोति ॥८॥ उक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति । प्रमुच्यन्ते समूलतो विशीर्यन्ते । मर्त्यो मरणधर्मापि सन्नमृतोऽमरणधर्मा भवति अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन्ब्रह्मभूतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वं तच्च ज्ञानिशरीरे एव कामनिवृत्त्याभिव्यज्यते स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥९॥ ननु विदुषः सर्वात्मविद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वप्यसौ देहे चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्ववद्देहित्वाद्विद्यावैयर्थ्यमेवेत्याशङ्कायां तन्निराकरणार्थं तावद्दृष्टान्तमाह । अहिः सर्पो यस्यां त्वचि नितरां लीयते सा सर्पत्वगहिनिर्ल्वयनी सा यथा मृता अहिदेहवियुक्ता सर्पाश्रये प्रतिक्षिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती वर्तेत सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ कुर्वन्नपि निर्ममाहंकृतिको वर्तते एवमिदं शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं शेते विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदात् । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादयमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वाननस्थिकः अस्थीति मरणधर्मकशरीरगतमज्जास्थिस्नावमांसमेदोऽसृक्त्वचामुपलक्षणम् । अशरीरः अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्थोऽपि स्वदृष्ट्याशरीर एव । अत एव प्राज्ञः साक्षी । स चैतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान्ब्रह्मैव अशनायादिवर्जितः परमात्मैव लोक एव स्वप्रकाश एव । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रश्नो वरो दत्तः स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्या[ख्या]यिकारूपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसकृदुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यन्तरङ्गभूतशमादीनां तत्रानुक्तत्वात्तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यशेषसम्भवात्सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन्प्रतिजज्ञे न सर्वस्वम् ॥१०॥ अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः संक्षिप्तोऽर्थस्तस्यैव विवरणार्थान्श्लोकानुदाहरति । अणुः स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् विततो विततो विस्तृतः दुर्विज्ञेयत्वादनन्तात्मावगाहित्वाद्वा पुराणः चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् पन्था ऐकात्म्यज्ञानलक्षणो मार्गः मांस्पृष्टः शास्त्राचार्योक्तितो मामनुप्राप्तः यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया मया स्पृष्टो

लब्धः मयैव चानुवित्तः अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजेरिव तृप्त्यवसानता तथा चानुवित्त उक्तलक्षणां निष्ठां प्रापितः । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः किं त्वन्येऽपि प्रज्ञावन्तो सदा निर्द्वन्द्वा जीवन्त एव शरीरपातानन्तरं तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण स्वर्गं परमानन्दलक्षणं मोक्षप्रकरणं न तु त्रिविष्टपलक्षणं लोकं स्वप्रकाशमपिगच्छन्ति ॥११॥ तस्मिन्ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुक्लमतिसंमुग्धं ब्रह्मेत्याहुः अपरे शरद्व्योमवद्ब्रह्म नीलम् अन्ये तु वह्निज्वालावत्पिङ्गलम् केचित्पुनर्वैडूर्यमणिवद्धरितम् अपरे तु जपाकुसुमवल्लोहितम् । वस्तुतस्तूपासनामार्ग एवैवंविधो न मोक्षमार्गः उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यलोकं प्रतिनिष्क्रामति नाडीनां च शुक्लस्येत्यादिना (७. १. २०.) अनेकवर्णात्मकस्योक्तत्वादुपास्यस्यादित्यादिब्रह्मणः शुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव न तु ब्रह्मविद्यालक्षणमोक्षमार्गः निर्गुणश्रुतिविरोधात् तस्मादाप्तकामतया निर्गुणब्रह्मात्मविषयकज्ञानमे[व] मोक्षमार्ग इत्येतदाह एष पन्था इति यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात्प्रक्षये सति प्रवृत्त्यनुपपत्तौ अत्रैव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्येष पन्था ज्ञानमार्गो ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्तः पूर्वोक्तनिष्ठां प्रापितः । एवं विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य तेन धीरा अपियन्तीत्यत्रोक्तं निगमयति तेनैतीति अन्योऽपि ब्रह्मवित्तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस इति तेजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः आत्मप्रवणबुद्धिः । तैजसत्वे हेतुः पुण्यकृदिति इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं कर्म करोतीति पुण्यकृत् ॥१२॥ प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति । अन्धमदर्शनात्मकं तमो मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकम् । सम्भवनं सम्भूतिः तस्या अन्या असम्भूतिः तामव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकाम् । सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः आसक्ता उपनिषदर्थानपेक्षिणः ॥१३॥ एवं यदि तेऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति तर्हि का क्षतिरित्याशङ्कायामाह । असुर्यास्तीव्रदुःखसमन्विताः (°र्योस्तिवदुः Cod.) असुषु रमन्तऽइति व्युत्पत्तेः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः तेषां स्वभूता असुर्या निकृष्टाः । अबुधा आत्मावगमवर्जिताः ॥१४॥ न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादो (दा Cod.) ऽप्यस्तीत्याह तदेवेति तदेव तत्रैव प्रसिद्धेऽनेकानर्थसंकुले देहे एवाज्ञानदीर्घनिद्राहिताः सन्तो वर्तमाना वयं तद्ध तदानीमेव कथंचित्कल्मषक्षयात्तद्ब्रह्म भवामो वर्तामहे अहो कृतार्था वयमित्यभिप्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह यद्ब्रह्म भवामस्तद्ब्रह्मतत्त्वं न चेदिहितवन्तः तर्ह्यहमवेदी अविद्वान्भवेयमिति शेषः वेदनं वेदः सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी तदा महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिर्विनशनं स्यात् ॥१५॥ तदेवं मार्गान्तरनिन्दाव्याजेनात्मज्ञानमार्गः स्तुतः पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयति । शरीरमनुसंचरत् अनुसंगच्छेत् शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् ॥१६॥ न केवलमात्मरसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किं तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह । अस्मिन्प्रसिद्धे संदेहे तेजोऽबन्नादिभिर्भूतैः संदिह्यते समुपचीयते इति संदेहो देहः तस्मिन्देहे आध्यात्मिकादीनामर्थानामतिसंकराद्गुणप्रधानभावनपृथक्करणयोग्यतया

गहने दुर्विज्ञेये जलसूर्यवत्प्रविष्ट आत्मा यस्य ब्राह्मणस्य यद्वा येन ब्राह्मणेनानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः अहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतश्च वर्तते स ब्राह्मणो विश्वकृत् विश्वस्य कर्ता कृत्यपूर्णः । तस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चो लोक आत्मा सोऽपि सर्वस्य प्रपञ्चस्य लोक एवात्मैव ॥१७॥ किं च विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यां स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह । एतं हृदयस्थमात्मानं देवं द्योतनात्मकं यथाकर्मानुरूपं सर्वप्राणिकर्मफलानां दानादेव भूतभव्यस्य कालत्रयस्य स्वामिनमञ्जसा साक्षात्पश्यति अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति तदानीं न विचिकित्सति न संशयानो भवति अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवति ॥१८॥ इदानीमस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति । पञ्चजनाः पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि यद्वा प्राणादयो वाक्यशेषादिति न्यायेन (क° २१.) प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति पञ्चजनाः । आकाशश्च अव्याकृताख्यः ॥१९॥ नन्वीश्वरोऽपि कालावच्छिन्नो न कालत्रयं प्रत्यस्येश्वरत्वसम्भव इत्यत आह अयं संवत्सराख्यः कालः स्वावयवैरहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन्यस्मादीश्वरादर्वागेव परिवर्तते न तमपि परिच्छिनत्ति एवमीश्वरस्य समस्तविक्रियाहेतुका[ला]तिक्रमणोक्त्या जन्मादिविकाराः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः एवम्भूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकममरणधर्मकमायुरित्येवं हि निश्चितं देवा आ सामस्त्येन उपासते अनुसंदधते ॥२०॥ पूर्व[त]स्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतो ब्रह्मविदमृतो भवतीत्युक्तम् कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्योदयः स्यादित्यपेक्षायां तदुदयप्रकारमाह । प्राणः स्वस्यानात्मत्वजडत्वाभ्यां सत्तास्फूर्त्योः स्वतोऽसम्भवान्नित्यसिद्धस्वप्रकाशात्मज्योतिषावभास्यमान एव स्फूर्तिं कुरुते चक्षुरादीनामपि ब्रह्मप्रकाशक्लेशे (कत्येशे Cod.) ऽनधिष्ठितानां काष्ठलोष्टादिसमत्वेन दर्शनादिक्रियायामस्वातन्त्र्यात्तदवभासकमात्मज्योतिः । एवं प्राणादिव्यापारानुमितास्तित्वं तद्विलक्षणत्वेन शुद्धं प्रत्यगात्मानं ये विदुः । निचिक्युः निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वंपदार्थपरिशोधनप्रकारेण यथोक्तब्रह्मविद्योदयः स्यादिति भावः । एवंविधब्रह्मावाप्तौ श्रवणादिसंस्कृतं मन एव साधनमित्याह उक्तलक्षणं ब्रह्म मनसैवाप्तव्यं प्राप्यं न साधनान्तरेण । नन्वेवमाप्तव्यादिभावेन भेदः स्यादित्याशङ्कायामाह इहावाप्तिविषये किंचिदपि नाना भेदोऽविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्ति ॥२१॥ इदानीं भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावं द्रढयति । इह ब्रह्मणि । मरणात्पुनर्मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमति । द्वैताभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्यपेक्षायामाह मनसैवेति । अप्रमयमप्रमेयं ध्रुवं नित्यमविचालि ॥२२॥ उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्कारमुपपादयति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्स विरजः । आकाशादव्याकृताख्यात्परो व्यतिरिक्तः । न जायत ऽइत्यजः । महान्परिणामतो महत्तमः । ध्रुवोऽविनाशी । प्रज्ञां वाक्यार्थज्ञानलक्षणामशेषशोकाकाङ्क्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशां (? शा Cod.) कुर्वीत सम्पादयेत् । बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमजनकम् ॥२३॥ पूर्वं तदेव सदित्यादिना मन्त्रेण (क° ८.) स यत्रायमित्यादिब्राह्मणेन च (क° १.) कामादिहेतुसहितो बन्धो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तः यदा सर्वऽइत्यादिमन्त्रेण (क ९.) अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन (क° ८.) च तेषामेवाभिलषितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः पुनश्च तत्स्वरूपमणुः पन्था इत्यादिश्लोकैः (क° ११.) प्रपञ्चितम् इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य

वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्यायऽउक्तं सफलमात्मज्ञानं स वा ऽअयमात्मेत्यादिना एषां लोकानामसम्भेदायेत्यन्तेनानूद्यते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तविज्ञानमयलक्षणं जीवं परामृश्य तस्य विरजः पर इत्यव्यवहितेन परेणात्मनैक्यमयमिति शब्देन श्रुतिर्निर्दिशति । सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेः । नन्वेवं शासनाल्लोकवद्धर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः स्यादित्यत आह स नेति । उदकप्रवाहविष्टम्भकः सेतुः विधरणः विधारकः यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता । एषां भूरादिब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसम्भेदाय (सं)भेदः सांकर्यं तदभवाय ॥२४॥ यदर्थमेषास्मिन्नध्याये वाचो विग्लापनं हि तदिति श्लोकान्तेन (कं° २३.) विहिता सफला ब्रह्मविद्यानूदिता तं काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्यास्यां विद्यायां परम्परया विनियोगं दर्शयति तमेतमिति । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकोऽनूच्यते गुरूच्चारणानन्तरं पठ्यतऽइति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अनाशकेन कामानशनलक्षणेन । मुनिर्मननशीलो योगी । एतमेव प्रकृतमात्मानं स्वं लोकमन्तःकरणशुद्धिद्वारा आप्नुमिच्छन्तः ॥२५॥ आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्ये कारणमुच्यते ॥२६॥ अस्यात्मलोकस्योत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मसम्बन्धान्न कर्म तदर्थिनानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह एष नेति । ननु य एवं सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते तस्य कर्मानारभमाणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह अतः पापमिति इत्येवमुभे हे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । लोकः पुरुषार्थो न मीयते न हिंस्यते । ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धाभावान्न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥२७॥ एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति । तस्यैव महिम्नः त्वम्पदार्थस्य पदवित् पदस्य वेदिता पद्यते गम्यते ज्ञायतऽइति पदं स्वरूपम् तत्पदार्थभूतं ब्रह्मैव तस्य पदस्य वेदिता स्यात् मुमुक्षुर्वाक्यार्थज्ञानार्थं तत्पदवेदिता भवेत् । तं महिमानं स्वरूपं पदं ज्ञात्वा । तर्ह्येतत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह तस्मादेवंविदिति यस्मादेवमकर्मसम्बन्ध्येष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मात्कारणादेवंवित् आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो ज्ञानन् प्रथमं शान्तः संसारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा उपरतबाह्येन्द्रियव्यापारः अनन्तरं दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तो विधिना त्यक्तसर्वकर्मा संन्यासी तितिक्षुर्जीवनविच्छेदहेत्वतिरिक्तशीतोष्ण्यादिद्वन्द्वसहिष्णुः श्रद्धावित्तः श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाग्र्यवान्भूत्वा आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघाते एवात्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्येत्साक्षात्कुर्यात् सर्वं समस्तमेनमात्मानं पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । सर्वं पाप्मानं कृताकृतलक्षणं सर्वात्मदर्शनरूपवह्निना तपति भस्मीकरोति । विगता जिघत्सा अत्तुमिच्छा यस्मात्स विजिघत्सः ॥२८॥ एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यं फलमुक्तम् सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयफलं दर्शयिष्यंस्तत्स्वरूपमाह स वाऽइति । अन्नादः सर्वभूतस्थः सन् सर्वान्नात्ता । वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकर्मफलं ददातीति वसुदानः । अनया कण्डिकया रातेर्दातुः परायणमित्युक्तस्यैव (६. १. ३४.) कर्मफलस्योपसंहारः कृत इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥२९॥ इदानीं सफलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिष्टामुपसंहरति । अभयं वै अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं प्राप्तोऽसि । राजा

तु आत्मीयमशेषविद्यालाभं द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञे ॥३०॥ इदानीं तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणमित्युक्तस्यैव (६. १. ३४.) ब्रह्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थमग्रिमा श्रुतिः प्रवर्तते। य इह स वाऽएष महानित्यादिनात्ते संक्षिप्तोऽर्थः स एव सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थः ॥३१॥२॥७॥

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्वं निर्धारितम् पुनस्तस्यैव तत्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्यसम्बन्धेन तत्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् अथेदानीमस्य निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते। यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेनागमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्योक्ता सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्येतदभिप्रायेणेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते। ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला। स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञैव ॥१॥ अवृतत् अवर्तयत् वर्तितवत्यसि ॥५॥ आशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पेयदाननिमित्तं धर्मजातम्। अयं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म ॥११॥ अत्रैव प्रज्ञानघने न प्रेत्य संज्ञास्तीति वदन्भगवान्मा मां मोहान्तं मोहमध्यमापीपदत् आपादितवान् संमोहितवान् अतोऽहमिदमात्मतत्वमुक्तलक्षणं नैव विजानामि ॥१४॥ उच्छित्तिरुच्छेदो विकारः अनुच्छित्तिधर्मा अविक्रियः। तर्ह्यात्मनः कथं संसारादिविक्रियासम्बन्ध इत्यत आह मात्रासंसर्गः चक्षुरादिकरणसम्बन्धः मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः ॥१५॥ यद्वै तन्न पश्यति इदं कण्डिकाष्टकं ज्योतिर्ब्राह्मणे (७. १. २३.) व्याख्यातम् ॥१६॥ एवमविद्योत्थद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनस्तदभावे तु तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति (क° १६-२३.) व्यतिरेको दर्शितः इदानीमन्वयमाह यत्र वाऽअन्यदिवेत्यादिना यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्याप्रत्युपस्थापितं भवेत् तस्मिन्नवस्थाविशेषे अन्योऽविद्याकल्पितादन्तराद्भिन्नमिवात्मानं मन्यमानोऽन्यत्स्वस्मादिभक्तं स्वाविद्योत्थं वस्त्वन्तरं पश्येत् ॥२४॥ एतावता एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र (क° १३.) सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्यातम् इदानीं महद्भूतमनन्तमपारमित्यादि (क° १३.) सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन्भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह यत्र त्वस्येत्यादिना। अमृतत्वममृतत्वसाधनमेतावदेव यदेतत्ससंन्यासमात्मपरिज्ञानं न बाह्यकं किंचिदस्ति ॥२५॥ इदानीं याज्ञवल्कीयकाण्डप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्पराकथनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकात्रितयमारभ्यते। प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुः ॥२६॥३॥७॥

तदेवं यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकोऽशनायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्धारितः अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्ध्यर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि वक्तव्यानीत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते। पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम्। तत्र

सर्वोपास्त्यङ्गभूतान् ओंकारो दमो दानं दयेति पदार्थान्विधित्सन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्यविज्ञानप्रसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसम्बन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारणसम्बन्धस्य हेयत्वं द्योतयितुमनुवदति पूर्णमद इति मन्त्रेण । अद इति परोऽक्षाभिधायि सर्वनाम पूर्णमिति वा दान्तेत्यादिना (पा॰ ७.२.२७.) कर्तरि निष्ठान्तं निपातितम् अदः परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवद्व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति पूर्णमिदमिति यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण पूर्णं व्यापि न तूपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णम् । एवं लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयंस्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति पूर्णात्कारणात्मनोऽविद्यासहायात्पूर्णमेवोदच्यते उद्रिच्यते उद्गच्छति । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं अन्यत्वावभासं विद्यया तिरस्कृत्य पूर्णमेवानन्तरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवल ब्रह्मावशिष्यते । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन्विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह ओं खं ब्रह्मेति इह ध्यानसाधनत्वेनैव ओंकारस्योपदेशः अत्र ब्रह्मपदमोंकारालम्बनस्य विशेषस्याभिधानम् तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्तुसामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् नीलमुत्पलमितिवत्खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात्तयोरेकत्वसिद्धिः तथा च यथा विष्णवङ्काङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते तथोंकारे खब्रह्मणः उपासनं (खंब्रह्मेणः त्युपा॰ Cod.) कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खशब्दाद्भौतिकखप्रतीतिर्मा भूदित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते खं पुराणमित्यादि पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमिति यावत् तथा च खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्यानादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । नन्वस्य कारणब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वात्कथमोंकारे तदुपास्यमित्यतः कल्पान्तरमाह वायुरं खमिति हेति वायुर्विद्यते यस्मिंस्तद्वायुरं खं भौतिकाकाशं तदवच्छिन्नं ब्रह्मोंकारालम्बनम् भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलम्भादिति कौरव्यायणीपुत्र उक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपक्षयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषादोंकारे दृष्टिद्वयमैच्छिकमिति भावः । एवमोंकारप्रतीकं कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं वेति पक्षान्तरमाश्रित्योंकारवाच्यत्वेन ब्रह्म ध्येयमित्यभिप्रेत्योंकारस्य वेदत्वनिरुक्त्या ब्रह्मवाचकत्वं साधयति वेदोऽयमिति यस्माद्वेदितव्यं प्रकाश्यमानमभिधीयमानं ब्रह्म तदेनेनोंकारेण वेद साधकः पुमान्विजानाति उपलभते तस्माद्वेदोऽयमोंकार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ब्रह्मात्मशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः सन्ति तथापि श्रुतिप्रामाण्यादोंकारो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमतिप्रियतमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव तस्माद्विशिष्टोऽयमोंकारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥१॥१॥८॥

एवमाभ्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनमोंकार इत्युक्तम् इदानीं बाह्यं दमादि साधनत्रयं विधातव्यम् तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन्सर्वोपास्तिष्वधिक्रियतेऽतस्तद्विधानायार्थवादमाह । प्रजापतौ विराडात्मनि पितरि ॥१॥ स्वभावतोऽदान्ता यूयमतो दाम्यत दान्ता भवत ॥२॥ स्वभावतो लुब्धा यूयमतो दत्त ॥३॥ एवं क्रूरा यूयं हिंसादिपरा अतो दयध्वं

प्राणिषु दयां कुरुत । शिक्षेत्युपादानात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमिति मतिं कुर्यादधुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥४॥२॥८॥

नन्वेवं दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वमाध्यात्मिकवाय्वादिप्रतिबन्धादित्यत आह वायुरनिलमिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्थोऽध्यात्मिकप्राणरूपो वायुरनिलं बाह्यं वायुममृतमाधिदैविकं प्रति गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् अन्येऽपि देवाः स्वां-स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वान्नामृतत्वसिद्धिरित्यत आह भस्मान्तमिति शरीरमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं प्रति यातु भस्मान्तलिङ्गात्कर्मिण एवैतदुपस्थानं न संन्यासिनामिति गम्यते तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुपस्थानमुक्त्वाग्नेरुपस्थानमाह ओं३ क्रतो स्मर क्लिबे (!) स्मरेति ओमिति क्रतोऽइति चाग्निदेवतासम्बोधनार्थावेव शब्दौ । अवतीत्योमीश्वरः सर्वरक्षकः स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च क्रतुसाध्यत्वेन क्रतुरित्युच्यते । तथा च हे ओं क्रतो अग्ने स्मर इति इष्टां गतिं जिगमिषता मया स्मरणे त्वं नियुज्यसे अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्रार्थ्यतेऽतः प्रार्थ्यसे । क्लिबे (!) कृताय लोकाय स्मर । पुनरप्यग्निविषयं प्रार्थनान्तरमाह अग्ने नयेति । वयुनानि प्रज्ञानानि ज्ञानवाचि वयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणार्थम् । सुपथा शोभनेनोत्तरेण शुक्लेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन । राये धनाय कर्मफलभोगाय । जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकमेनः पापं वियोजय विनाशय । वयं तु देहावसानकालेऽन्यत्कर्तुमशक्ता इदानीं तुभ्यं बहुतमां नमउक्तिं नमस्कारवचनं समर्पयेम ॥१॥३॥८॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपेऽनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थमुत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्तेति सामान्यतः श्रवणाद्दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का मा भूदिति प्रजापतिं विशिनष्टि एष इति । हृदयशब्दस्तत्स्थबुद्धिविषयः यस्मिन्हृदये शाकल्यब्राह्मणे किंदेवतोऽस्यामित्यादिना (६.९.२१.) नामरूपकर्मणां दिग्विभागेनोपसंहार उक्तस्तद्धृदयमेष एव देवाद्यनुशास्ता प्रजापतिर्न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्योपास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह एतद्ब्रह्मेति एतद्धृदयं ब्रह्म ज्ञेयजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् अतो हृदयं ब्रह्मेत्येव दीर्घकालादरनैरन्तर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु कथं हृदयस्य प्रजापतिना सहैक्यमुच्यत हृदयस्य सूक्ष्मत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वादित्यत आहैतत्सर्वमिति एतद्धृदयं सर्वं सर्वात्मकं शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्यैव । प्रजापतिरपि अन्नब्राह्मणोक्तरीत्या (४.३.१.) सर्वात्मकः अत उभयोः सर्वात्मकत्वाद्युक्तं तयोरैक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशोपासनमाह तत्त्र्यक्षरमित्यादिना । अस्मै हृदयब्रह्मणे स्वा इन्द्रियाणि अन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं-स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं च भोक्त्रर्थं स्वविषयसुखादिकमभिहरति तस्माद्धृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं हरतेराहरतिकर्मणो हृ इत्येतद्रूपं यो वेद अस्मै विदुषे स्वा ज्ञातयोऽन्ये च सम्बन्धिनोऽभिहरन्ति बलिमिति वाक्यशेषः । यस्मात्पूर्वोक्ताः स्वा अन्ये च हृदयब्रह्मणे स्वं-स्वं वीर्यं ददति ददते प्रयच्छन्ति हृदयं च भोक्त्रे तद्ददाति तस्माद्ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं यो वेद अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च स्वं-स्वं वीर्यं ददति प्रयच्छन्ति दद दाने इत्यस्य धातोरात्मनेप-

दिनोऽपि भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । यस्मात्स्वा अन्ये च विषया हृदयब्रह्म प्रति यन्ति हृदयं च भोज्यं प्रत्येति तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धम् । तथा च हृदयनामाक्षरैकदेशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासो न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्युपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥१॥४॥८॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनान्तरं विधित्सन्ती श्रुतिराह तद्वै तदेतदेव तदासेति अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शी वैशब्दः स्मरणार्थः तदुच्यते विधान्तरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधान्तरप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः किं तद्विधान्तरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणं विधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छब्दः तथा च तद्वै हृदयं ब्रह्म एतदेव वक्ष्यमाणप्रकारं तदासेति पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह सत्यमेवेति यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेव सच्च त्यच्च सत्यं पञ्चभूतात्मकमाधिदैविकं तत्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह स य इति महदपरिच्छेद्यं महत्वात् यक्षं पूज्यम् प्रथमजं सर्वस्माद्विराडादेः संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नम् । यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृतास्तद्वत् । कैमुतिकन्यायेन फलान्तरमाह इन्नु इत्थं यथा सत्येन ब्रह्मणानृतात्मा शत्रुर्जितस्तथानेनाप्युपासकेनासौ शत्रुर्जितोऽसत् अस्तु भवतु तथा च लोका येन जितास्तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमीदृग्विधज्ञानादुपासकस्येदं फलमित्यपेक्षायामुक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह य एवमित्यादि सत्यं ह्येत्यन्तम् हि यस्मात्सत्यमेव ब्रह्मोक्तरीत्या लोकजिच्छत्रुजिच्च तस्मात्तदुपासकस्याप्युपासनानुरूपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥१॥५॥८॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति आप एवेति । अग्निहोत्रादिकर्मसु हूयमाना आहुतयः पयःसोमादिका अत्राप्शब्देनोच्यन्ते तथा च यथोक्ता आपो जगतो बीजभूता अव्याकृतात्मना अवस्थिता एवेदं सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वमासुः नान्यत्किंचिद्विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमप्शब्दोपलक्षितान्मूलकारणात्सूत्रोत्पत्तिमाह उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसहिताः सत्यं सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भं सृष्टवत्यः एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपक्रान्ताद्धृदयसत्यब्रह्मणः सकाशाद्भिन्नत्वशङ्कां वारयति सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव महत्वं साधयति ब्रह्म प्रजापतिमिति तत्सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं प्रजापतिं विराजमसृजत तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मस्रष्टृत्वात्सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य यक्षत्वं निरूपयितुमुत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह प्रजापतिर्देवानिति । देवतासृष्टिश्रुतिरपि महत्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥१॥ अथ यक्षत्वमाह यस्मादेवं सृष्टास्ते देवाः पितरमपि विराजमतीत्य सत्यं ब्रह्मोपासते इत्यतो यक्षं तदित्यर्थः तथा चैवं सिद्धं प्रथमजं महद्यक्षं सत्यं ब्रह्म सर्वात्मनोपास्यमिति भावः । हृदयब्रह्मवदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकं नामाह तदेतदिति । अक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह सकारामकारौ सत्यममृतं मृत्युरूपाभावात् मध्यतो

मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्युरूपं मृत्वनृतयोस्तकारसामान्यात् तदेतदनृतं तीकाराख्यं (!) मृत्युरूपं सत्येन सकारामकारलक्षणेन परिगृहितं व्याप्तमन्तर्भावितम् अतस्तस्याकिंचित्करत्वात्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । एवं सत्यबाहुल्यमनृतस्य मृत्योरकिंचित्करत्वं च विज्ञानतः फलमाह इत्थं ज्ञानन्तमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति स्वफलदानेन न व्याप्नोति बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकत्वादित्यर्थः ॥२॥ एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वेदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानभेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थमाह यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदसौ स प्रसिद्धः कोऽसौ आदित्यः कः पुनरादित्यः य एष पुरुषो मण्डलाभिमानी यश्च दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः । ननु प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदादुपासनाभेदः स्यादित्याशङ्कायामाह तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषावेकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मात्तस्मादन्योऽन्यस्मिन्नादित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठितौ अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परोपकार्योपकारकभावेनेत्याह आदित्योऽस्मिंश्चक्षुष्यध्यात्मे रश्मिभिः प्रकाशेनोपकुर्वन्प्रतिष्ठितः अयं च चाक्षुषः प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन्नमुष्मिन्नादित्येऽधिदैवते प्रतिष्ठितः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान्कथं नाम हितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुतिश्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमरिष्टदर्शनमाह सोऽस्मिञ्छरीरे भोक्ता विज्ञानमयो यस्मिन्काले प्राणास्त्यक्ष्यन्भवति तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुष एतद्रविमण्डलं शुद्धमेव विरश्म्येव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति उत्क्रमणकाले चाक्षुषादित्ययोरदृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभावनिवृत्तेरौदासीन्येनावतिष्ठमानत्वादित्यर्थः । संसारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्येदानीं प्रकृतयोः परस्परोपकार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति नैनमिति एते रश्मय एनं चाक्षुषं पुरुषं न प्रत्यायन्ति स्वामिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनर्नावर्तन्तऽइत्यर्थः ॥३॥ एवं स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव प्रत्येकं व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह कण्डिकाद्वयेन । प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पादौ । सुवरिति वर्णविशेषेणैते अक्षरे द्वे । तस्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणोऽहरित्युपनिषद्रहस्यं नाम येनाभिधानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवदभिमुखी त्रति तदिदं नामेत्यर्थः उपास्तिफलमाह आङ्पूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा अस् प्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे चोपसर्गस्य टिलोपे च सति सिद्धमहरित्येतद्रूपं हन्तर्जहातेश्चेति यो वेद स पाप्मानं हन्ति च त्यजति चेत्यर्थः ॥४॥ एवमाधिदैविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वाध्यात्मिकमाह ॥५॥६॥८॥

तस्यैव सत्यब्रह्मणोऽशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह विद्युद्ब्रह्मेतीति । मेघान्धकारस्य विदानादवखण्डनाद्विदारणाद्विद्युत् पापहेतवज्ञानान्धकारस्य विदारणाद्ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एनमुपासकं समस्तात्पापात् विद्यति अवखण्डयति पृथक्करोति ब्रह्मेति शेषः ॥१॥७॥८॥

उपाधीनामनेकत्वात्प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिकस्योपासनं विधित्सन्ती श्रुतिराह । मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वान्मनसा वोपलभमानत्वाच्च (॰य Cod.) मनस्यहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा । भाःसत्यः भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य भास्वरः सर्वार्थावभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमापाधिकं स्वरूपं कथयन्ती स्थानविशेषमाह तस्मिन्प्रसिद्धेऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये योगिभिर्दृश्यते । इदं वोपाधिकं परिमाणं

स्वाभाविकं वानन्त्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमयमिति । एवंविधं मनोमयं ब्रह्मोपासतस्तादृग्रूपापत्तिरेव फलम् ॥१॥८॥८॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह वाचमिति । वाक्शब्देनात्र वेदत्रयी ग्राह्या न तु करणम् तत्स्थानं वा तद्देवता वा तदन्यतमेषु स्वाहाकारादीनामसम्भवात् । हन्तशब्दोऽपेक्षितार्थवाचकः । स्वामिभ्यो धेनुः पय-इव वाग्धेनुरेतैश्चतुर्भि स्तनैर्देवेभ्योऽन्नं क्षरति । स्वाहावषड्भ्यां (भ्यो Cod.) हि देवेभ्यो हविर्दीयते हन्तेति हि मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति स्वधेति हि पितृभ्यः कव्यं ददति । कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेक्ता को वा पुन स्तन्यप्रस्रवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह तस्याः प्राण इति । प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् तथा मनसा ह्यालोच्य वाक् स्वाहाकाराद्यर्थं क्षरति ॥१॥९॥८॥

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौक्षेयाग्नित्वमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनान्तरमाह अयमग्निर्वैश्वानर इति यदिदमद्यतेऽन्नं तद्येन पच्यते स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह तस्येति तस्याग्नेरन्नं पचमानस्य एष शब्दो भवति । स घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । एतं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासतः फलं तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनमाह स यदेति सोऽत्र शरीरे भोक्ता ॥१॥१०॥८॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित्फलवन्ति दर्शयति । व्याहितो व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् । व्याधिनाभिभूयमानस्तमनिन्दन्नविषीदंश्च संस्तपस्तप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चिन्तयतः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह परममिति । परमं तपसोऽनुरूपं लोकं प्राप्नोति । तथोपासनान्तरमाह यं प्रेतं मामृविजो ज्ञातयो वारण्यं प्रत्यभिहरन्ति एतद्वै परमं तप इति मुमूर्षावस्थायां चिन्तयेत् वानप्रस्थवद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् स तपोऽनुरूपं लोकं जयति । तथा पुनरुपासनान्तरमाह यं प्रेतं मां ज्ञातयोऽग्नौ प्रक्षिपन्ति एतद्वै परमं तप इति मरणात्प्रागेव चिन्तयेत् अग्निप्रवेशसामान्यात्सोऽग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयति । अत्र परमलोकशब्देन तत्तदुपासनयोग्यफलभेदस्य विवक्षितत्वान्नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥१॥११॥८॥

इदानीमस्मिन्प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिमनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणामारभ्यते । स च वायु स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतोऽभेद्योऽन्तरिक्षे तिष्ठंस्तस्मै सम्प्राप्ताय विदुषे तदर्थं तत्र स्वात्मनि विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः यावत्प्रमाणं रथचक्रस्य खं छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण स विद्वानूर्ध्व ऊर्ध्वमाक्रमते उपरि गच्छति । उम्बरो वादित्रविशेषः । एवमुपर्युपरि गच्छतः क्वात्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनीत्याह स लोकमिति ॥१॥१२॥८॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवानुवर्तयन्ती श्रुतिर्वि रमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं विधातुमादावेतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्थां युक्तोराह । एकधाभूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा ॥१॥ अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्येतमर्थमितिहासोक्त्या द्रढयति तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान्ह किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो दृष्टः सन्स्वपितरं प्रत्याह यथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं ब्रह्म विदुषे साधु शोभनं पूजां किं स्वित्कुर्यात्

H HHH HHH*

न किंचिदस्य कर्तव्यमिष्यतेऽनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् तथा अशोभनं वा न किंचिदपि कुर्यात् लोक इति शेषः अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वम् किं तु तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात्कृतकृत्यता पुरुषस्य किंत्वस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह स हेति । हस्तेन वारयन्मैवं वोच इति प्रत्यषेधयत् एनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा कस्तु को वा विद्वान् परमतां गच्छति न कश्चिदपि तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसावितीत्यर्थः ॥२॥ कथं तर्हि ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोरेकत्वविज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरेकत्वविज्ञानादित्याशयवान्पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवान् तस्मा इति तस्मै प्रातृदाय उ ह किल पिता वि रमित्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवानिति योजना । सर्वभूताश्रयत्वलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमन्नं सर्वभूतरतिलक्षणरम्शब्दवाच्यगुणकश्च प्राणस्तथाविधयोरेव तयोरेकत्वमापन्नयोः परमत्वमिति तथाविधमेव ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ १३ ॥ ८ ॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्थादिगुणपूगविशिष्टत्वेनोपासनमाह (उत्था° Cod.) । महाव्रताख्ये क्रतौ प्रधानभूतं शस्त्रमुक्थशब्दार्थः (मुत्थ Cod.) । किमात्मकं तदुत्थमित्यत (!) आह प्राण इति प्राणो ह्यध्यात्मेषु मुख्य उत्थं (!) च सर्वशस्त्राणां प्रधानमतः प्राण उत्थगुण (!) उपास्य इत्यर्थः । अप्राणस्योत्थानाशक्तेः अतः प्राण उत्थापनादुत्थमित्यर्थः । उत्थवित् (!) प्राणविद्वीरः पुत्रः । उत्थस्य (!) प्राणस्य सायुज्यम् ॥१॥ इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनमाह । प्राणे सति सर्वाणि भूतानि परस्परं युज्यन्ते अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात्प्राणो यजुरित्यर्थः । श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावायायं नः श्रेष्ठो भवत्वित्यभिप्रायेण युज्यन्ते उद्यमं कुर्वन्ति ॥२॥ इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह । सम्यगच्छन्ति संगच्छन्ते इति सम्यच्चि ॥३॥ इदानीं प्राणस्य पालकगुणत्वेनोपासनमाह । एनं देहपिण्डं प्राणो ह क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात्पुनर्मांसपूरणं कुर्वन्यस्मात्त्रायते पालयति तस्मात्क्षतत्राणात्प्राणो वै प्रसिद्धं क्षत्रम् । क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राण एव भवतीत्यर्थः मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः यद्वा क्षत्रं प्राणं प्राप्नोति किंविशिष्टम् आ सामस्त्येन त्रायते पालयतीत्यात्रस्तम् ॥ ४ ॥ १४ ॥ ८ ॥

पूर्वं हृदयं सत्यमित्यादिबहूपाधिसमाश्रयं बहुफलकं ब्रह्मोपासनमुक्तम् इदानीं सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनं वक्तुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । गायत्रीछन्दो हि सर्वछन्दसां प्रधानं तत्प्रयोक्तृवागादिप्राणत्राणसामर्थ्यात्सर्वछन्दःस्वरूपभूतप्राणात्मकत्वाच्च । किं च ब्राह्मणस्य गायत्रीतो जन्म श्रूयते श्रुत्यन्तरे तस्माद्गायत्र्याः प्रधानभूतत्वात्तदुपाधिकब्रह्मोपासनविधानायाह भूमिरिति । द्यैौरिति विश्लेषे सति । तत्सवितुर्वरेणियमिति वर्णविश्लेषेण । एकं पदं प्रथमः पादः । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमपादस्वरूपम् ह खलु एतदेव भूम्यादित्रैलोक्यलक्षणमेवेत्युपासीतेत्यर्थः ॥१॥ एवं प्रथमपादे भूम्यादिलक्षणाशेषरूपराश्युपसंहार उक्त इदानीं द्वितीयपादे नामराश्युपसंहारमभिप्रेत्य तस्य त्रैविद्यात्मकत्वमाह । त्रय्या विद्यया यावत्फलजातमवाप्यते तावद्ध खलु गायत्र्या द्वितीयं पादमेवं विद्वाञ्जयति ॥२॥ अथ तृतीयपादे कर्मोपसंहारमभि-

प्रेत्य तस्य त्रैलोक्यत्रैविद्यात्मकसर्वजगद्विधृतिलक्षणप्राणाद्यात्मकत्वमाह । प्राणः अपानः विवान इति विश्लेषेण । एवं नामरूपकर्मात्मकं जगद्गायत्रीपादत्रयात्मनोपसंहृतम् ॥३॥ इदानीमभिधानरूपायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतादित्यात्मकहिरण्यगर्भाभिधानाय चतुर्थं पादमारभते । अथ शब्दात्मकगायत्रीकथनानन्तरमस्याः प्रकृतायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतमेतदेव वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तुरीयादिपदानां गूढार्थत्वात्स्वयमेव तत्तत्प्रतीकग्रहणेन व्याकुर्वती श्रुतिस्तावत्तुरीयपदस्यार्थमाह यद्वाऽइति । अनन्तरं पदं गृहीत्वा व्याकरोति दर्शतमिति एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषो हि यस्माद्ददृशऽइव दृश्यतेऽइव न तु साक्षाद्दृश्यते ईश्वरस्यातीन्द्रियत्वादतस्तद्दर्शतं पदमित्युच्यतऽइत्यर्थः । प्रवृत्तिकारणीभूतः सङ्गात्समुत्पद्यमानो रञ्जनात्मको रागो रज इत्युच्यते यद्वा सर्वे लोका रजःशब्देनोच्यन्ते रज्यमानत्वात् सर्वमेव वै प्रसिद्धं रजोजातमुपर्युपरि हि यस्मादेष सविता तपति रजःशब्दवाच्यात्सर्वस्मादुपरिष्टादेव तपन्वर्ततऽइति यावत् अतो रजसः पर इति परोरजा उच्यतऽइत्यर्थः । श्रिया यशदोह्या ॥४॥ एवमभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयतत्त्वत्वमाह सैषा त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणस्वरूपत्वेनोक्ता त्रिपदा गायत्री एतस्मिन्नुक्तलक्षणे मूर्तामूर्तरसभूते आदित्ये प्रतिष्ठिता । सत्येऽध्यात्मे प्रतिष्ठिता बोद्धव्या । किं पुनस्तत्सत्यमित्यत आह चक्षुरिति । तस्य सत्यत्वं सर्वजनानुभवप्रमाणसिद्धमित्युपपादयति तस्मादिति । सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वाच्चक्षुः सत्यं तस्मिन्सत्ये चक्षुषि त्रिपदा गायत्री प्रतिष्ठितेति वाक्यार्थः ॥५॥ सत्यस्यापि स्वातन्त्र्यं वारयति तदिति । एवं त्रिपदा गायत्र्यधिदैवते आदित्ये प्रतिष्ठिता सा चाध्यात्मं चक्षुर्द्वारा प्राणे प्रतिष्ठितेत्येवं प्रणाड्या गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धम् अध्यात्ममध्यात्मे सर्ववेदाद्यात्मके सूत्रात्मभूते प्राणे प्रतिष्ठिताऽतोऽध्यात्मप्राणरूपा सती जगत आत्मा ॥६॥ इदानीं गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह । सैषा ईश्वरात्मिका गायत्री । गायन्तीति गयाः । तत्रे त्रातवती रक्षितवती । प्राणा वागादयो गयाः शब्दनिष्पत्तिहेतुत्वात् । एवं गायत्र्याः प्राणजीवनत्वमुक्त्वा तस्या (स्मा Cod.) एव ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थमाह स आचार्योऽष्टवर्षं माणवकमुपनीय याममूं गायत्रीमेव पादशोऽर्धर्चशः समस्तां चान्वाह अनुवक्ति पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन्निति गृह्यवाक्यात् (पारस्कर° २.३.) सा माणवकायोपदेष्टव्या प्रसिद्धा एषैवोक्तजगत्प्राणात्मिका गायत्र्येव नान्येत्यर्थः । कुत एषा गायत्र्येवेति निश्चय इत्यत आह स गायत्र्युपासक आचार्यः सादरः सन्यस्मै बटवे इमां गायत्रीमन्वाहानुवक्ति तस्य प्राणान्सा नरकादिपतनाद्यस्मात्त्रायते तस्माद्गायत्र्येवेति निश्चयो नात्र संदेहः ॥७॥ मतान्तरं दृष्ट्वा बटवऽउपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यतीति विभ्रमो मा भूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । एके शाखिनः तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहीत्यनुष्टुप्छन्दस्कां तां प्रसिद्धां सावित्रीं सवितृदेवताकामुपनीतायान्वाश्नरनुवदन्ति । वागनुष्टुबिति तद्य एव वातो महिमेत्यग्निरहस्ये (१०.३.१.४.) प्रतिपादितत्वादनुष्टुब्वाक् तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वाद्वागात्मिकानुष्टुबेव बटवे वक्तव्या तत्समर्पणे हि सरस्वती समर्पिता स्यादतो वयमेतदनुष्टुब्लक्षणां वाचं सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणां माणवकायानुब्रूम इति वदन्तस्तामेवोपदिशन्ति । तन्मृषैव गायत्रीमेवानुब्रूयात् तदुपदेशे हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजातं बटवऽउपदिष्टं स्यात्तस्यास्त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणात्मकत्वकथनेन

सर्वात्मकत्वस्योक्तत्वात् अनुष्टुब्रुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात् । एवं प्रसङ्गाद्गायत्रीं निश्चित्येदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण तद्विदं स्तौति यदोति यद्यपि उक्तलक्षणगायत्रीवित् बह्विव प्रतिगृह्णाति तथापि तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकमपि पदं प्रति पादविज्ञानफलं प्रति नैव ह किल पर्याप्तम् दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥८॥ एवं गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतः सामान्येन दोषाभावमुक्त्वा विशेषतोऽपि तमाह । प्रथमपादविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्न त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । शेषमेवमेव व्याख्येयम् । तथा च त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य सर्वप्राण्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं स्यात् नाधिकदोषभाक्त्वं तस्येति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्यैवं कल्पयित्वोच्यते न तु वस्तुत एवं दाता प्रतिग्रहीता वा सम्भवति यद्यप्येवं सम्भाव्यते तथापि नासावस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षम इति स्तुतिसिद्धेः एवं च सति न शूद्राद्युपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोध इत्यर्थः । यथैवं सम्भावितप्रतिग्रहादिना पादत्रयविज्ञानफलक्षय एवं तुरीयपादविज्ञानस्य फलक्षयः सम्भावयितुमपि न शक्यते तत्फलस्यानन्त्यादित्याह अथास्या इति तत्फलं केनापि प्रतिग्रहादिना नैव प्राप्यं तेन न तत्क्षयः स्यादित्यर्थः चतुर्थपादविज्ञानसमानप्रतिग्राह्यस्य वस्तुनोऽसम्भवात् ॥९॥ एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मन्त्रमैहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयति । त्रैलोक्यात्मकपादेनैकपदी भवसि त्रैविद्यरूपपादेन त्वं द्विपदी प्राणाद्यात्मकपादेन त्वं त्रिपदी मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन पादेन त्वं चतुष्पदी । परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मनापदसि पद्यसे ज्ञायसे येन तत्पदं न विद्यते यस्याः सा त्वमपदसि कुतः हि यस्मात् केनापि न पद्यसे न ज्ञायसे नेतिनेत्यादिलक्षणत्वात् तादृग्रूपस्य च चक्षुराद्यविषयत्वात् अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करणमुच्यते नम इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तनमस्कारप्रयोजनमुच्यते असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः अदः पाप्मरूपस्य शत्रोर्यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मम तच्च मा प्रापत् मा प्राप्नोतु इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इदानीं प्रवृद्धद्वेषवन्तं प्रत्युक्तोपस्थानमन्त्रे [ऊ]हप्रदर्शनेनाभिचारिकमुपस्थानान्तरमाह असौ शत्रुरमुकनामेति तस्य नाम गृहीत्वा अस्मै अमुकनाम्ने शत्रवे कामोऽभिलषितोऽर्थो मा समर्धि समृद्धिं मा प्राप्नोतु तथा चासावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने असावस्मै कामो मा समर्धीत्यूहं कृत्वा गायत्र्यसीत्यादिपूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । यस्मै यदर्थमेवमुपतिष्ठते तस्मै शत्रवे । कामिनं प्रत्याभ्युदयिकमुपस्थानान्तरमाह अहमदो देवदत्ताभिलषितं मदभिलषितं वा प्राप्तं प्राप्नुयाम् ॥१०॥ गायत्रीमुखज्ञानमन्तरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवतीत्यतस्तद्विधानार्थं तत्स्तुतिभूतमर्थवादं तावदाह । यन्नु इति वितर्के हो अहो आश्चर्यमेतत् तदिति यदर्थो यत्त्वं गायत्रीविदस्मीत्यब्रूथा अथ पूर्वापरविरुद्धमिदं तर्हि कथं प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो हस्ती भूत्वा वृथाभिमानं वहसि । गायत्रीवित्त्वं प्रतिग्रहवहनं चेति परस्परविरुद्धम् । न विदां चकार नाज्ञासिषम् ॥११॥ एवं वदन्तं प्रति राजा मुखमुपदिशति तस्या इति । एवमुक्तस्य गायत्रीमुखविज्ञानस्य फलं सदृष्टान्तमाह एवंविदुपासकः स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन्यद्यपि बह्विव बह्विव पापं प्रतिग्रहादिदोषं करोति तत्सर्वं पापजातं सम्प्साय सम्यक् भक्षयित्वाग्निवत् शुद्धः पापस्पर्शरहितः पूतश्च प्रतिग्रहजनितपापफलसम्बन्धरहितः सम्भवति ॥१२॥१५॥८॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतायाचनपूर्वकमग्न्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थावगतिरित्येतेऽर्था अस्मिन्निखिलकाण्डे पञ्चमाध्याये निर्वृत्ताः सम्प्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च सर्वं वक्तव्यमित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यम् अस्य खिलाधिकारत्वात् तथा च तदुक्तमिदं श्वेतकेतुब्राह्मणमिति सामान्यसंगतिः । पूर्वं द्वया हेत्युद्गीथब्राह्मणे (४. १. १.) स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः परं तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । तथा शास्त्रीययोरपि ज्ञानकर्मणोः केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यासहितेन विद्यामात्रेण वा देवलोक इति विपाको ब्रह्मविद्यारम्भप्रयोजकीभूतवैराग्यसिद्ध्यर्थं त्र्यन्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितः अस्य तु विपाकस्य प्रतिपत्तिमार्गो नोक्तः स च वक्तव्यः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा मुमूर्षुणाग्ने नय सुपथेति (८. ३. १.) मार्गयाचनं कृतम् तत्र सुपथेति विशेषणादनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण प्रदर्शितः एतावन्तः कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति तु नोक्तम् अतो विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गा इति कथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते इत्येका विशेषसंगतिः । एतावदरे खल्वमृतत्वम् अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेत्यत्र (५. ४. २.) कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तं तत्र हेतुर्नोक्तस्तत्कथनायेदं ब्राह्मणमित्यपरा विशेषसंगतिः । आख्यायिका तु धनं मानं च हित्वा यत्नपूर्वकं वृद्धेन ब्राह्मणेनाब्राह्मणादपीयं पञ्चाग्निविद्या गृहीतेति तस्या स्तुत्यर्थं प्रणीता ॥ पित्रा मत्तः सकाशादधीतविद्यादार्ढ्यार्थं त्वं विद्वज्जनान्प्रति गत्वा परीक्षां कुर्वित्यनुज्ञातः सन् स्वकीयविद्याख्यापनाय विद्वत्सभां पर्यटमानः पञ्चालानां विद्वज्जनविशिष्टत्वेन प्रसिद्धानां देशविशेषाणां सभामाजगाम । आगत्य ब्राह्मणान्विद्योत्कर्षवशाज्जित्वा राजानमपि जेष्यामीति गर्वेण जैवलं जीवलस्यापत्यं पञ्चालानां राजानं परिचारयमाणं स्वभृत्यैरात्मनः परिचर्यां कारयन्तं प्रत्याजगाम । स तु राजा पूर्वमेव तस्य विद्यागर्वं श्रुत्वा शमादिब्राह्मणधर्माद्व्युत्थितत्वात्सन्मार्गप्रवृत्त्यर्थं विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्यागतमात्रमेव कुमारा३इति बालवत्सम्बोध्याभ्युक्तवान्पुनर्भर्त्सनार्थत्वाद्भर्त्सितवान् । यद्यपि भो इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्येवोचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीनत्वात् तथापि क्रोधवशात्तथा प्रतिवचनं कृतवान् ॥१॥ प्रयन्त्यो म्रियमाणाः । नाडीरूपेण साधारणेन मार्गेणाभ्युदयं गच्छन्तां यत्र मार्गे द्वैविध्यप्रतिपत्त्या विप्रतिपत्तिस्तद्विप्रतिपत्तिविषयं मार्गं किं जानासि ॥२॥ आपः पुरुषाकारपरिणताः सत्यः पुरुष इति वाक् वाचकभूता यासां ताः पुरुषवाचः पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो यथा वदनादिव्यापारं कुर्वन्ति । प्रतिपद्यतेऽनयेति प्रतिपत्साधनम् किं तत्प्रतिपच्छब्दवाच्यमित्यपेक्षायां श्रुतिः स्वयमेव तदाह यत्कृत्वेति यत्कर्म कृत्वा ॥३॥ ननु मार्गद्वयमेव नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणाभावात्त्वं तूत्प्रेक्षामात्रेण मद्व्यामोहार्थं पृच्छसीत्याशङ्कायामाह अपि हीति । ऋषेर्मन्त्रस्यापि वचो वाक्यं नोऽस्माकं श्रुतमस्ति । मर्त्यानां मनुष्याणां द्वे सृती द्वौ मार्गौ श्रुतवानस्मि तयोर्मध्ये एका पितृलोकप्रापिका द्वितीया तु देवलोकप्रापिका । मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकात्यब्राह्मणे (१२. ८. १. २१.) द्यावापृथिव्योः पितृमातृत्वमुक्तम् ॥४॥ पुरा समावर्तनकाले । राज्ञः पुत्रा राजन्यास्ते बन्धवो यस्य स राजन्यबन्धुः राजन्याभास इति परिभववचनमेतत् । प्रतीकानि

मुख्यानि प्रश्नानामेकदेशान् ॥५॥ जीवलस्यापत्यं जैवलिः । पुरोधसा सार्धं मन्त्रपूर्वकमर्घं चकार मधुपर्कं कृतवान् ॥७॥ बहुतरस्यापि हिरण्यस्यापात्तं प्राप्तमस्ति एतत्त्वयापि ह किल विज्ञायते । प्रवाराणां परिवाराणां परिधानानां परिधानयोग्यक्षौमादीनाम् । अन्यस्मिन्नर्थिजने वदान्यो दानशीलो भूत्वा नोऽस्मानेवाभि अभिलक्ष्यास्मान्प्रति अवदान्यः कदर्यो विभवे सत्यदाता मा भूद्भवान् । तीर्थेन उपसदनशास्त्रविहितेन मार्गेण । उपैमि शिष्यत्वेनोपगच्छामि । पूर्वे किल ब्राह्मणा विद्यामर्थयमानाः सन्तः क्षत्रियान्वैश्यान्वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायां शिष्यवृत्त्या वाचैवोपगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिरित्यर्थः ॥१०॥ उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनं तस्य कीर्त्या कीर्तनमात्रे उक्तवान् नोपायनमकारयदित्यर्थः । तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथापराधं क्षमन्ते स्म तथा त्वमपि नोऽस्मान्प्रति मापराधा अपराधं मा कार्षीः अस्मदीयोऽपराधः क्षन्तव्यः पितामहानां वृत्तमस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । सर्वदा क्षत्रियपरम्परयैवेयमागतेति कृत्वा सा स्थितिर्मयापि रक्षणीया यदि शक्यते रक्षितुम् ॥११॥ इदानीं मनुष्यजन्मस्थितिलयानां यतिष्यामित्यादिचतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात्प्राथम्ये सति अर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितं पाठक्रमं भङ्क्त्वा चतुर्थप्रश्नस्यैव निर्णयमाह । द्युलोक आहवनीयोऽग्निः । आदित्येन हि द्युलोकः समिध्यतेऽत इन्धनत्वसामान्यादादित्ये समिद्दृष्टिः कार्या । रश्मयो धूमः तयोरादित्यसमिद्भ्यामुद्भवसामान्यात् अहरर्चिरुभयोः प्रकाशात्मत्वसामान्यात् चन्द्रमा मण्डलात्मा अङ्गारः (!) उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गा अग्निकणाः विक्षेपात्मत्वसामान्यादल्पप्रकाशकत्वसामान्याद्वा । तस्मिन्नेवं गुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ देवा इन्द्रादयः श्रद्धां द्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति तस्या आहुतेः सकाशात्सोमः पितॄणां ब्राह्मणानां च राजाधिपतिः उत्पद्यते । ननु कथं द्युलोकादेराहवनीयाग्नित्वम् कथं च कर्मानधिकारिणामिन्द्रादीनां होमकर्तृत्वम् कथं वा प्रत्ययरूपायाः श्रद्धाया होम्यत्वम् कीदृग्विधो वा तस्य होमः कश्च पुनः सोमः कीदृशो वा तस्य सम्भव इति । उच्यते । यथा जीवदवस्थायामाहवनीयादिविष्फुलिङ्गान्तैः साधनैर्विशिष्टमग्निहोत्रं हुतं तथैव तदग्निहोत्रम् शरीरपातादूर्ध्वमपूर्वीभूतमव्याकृतावस्थमपि प्रातिस्विकशक्तियुक्तैः सूक्ष्मैस्तैः साधनैर्विशिष्टमेव सत् अस्माल्लोकादमुं लोकमुत्क्रम्य तथैवाहवनीयस्थानीयं द्युलोकमारभते ते वाऽएतेऽआहुती हुतेऽइत्याद्यष्टाध्यायीकाण्डे (११.६.२.६-७.) श्रुतत्वात् अतो युक्तमसौ वै लोकोऽग्निरिति द्युलोकस्याहवनीयाग्नित्ववचनमिति । यऽएव जीवदवस्थायां यजमानस्याध्यात्मिकाः प्राणा अग्निहोत्रस्य होतारोऽभूवन् तऽएव तच्छरीरान्ते तत्कर्मफलभोगाय द्युलोकपर्जन्यादिसम्बन्धयोग्याकारेण परिणममाना आधिदैविकरूपमापन्ना इन्द्रादिशब्दवाच्याः सन्तोऽग्निहोत्रकर्मफलपरिणामकाले तद्धोतृत्वलक्षणं तत्र-तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्तऽइति युक्तं देवा जुह्वतीति वचनमिति । तथात्र श्रद्धाशब्देन भूतान्तरसहिता आप एवोच्यन्ते श्रद्धा वाऽआप इति श्रुतेः ताश्च द्रवद्रव्यत्वात्पयःसोमादिलक्षणा एवेत्यवोचाम (८.६.१.) अतो युक्तं श्रद्धाया होम्यत्ववचनमिति । तासां चापां कर्तुः शरीरारम्भाय द्युलोकं प्रति प्रवेशनमेव होम इत्युच्यतऽइति । सोमो नाम चन्द्रमण्डलवर्ती प्रकाशात्मा पुरुषः ननु चन्द्रसोमयोः को विवेक इति चेत् शृणु चन्द्र इत्यप्रकाशस्वरूपं मण्डलमुच्यते चन्द्रशब्दवाच्याभ्रकेण तुल्यरूपत्वात् प्रकाशस्वभावो वृद्धिक्षयधर्मा श्वेतस्तदन्तर्गतो देवः सोम इत्यभिधीयते सोमशब्दवाच्यलतागतवृद्धिक्षयवत्त्वसामान्यात्

अतो मण्डलात्मत्वेन तदन्तर्गतत्वेन च चन्द्रसोमयोर्विवेक इत्यनवद्यम् कृष्णपक्षे क्षीयमाणः सोमोऽमावास्यायामादित्यान्तर्गतः संस्तद्गततोयेन शुक्लपक्षे क्रमेणाप्याय्यते तदेतदाप्यायनं सोमलोके कर्तृशरीरात्मकस्य सोमस्य सम्भव इति द्रष्टव्यम् ॥१२॥ स सोमः पर्जन्याग्नौ हुतः सन्वृष्टिरूपेण परिणमतऽइत्याह । पर्जन्यो वृष्ट्युपकरणाभिमानिदेवतात्माग्निः स च आहुत्यावृत्तिक्रमेण द्वितीय आहुत्याधारः । तस्य संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि शरदादिग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्याग्निर्दीप्यते । अभ्राणि धूमः तेषां धूमप्रभवत्व-प्रसिद्धेर्धूमवदुपलक्षकत्वाद्वा । विद्युदर्चिः प्रकाशनसामान्यात् अशनिः प्रकाशाश्रयभूतोऽङ्गारः(!) उपशान्तत्वकठिनत्वसामान्याभ्याम् ह्रादुनयः स्तनयित्नुशब्दा विष्फुलिङ्गाः विक्षेपानेकत्वसामान्याभ्याम् ॥१३॥ एवमुत्पन्ना वृष्टिरस्मिन्लोके हुता सत्यन्नरूपेण परिणमतऽइत्याह । अयं लोकः पृथिव्यभिमानिदेवताया देहभूतः प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारणफलविशिष्टस्तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्यभिमानिदेवतैव समित् तया ह्ययं लोकोऽनेकप्राणिभोगसम्पन्नतया समिध्यते । वायुर्धूमः उभयोः पार्थिवद्रव्याश्रितत्वेनोत्थानसामान्यात् । रात्रिरर्चिः उभयोः समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् अग्नेः समित्सम्बन्धेन ह्यर्चिः सम्भवति तथा एतल्लोकरूपाग्नेः पृथिवीरूपसमित्सम्बन्धेन च रात्रिस्तस्याः पृथिवीछायारूपत्वात् । दिशोऽङ्गारा उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गा उभयोर्विक्षेपात्मत्वसामान्यात् ॥१४॥ तदन्नं पुनः पुरुषाग्नौ हुतं सद्रेतोरूपेण परिणमतऽइत्याह । प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निः । तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् समिधाग्निरिव पुरुषोऽपि वचनस्वाध्यायादौ विवृतेन मुखेन दीप्यते । प्राणोऽध्यात्मवायुर्धूमः मुखसमिद्धामुत्थानसामान्यात् वाक् शब्दोऽर्चिः उभयोरभिधेयव्यञ्जकत्वसामान्यात् । चक्षुरङ्गारः(!) उपशमसामान्यात्प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । श्रोत्रं विष्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात् । देवा आध्यात्मिका वागादयस्ते स्वेनाधिदैविकरूपेण देवत्वाद्देवाः ॥१५॥ तत्तु रेतः पुनर्योषाग्नौ हुतं सत्पुरुषाकारेण परिणमतऽइत्याह । योषा स्त्री पञ्चमोऽग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि योषित्समिध्यते लोमानि रोमाणि धूमः उभयोरुपस्थसमिद्धामुत्थानसामान्यात् योनिरिन्द्रियाश्रयप्रदेशोऽर्चिः वर्णसामान्यात् यत्कर्म अन्तः करोति मैथुनव्यापाररूपं ते अङ्गाराः ते खल्वग्नेरुपशान्तिहेतवस्तथेदमपि कर्म योषिदग्नेः पुरुषस्य च तेजोवीर्यादिनाशकत्वेनोपशान्तिकरमतस्तस्मिन्कर्मण्यङ्गारदृष्टिर्युक्ता । तस्मात्कर्मण उत्पन्ना अभिनन्दाः सुखलवा विष्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् । एतावता ग्रन्थेन वेत्थ यतिथ्यामिति चतुर्थप्रश्नस्याग्निहोत्रे हुताः पयोघृतादिलक्षणा आपो भूतसूक्ष्मलक्षणा भूतान्तरसहिताः पूर्वोक्ताग्निपरिपाकतः सूक्ष्मत्वं हित्वा करचरणादिरूपेण विपरिणम्य स्थूलतां गच्छन्त्यः पुरुषाख्यां लभन्तऽइत्येतादृशो निर्णय उक्त इत्यर्थः । एवम्भूतस्य स्वाभाविकं व्यापारमाह स जायतऽइति यावत्कालपर्यन्तमस्मिञ्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावत्कालं जीवते जीवननिमित्तकर्मक्षये सति यस्मिन्काले म्रियते तदा एनं मृतं पुरुषमग्न्यर्थमन्त्याहुत्यै ऋत्विजो हरन्ति निक्षिपन्ति ॥१६॥ एवं पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुवक्ष्यमाणगत्युपयोगिदेहप्रदर्शनार्थमन्त्येष्टिं निरूपयन्ती श्रुतिरेवमग्निजत्वान्तलयत्वाच्च पुरुषस्याहमग्न्यात्मेति ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमन्त्याहुत्यधिकरणं प्रसिद्धमेव प्रसिद्धसमिदादिविशिष्टमनारोपितं दर्शयति तस्याग्निरिति । देवा ऋत्विजः । भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमान्सात्त्विकः पुरुषः उत्पद्यते । निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिर्दर्श-

नविशिष्टैः संस्कृतत्वादयं भास्वरवर्णः केवलकर्मिणां राजसानामुभयहीनानां तामसानां च पित्रादिलोककीटादिदेहप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥१७॥ एवं पञ्चाग्निविदो मृतस्य गतिं वक्तुं मार्गविप्रतिपत्तितत्साधनविषययोः प्रथमपञ्चमयोर्निर्णयार्थमाह । ते ये विदुरिति बहुवचनात्त्रैवर्णिका गृहस्था एवाधिकारिणः पञ्चाग्निदर्शने तस्य गृहस्थकर्मसम्बद्धत्वात् अत एव ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः श्रवणाद्यनधिकृता आश्रमधर्ममात्रनिरताः संन्यासिनश्च श्रद्धामितिकर्तव्यतया प्राप्तामनुष्ठाय सत्यं सत्याख्यं ब्रह्मोपासते इति तेषां पृथक्साधनाभिधानम् सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां परमहंसानां तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति (७. २. ८.) श्रुतिप्रामाण्यात्प्राणोत्क्रमणाभावेन देवयानमार्गप्रवेशाभावात्तत्साधनेऽनधिकारात् नैष्ठिकब्रह्मचारिणामपि गुरुपरतन्त्रतयोपासने स्वातन्त्र्याभावात् तेषां चोत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तु गुरुशुश्रूषापूर्वकगुरुकुलवासादेव सम्भवति। अष्टाशीतिसहस्राणां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्ते ऽमृतत्वं हि भेजिरे इति स्मृतेः । अतः परिशेषाद्गृहस्थानामेवाधिकारः । अर्चिःशब्देनात्रार्चिरभिमानिनी देवतोत्तरमार्गलक्षणा गृह्यते न तु ज्वलनात्मनोऽर्चिषो ग्रहणम् तस्यास्थिरत्वात्परिव्राजकानां च साक्षात्तत्सम्बन्धाभावाच्च । अतोऽर्चिरभिमानिदेवतामेवाभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्तऽइत्यर्थः । ततः क्व गच्छन्तीत्यपेक्षायामहरादिदेवताप्राप्तिक्रमेणापुनरावृत्तिलक्षणं हिरण्यगर्भलोकं गच्छन्तीत्याह अर्चिष इति । अत्राहरादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता एव विवक्षिता न तु कालविशेषाः । अनेन क्रमेण विद्युद्देवतां प्राप्तांस्तानुपासकान्वैद्युतात्सकाशान्मानसो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो ब्रह्मलोकवासी पुरुषः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति नयति । ब्रह्मलोकाख्यस्य सूत्रदेहस्य सामान्यविशेषात्मना बहुत्वमपेक्ष्य बहुवचनप्रयोग उपासनातारतम्यात् सायुज्यसमानैश्वर्यसालोक्यापेक्षया वा । ते ब्रह्मलोकान्प्राप्ता उपासकास्तेषु ब्रह्मलोकेषु स्वयं पराः प्रकृष्टाः सन्तः परावतः प्रकृष्टान्ब्राह्ममानमितान्संवत्सरान्ब्रह्मायुरवधिकान्शतसंख्याकान्वसन्ति तेषामुपासकानामिहास्मिन्कल्पे पुनरावृत्तिर्नास्ति कल्पान्तरे त्वावर्तन्तऽएव ॥१८॥ एवं देवयानं मार्गं ससाधनमुक्त्वा पितृयाणं मार्गमाह ये नैवं विदुः केवलकर्मिणः लोकं पितृलोकं जयन्ति प्राप्नुवन्ति । पितृलोकशब्दः प्रसिद्धपित्रधिष्ठितलोकविषयः चन्द्रस्तूक्तलक्षणो मण्डलात्मा । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्य गत्वान्नं भवन्ति भोग्यतामापद्यन्ते । आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न मन्त्रः किं तु आप्याय्याप्याय्यापक्षय्यापक्षय्येति प्रकारप्रदर्शनार्थः तथा च यथा यज्ञे ऋत्विजश्चमसस्थं सोमं पुनःपुनराप्याय्यापक्षय्य ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति तथा तत्र भोगभूमौ प्राप्तांस्तानन्नभूतान्देवाः स्वामिन-इवैनान्सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान्भृत्यानिव कर्मानुरूपफलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायनं कृत्वा स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपक्षयं च कुर्वन्तो भक्षयन्ति उपभुञ्जते न तु खादन्ति तथा सति चन्द्रलोकप्राप्तेरनर्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते यऽएवमेतदित्यथ ये यज्ञेनेति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्या पञ्चमं प्रश्नं निर्णीय तेऽर्चिरभीत्यादिना च दक्षिणोत्तरमार्गप्रदर्शनेन प्रथमं प्रश्नं च निर्णीयेदानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीयतृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह तेषां यदेति । तेषां कर्मिणां यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म परिगच्छति सर्वात्मना क्षीयते तदा ते इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते याभिर्द्युलोकाग्नौ हुताभिः श्रद्धाशब्दवाच्याभिरद्भिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगायाम्मयं शरीरमारब्धं ताः पुनः कर्मक्षयाद्धिमपिण्ड-इवातपसम्प-

कीत्प्रविलीनाः सत्यः आकाशं प्राप्तास्तद्वदेव सूक्ष्मभावं प्रतिपद्यन्तऽइति भावः । ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति अन्नभावोऽत्र व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं बोद्धव्यम् । ते पुनरन्नभूता रेतःसिक्पुरुषाग्नौ हुता रेतोभूता योषाग्नौ हुताः पुरुषाख्या अग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्तो म्रियमाणास्तेन धूमादिमार्गेण सोमलोकं गच्छन्ति कर्मफलभोगाय ततः कर्मक्षये सतीमं लोकं पुनरागच्छन्तीत्येवमेव कर्मिणोऽनु वारं-वारं कर्मवायुसमीरिता आ ब्रह्मज्ञानाद्घटीयन्त्रवच्चक्रीभूताः परिभ्रमन्ति । एवं स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्त्वा स्थानान्तरमाह अथ यऽइति कीटाः गोमयादिकुत्सितस्थानेषु कृमयो जायन्ते पतङ्गाः शलभाः दन्दशूकं दशनशीलं दंशमशकपन्नगादिलक्षणम् । अतोऽस्यां गतौ निमग्नस्य पुनरुद्धारदौर्लभ्यादिमां गतिं जुगुप्सद्भिः स्वाभाविकज्ञानकर्मप्रहाणेन शास्त्रीयज्ञानकर्मणी दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनभूते समाश्रयणीये ततोऽपि परममुक्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानाय यत्नः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । तथा च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिद्वारागमनकथनान्निर्णातः परलोकं गतानां पुनरावृत्तिकथनेन तृतीयप्रश्नश्च निर्णीतः ॥ ११ ॥ १ ॥ १ ॥

पूर्वं गायत्रीब्राह्मणे सत्स्वपि वागादिषु प्राणस्यैव गायत्र्यात्मकत्वं किमुक्तमित्याकाङ्क्षायां प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिगुणवत्त्वादिति परिहारमभिप्रेत्य तस्यैव ज्येष्ठत्वादिनिर्दिधारयिषयेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । यद्वा सत्स्वपि चक्षुरादिषूत्थब्राह्मणे (!) उत्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः (!) प्राणस्यैवोपासनमभिहितं तत्र हेतुमात्रापेक्षायां ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिहेतुमात्रकथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । इह तु स्वतन्त्रमेव प्राणोपासनं विधीयते वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य गुणभेदात्फलभेदाच्च तत्र तावदुपासकसम्पत्त्यर्थं फलं कथयति यो ह वाऽइति । ननु निषेककाले प्राणस्येव वागादीनामपि शुक्रशोणितसम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्कथमवधार्यते प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति चेत् सत्यम् तथापि नाप्राणं शुक्रं प्रोहतीति निषेककालादारभ्य प्राणस्यैव गर्भवृद्धिहेतुतया प्रथमो वृत्तिलाभो न चक्षुरादेरतोऽवगम्यते चक्षुरादिषु प्राणस्यैव ज्येष्ठत्वम् ॥१॥ इदानीं प्राणस्यैव वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वप्रजातिबलक्षणाः पञ्च गुणा इति दर्शयितुं प्रथमं तेषामेकैकस्य क्रमेण वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरेतसां गुणत्वमाह । अतिशयेन वासयतीति वसिष्ठा निवासार्थस्य वसे रूपं वाग्मिनो ह्यतिशयेन वसन्ति वासयन्ति चान्यान् यद्वातिशयेन वस्त ऽइति वसिष्ठा आच्छादनार्थस्य वसे रूपं वग्मिनो हि वाचान्यानभिभवन्ति ॥२॥ मनो वाऽआयतनं विषयाणामिन्द्रियाणां च ॥५॥ रेतःशब्देनात्र प्रजननेन्द्रियं लक्ष्यते ॥६॥ एवमुक्त्वा वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगताः किं तु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुं तावदाख्यायिकामधिकरोति । वागादयोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं भाषमाणा ब्रह्म प्रजापतिं प्रति गतवन्तः । तत् ब्रह्म विराडात्मकं कर्तृभूतं तान्प्रत्युवाच ॥७॥ कडाः मूकाः ॥८॥ रेतः प्रजननेन्द्रियम् ॥१२॥ महांश्चासौ सुहयश्च । सिन्धुदेशे भवः सैन्धवः । पड्वीशाश्च ते शङ्कवश्च ते पड्वीशशङ्कवः पादबन्धनशङ्कवस्तान्संवृहेत् उद्यच्छेत् परीक्षणायाश्वारोहे आरूढे सति युगपच्चतुरोऽपि शङ्कूनुत्खनेत् । संववर्ह चिच्छेद स्वस्थानाद्भ्रंशितवान् । बलिं करम् ॥१३॥ वागादयः स्वस्वासाधारण्येनोक्तानेव गुणान्मुख्यप्राणस्य बलित्वेन समर्पयामासुः । यन्मम वसिष्ठत्वं तद्वसिष्ठत्वगुणस्तवैव । एवं वागादिभिर्दत्तं बलिदानमङ्गीकृत्य प्राणः स्वात्मनोऽन्नवाससी पृच्छति तस्योऽइति । भक्ष्यमाणा आपः सर्वास्तव वास

आच्छादनस्थानीयाः । इदानीं तत्स्तुत्यर्थकमर्थवादमाह न हेति यः एतत्सर्वप्राणिभिरद्यमानं सर्वमन्नमनस्य प्राणस्यैवान्नमित्येवं वेद पश्यति अस्य प्राणान्नविदोऽनदनीयं नैव ह किल भक्षितं भवति यद्यपि कदाचिदनेनाभक्ष्यमपि भक्षितं स्यात्तदासौ तद्दोषेण न लिप्यते । तथा यद्यप्ययमप्रतिग्राह्यं हस्त्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदप्यन्नमेव भोग्यं वस्तु प्रतिग्राह्यमनेन प्रतिगृहीतं स्यान्न तत्प्रतिग्रहदोषेण लिप्यतऽइति विद्यैव स्तूयते न वस्तुतस्तस्य दोषाभावः अभक्ष्यभक्षणाप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहयोर्निषिद्धत्वात् ॥१४॥ आपो वास इत्यनेन भक्ष्यमाणास्वप्सु विहितवासोदृष्टेरर्थवादमाह । आचामन्ति अपो भक्षयन्ति । अनं प्राणमुभयतोऽपां भक्षणेनानग्नमाच्छादितं कुर्वन्तः अपोऽशानलक्षणवासोदानेनानग्नं कुर्म इति श्रोत्रिया मन्यन्ते ॥१५॥२॥१॥

एवं प्राणोपासनसाधनीभूते ज्ञानकर्मणी दर्शिते तत्र ज्ञानं वित्तानपेक्षम् कर्म तु दृष्टादृष्टार्थविषयं वित्तसाध्यम् अतो येनोपायेन प्रत्यवायानुत्पादकेन वित्तोपार्जनं कर्तव्यं तदुपायभूतं श्रीमन्थाख्यं कर्म प्रदर्शयितुं ब्राह्मणान्तरमारभ्यते । अधिकारिनिरूपणपुरःसरं सेतिकर्तव्यताकं सम्भारमाह यः कर्माधिकृतो गृही प्राणविन्महत्त्वं प्राप्नुयामित्येवं कामयते स पुण्यदिवसमेवारभ्य द्वादशदिवसपर्यन्तमुपसद्व्रती भूत्वा । उपसदो नाम ज्योतिष्टोमे इष्टिविशेषाः प्रवर्ग्याहस्सु प्रसिद्धाः तासु यद्व्रतं स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं भूमिशयनं ब्रह्मचर्यं वाङ्नियमश्चेति चतुष्टयं यजमानस्य प्रसिद्धं तत्सर्वं स्तनोपचयापचयेतिकर्तव्यताशून्यमत्रोपादीयते तथा चोपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतं तद्विद्यते यस्य स उपसद्व्रतीति समासः । न तूपसद एव व्रतमिति कर्मधारयः सामान्याधिकरण्यलक्षणः समासः तस्य श्रौतत्वेनेह मन्थाख्ये स्मार्ते कर्मण्युपसद्ग्रहणायोगात् । तस्मात्पयोभक्षणादिमात्रोपसद्व्रती भूत्वा सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां समूहं वक्ष्यमाणव्रीह्यादिधान्यदशकमवश्यसम्पाद्यमन्यदपि धान्यविशेषं फलानि चानिषिद्धान्यमादकानि भक्ष्याणि तत्कालतद्देशलभ्यानि अन्यदपि पुष्पादिकं सम्भरणीयं सर्वं सम्भृत्य । पुण्याहे पुण्यदिवसे आत्मनः कर्मसिद्धिकरे पुंसा पुंनामकेन हस्तादिना नक्षत्रेण संयुक्ते व्रतात्यदिवसे । परिलेपनादिना दृष्टार्थतया परिशुद्धे देशे स्वगृह्योक्तविधिना परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्येत्यदृष्टार्थतया पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा । तस्मिन्संस्कृते स्थाने अग्निमुपसमाधायेत्यत्राग्नेरेकवचनश्रवणात्स्मार्तमेवावसथ्याग्निं संस्थाप्याग्नेरुत्तरतो वक्ष्यमाणपात्रासादनं दक्षिणतो ब्रह्मासनं च दत्त्वा पवित्रकरणाद्याज्यनिर्वपणावधि स्वगृह्योक्तं सर्वं विधाय । आवृतेतिकर्तव्यतया अस्य कर्मणः स्मार्तत्वात्स्थालीपाकोक्तकर्तव्यतया आज्यं संस्कृत्य स्रुवं च प्रतपनादिना संस्कृत्येध्माधानाघारपर्यन्तं तूष्णीमेव सर्वं स्वगृह्योक्तं विधाय । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाज्यभागौ हुत्वा उदुम्बरवृक्षमये कंसे कंसाकारे वर्तुलाकारे चमसे चमसाकारे वा पात्रे मन्थमुक्तसर्वौषधफलानां पिष्टं दधिमधुघृतैरुपसिच्य वक्ष्यमाणोपमन्थनीद्वयमध्ये एकयोपमन्थन्योपमथ्य संनीय अग्नेः स्वस्य च मध्ये दक्षिणाश्रिते देशे संस्थाप्यौदुम्बरेण स्रुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ॥१॥ कैर्मन्त्रैराज्यं होतव्यमित्यपेक्षायामाहुतित्रयाङ्गभूतं मन्त्रत्रयं देवताप्रार्थनात्मकं तावदाह । जातं-जातं वेत्ति जाते-जाते प्राणिनि जाठरत्वेन विद्य इति वा जातवेदाः तस्य सम्बुद्धिः त्वयि त्वदधीना यावन्तो देवाः वक्रमतयः सन्तः मम अभीप्सितार्थान्प्रतिबध्नन्ति ॥२॥ भो जातवेदः या देवता तिरश्ची कुटिलमतिर्भूत्वाहमेव विधरणी सर्वस्य धारयित्री इति च

मन्यतऽइति शेषः तां तिरश्चीं देवतां त्वं निपद्यसे व्याप्नोषि । संराधनीं सर्वसाधनीं देवतां तां त्वा त्वामहं यजे । तृतीयाहुतिमन्त्रस्य स्वश्रुतौ विद्यमानत्वात्प्रतीकग्रहणं श्रुत्या कृतम् प्रजापतऽइति । अस्मिन्नाहुतित्रये संस्रवो न धर्तव्योऽश्रुतत्वात् ॥ ३॥ एवमाहुतित्रयहोमानन्तरं षड्द्वन्द्वाहुतीः प्रतिद्वन्द्वं संस्रवावनयनयुक्ताः कर्तव्या एकाहुतिश्च रेतसे स्वाहेति संस्रवावनयनयुक्तेत्येवं सप्ताहुतयः कर्तव्या इति तत्साधनभूतान्मन्त्रानाह ज्येष्ठायेति । संस्रवं स्रुवावलिप्तमाज्यं मन्थे सिञ्चेत् । अत्र ज्येष्ठश्रेष्ठादेः प्राणलिङ्गात् ज्येष्ठादिगुणकप्राणविद् एव मन्थकर्मण्यधिकार इति ध्वनितोऽर्थः ॥ ४॥ प्रत्येकाहुतिसंस्रवावनयनयुक्ताश्चतस्र आहुतीः समन्त्रका अनुष्ठेया आह ॥ ५॥ पूर्वोक्तगुणा एव षडाहुतीराह ॥ ६॥ एवं चतस्रः ॥ ७॥ एवं नव ॥ ८॥ एवमाद्याहुत्यन्ते यत्कर्मणात्यरीरिचमिति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (१.४.२४.) स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा संस्रवविशिष्टं मन्थद्रव्यमपर्योपमन्थन्या पुनर्मन्थनीयं तस्या अन्यत्र विनियोगादर्शनादित्येतावानितिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । एवं संस्कृतं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अथैवमालोडनानन्तरमेनं मन्थं मन्त्रं पठन् तदर्थं च स्मरन्सन् हस्तेनाभिमृशति हे मन्थ त्वं भ्रमतीति भ्रम् असि भवसि तव चलनात्मकप्राणदेवताकत्वात्त्वं प्राणरूपेण भ्रमसीत्यभिप्रायः अग्निरूपेण त्वं ज्वलदसि ब्रह्मरूपेण पूर्णम् नभोरूपेण प्रस्तब्धं निःक्रियम् । या खल्वेका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसि । यज्ञारम्भे प्रस्तोत्रा यद्धिंकृतम् तेनैव च यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणम् यज्ञारम्भे उद्गातृकृतमुद्गीथम् तेनैव च यज्ञमध्ये उद्गीयमानम् अध्वर्युणा श्रावितम् आग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितम् त्वमसि । आर्द्रे मेघोदरे सम्यग्विद्युद्रूपेण दीप्तं संदीप्तमसि । विभूर्व्यापकः भाग्यरूपेण प्रभुः समर्थः भोक्तृरूपेणाग्न्यात्मना ज्योतिः भोग्यरूपेण सोमात्मनावस्थितत्वात्त्वमन्नमसि कारणत्वात्त्वमध्यात्माधिदैवयोर्निधनं लयस्थानमसि वागादीनामग्न्यादीनां च संहरणत्वात्त्वं संवर्गोऽसि ॥ ९॥ एवं मन्त्रपूतं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्विनियोगमाह । उद्यच्छति हस्ते गृह्णाति । मन ज्ञानऽइत्यस्य धातोराङ्पूर्वस्य कृदन्ते डप्रत्यये टिलोपे च कृते सति आम इत्येतद्रूपं सिद्धम् हे मन्थ त्वमाम आमन्ता आ समन्ताद्भावेन ज्ञातासि भवसि ते तव मय्युपासके आममामननमा समन्ताद्भावेन ज्ञानमस्तीति शेषः यतस्त्वं सर्वज्ञोऽसि अतो मामपि ज्ञानासीति वाक्यार्थः । स हि प्राणस्त्वं राजा । एवंगुणविशिष्टः स भवान् मा मामधिपतिं तथाभूतमेव करोतु ॥ १०॥ ग्रासचतुष्टयं मन्थस्य कृत्वा पृथक्पृथगवस्थाप्य प्रथमो ग्रासो गायत्रीप्रथमपादमधुमतीप्रथमर्कप्रथमव्याहृतिरूपं मन्त्रमुच्चार्य भक्षणीयः ॥ ११॥ एतैः सर्वैः सम्पूर्णैर्मन्त्रैश्चतुर्थो ग्रासो भक्षणीय इत्याह सर्वामिति । अन्ततो भक्षणान्ते शुद्ध्यर्थं स्मार्तमाचमनं कृत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य शुद्धाचमनं विधाय अग्नेः पश्चिमतः प्राक्शिरा रात्रौ शयीत ॥ १३॥ ततः प्रातःसंध्यामुपास्य भक्तिश्रद्धाभ्यां प्रातरुदयसमये आदित्यं वीक्षमाणः संस्तद्उपस्थानं मन्त्रेण कुर्यात् एकपुण्डरीकमखण्डश्रेष्ठः । तत एतद्विद्योपदेशकाचार्यपरम्पराख्यस्य वंशस्य जपः कर्तव्य इत्याह यथेतमिति ॥ १४॥ तं मन्थमेतमुक्तेतिकर्तव्यताकम् । यः प्राणोपासकः एनमुक्तविधया संस्कृतं मन्थम् । किमु वक्तव्यम् अनेन कर्मणा कामः सिध्येदित्यतो ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतदुक्तमित्यर्थः ॥ १५॥ एवं वंशे पठिते सति समाप्तमेतत्कर्म । अथैतत्प्राणदर्शनात्मकस्य मन्थविज्ञानस्य शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदायी प्रियपुत्रो विद्यार्थं विद्यादातेति प्रसिद्धेषु षट्सु विद्यासम्प्रदानभू-

तेषु मध्ये द्वयमेव सम्प्रदानमिह भवेदित्याह तमेतं नेति तमेतं मन्थं मन्थविज्ञानम् ॥२०॥ पूर्वं सर्वौषधमिति सामान्येनोक्तम् इदमिदमिति विशेषतो वक्तुमनुक्तं स्रुवादिकं च कथयितुमुत्तरं काण्डकाद्वयं प्रवर्तते । उदुम्बरस्य वृक्षस्य विकार औदुम्बरश्चतुःसंख्याको भवति ॥२१॥ मन्थोपादानभूतग्राम्यधान्यग्रहणे नियममाश्रित्याह । अणुशब्दवाच्यं धान्यं मोरिय इति गूर्जरदेशे पल्यां प्रसिद्धम् प्रियङ्गवस्तत्रैव कङ्गुशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धाः । खल्वा निष्पावा वल्लशब्दवाच्याः । खलकुलाः कुलत्थाः । तान् व्रीह्यादीन् चुर्णयित्वा पात्रे निक्षिप्य दधिमधुभ्यां सार्धं घृतेनोपसिञ्चति दध्यादित्रयाक्तं करोति अथ स्वगृह्योक्तविधिनाज्याभागान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्जुहोति ॥२२॥३॥१॥

एवं प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनः श्रीमन्थाख्यं कर्मोपदिश्य तस्यैव विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्थाख्यं कर्म वक्तुमुत्तरं ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतु रेतो बीजं स्तोतुमाह एषामिति । रसः सारभूता इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्युक्तत्वात् (५.५.१.) । पृथिव्या आपो रसः सारभूताः यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति (६.६.१.) अपां पृथिवीकारणत्वस्य गार्गीब्राह्मणे श्रुतत्वात् । ओषधीनामप्कार्यत्वादोषधयोऽपां रसः ॥१॥ यत एवं सर्वभूतानां सारमेतद्रेतोऽतस्तदावापस्थानं प्रजापतिर्विचारपूर्वकं सम्पादितवानित्याह स हेति । प्रजापतिर्विराडात्मा । स्त्रियं शतरूपाख्याम् । अधः प्रदेशे योन्याख्ये उपास्त मैथुनाख्यमुपासनं कृतवान् । श्रोर्णाख्या । अस्मिन्कर्मण्यभ्युदयफलार्थं वाजपेयदृष्टिविधा अतस्तदङ्गे प्रजननेन्द्रिये सोमाभिषवपाषाणदृष्टिं कठिनत्वसामान्यमाश्रित्याह स एतमिति एतं सोमाभिषवोपलस्थानीयं प्रजननेन्द्रियं समुदपारयत् उत्पूरितवान् (!) स्त्रीव्यञ्जनाभिमुखं कृतवान् तेन पाषाणवत्कठिनेनैनां स्त्रियमभ्यसृजत् अभि समन्ततो मुञ्जमूञ्जः संसर्गं कृतवान् ॥२॥ अवाच्ये देशे वेदिदर्शनमाह अवाच्यदेशस्थलोमसु बर्हिर्दृष्टिम् अवाच्यदेशस्थचर्मण्यानडुहचर्मदृष्टिम् । पुरुषवृषणयोः स्त्रीयोन्यन्तर्गतप्रदेशे च क्रमेणाधिषवणफलकवह्निदृष्टी विदधाति मुष्कौ वृषणौ अधिषवणे सोमाभिषवफलके स्त्रीव्यञ्जनस्य मध्यतो मध्यप्रदेशः समिद्धो दीप्तोऽग्निः । नन्वेवमवाच्ये कर्मणि वाजपेयदर्शने कृते सति किं स्यादित्यत आह स यावानिति । एवमुपासतः फलान्तरमप्याह य एवमिति अधोपहासमवाच्यं कर्म । सुकृतं शुभं कर्म आवृङ्क्ते आवर्जयति स्वीकरोति ॥३॥ अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्रानेकाचार्यसंमतिमाह । ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायनाः ब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनो ब्राह्मणाभासाः निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतपुण्याः सन्तोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकभ्रष्टा अत्यन्तपापहेतुमैथुनकर्मासक्ता नरकं गच्छन्ति ॥४॥ एवं प्राणोपासकस्य श्रीमन्थं कृतवतो न हि यदा कदाचित्पुत्रार्थिनो भार्योपगतिः किं तु ऋतुकाले अतस्तं कालं प्रतीक्षमाणस्य प्रमादाद्रेतःपाते प्रायश्चित्तमाह बह्विति । एवमभिमृष्टमभिमन्त्रितं गृहीतं च रेतः क्व विनियोज्यमित्यपेक्षायां समन्त्रकं तस्य विनियोगमाह पुनरिति । तेजस्त्वग्गता कान्तिः भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा । धिष्ण्या अग्नयः शरीराश्रिता देवाः तद्रेतो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य पुनः कल्पन्तां कल्पयन्तामित्यनेन मन्त्रेण भ्रुवोः स्तनयोर्वा मध्ये निमृज्यात् लेपयेत् संस्पर्शयेत् ॥५॥ एवमयोनौ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमुक्त्वा रेतोयोनावुदके रेतःसिचस्तत्र स्वच्छायादर्शने प्रायश्चित्तमाह । यदि कदाचित्प्रमादतः उदके रेतःसिक्त आत्मच्छायां पश्येत् । इन्द्रियं रेतो मयि अस्त्वित्यध्याहारः

। इन्द्रियस्य रेतसो विशेषणानि विज्ञानं कीर्तिः वित्तं सत्कर्म तादृग्गुणकपुत्रोत्पादनहेतुत्वात् तथा च रेतःस्वरूपे जले स्वदृष्टिकृतापराधसमाधिरित्यर्थः ॥६॥ रेतःसिचो देशकालावतिक्रम्य प्रामादिकरेतस्खलनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तमभिधायेदानीं प्रकृतेन रेतःसिचा यस्यां पुत्रो जनयितव्यस्तां स्तुवन्ती श्रुतिस्तस्यामृतुकालगमनं विधत्ते । श्रीर्ह्यणाहुया । मलोद्वासा उद्गतमलवद्वस्त्रा तां यशस्विनीं वीर्यवत्पुत्रहेतुत्वात्कीर्तिमतीं वक्ष्यमाणं त्रिरात्रव्रतं कृत्वा चतुर्थेऽह्नि स्नातां सतीम् । तदा एनां स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवमपक्रीणीयाद्वशं नयेत् । यष्ट्या दण्डेन उपहत्य संताड्य कामं यथेष्टं भीतिमुत्पाद्यातिक्रामेत् अभिगच्छेत् । एवं बलात्कारासम्भवे शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेदिति पुनरुपायान्तरमाह । इन्द्रियेण यशसा यशोहेतुना पञ्चमेन्द्रियेण कृत्वा तव यशो यशोभूतं पुत्रोत्पत्तिकरं रेतोऽहं गृह्णामीति मन्त्रेण रुषा शपेत् सा चैव शप्ता सती अयशा एव अपुत्रैव वन्ध्यैव भवति ॥७॥ एवं भर्तुर्भार्यावशीकरणोपायमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिसम्पत्त्युपायमाह । तस्यां तद्योनौ अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाप्य निक्षिप्य । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्समुत्पद्यसे विशेषतश्च हृदयान्नाडीद्वारेण प्रकटीभवसि । एवंविधः स त्वमङ्गानां कषायो रसोऽसि अतो विषलिप्तशरविद्धां मृगीमिव मदीयां भार्यां मयि विषये मादय मद्युक्तां कुरु मद्वशां कुरु ॥८॥ एवं स्ववशमापद्यावाच्यकर्मानुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । रूपभ्रंशयौवनहानिभयात् यां स्वभार्यामिच्छेत् गर्भं न धारयेत् गर्भिणी इयं मा भूदिति । अभिप्राण्यापान्यात् पशुकर्मकाले प्रथमं स्वीयपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे वायुविसर्जनरूपमभिप्राणनं कृत्वा तेनैव द्वारेण ततस्तदादानलक्षणमपाननं च कुर्यात ॥९॥ पुनर्भर्तुरेव पूर्वोक्तविपरीताभिप्राये उपायान्तरमाह । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्रेतः स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह निक्षिपेत् ॥१०॥ प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म प्रवृद्धरागवन्तं क्रुध्यन्तमधिकृत्याह । आमपात्रे अपक्वे मृन्मयभाजने उदकादिसम्बन्धे सति विशीर्यमाणतया शत्रुभेदनकर्मणि योग्ये परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निमुपसमाधाय एकवचनादुपधानवचनाच्चावसथ्याग्निमेव प्रज्वाल्यास्य कर्मणः प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोमं पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं वा यथा स्यात्तथा शरमयं बर्हिः स्तीर्त्वा आस्तीर्य तस्मिन्नग्नौ एताः प्रसिद्धास्त्रिसंख्याकाः शरभृष्टीर्वाणेषीकाः प्रतिलोमाः विपरीताग्राः घृतेनाभ्यक्ताः कृत्वा जुहुयात् । तव आशापराकाशौ आददे फडिति मन्त्रमुच्चार्य मन्त्रान्ते चासावित्यात्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् आशा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादितं तस्य परीक्षा पराकाशः । एवंविन्मन्थकर्मविद्वान्प्राणदर्शी यं ब्राह्मणं (!) शपति स ब्राह्मणो निर्गतेन्द्रियो गतपुण्यकर्मा सन्नस्माल्लोकाद्गच्छति । एवंवित् परदारगमने यथोक्तवक्ष्यमाणदोषवित् श्रोत्रियस्याधीतवेदस्योपासकस्य भार्यया उपहासं नर्मापि न कुर्यात् किमुताधोपहासम् ॥११॥ एवं सफलोऽभिचारः पशुकर्मद्वारा जारप्रसङ्गेनोक्तो न तु प्राधान्येन तस्य सत्पुत्रफलककर्मविरोधित्वात् । इदानीं पूर्वप्रस्तुतऽर्तुकालानुष्ठेयं व्रतकलापमुपदिशति । आर्तवमृतुभावः । दिवसत्रयं कंसे कांस्यपात्रे उदकादिक न पिबेत् न वाश्नीयात् अनुपहतवासाश्च स्यात् एतत्तु स्नानोत्तरकाले बोध्यम् आर्तवपूर्वकालस्य तु ज्ञातुमशक्यत्वात् वृषलः शूद्रो वृषली तद्भार्यान्यो वा पापकृत्कश्चिदपि स्नानात्पूर्वमनन्तरं वा नोपस्पृशेत् एतत्सम्भाषणादीनामप्युपलक्षणम्

अन्यदपि शास्त्रान्तरोक्तं कर्म कुर्यादित्यर्थः । त्रिरात्रान्ते व्रतसमाप्तौ चतुर्थेऽहनि प्रातःकाले आप्लूय स्नात्वा पूर्वोक्तविशेषेणाहतवासाः स्यात् तथा चैवमाप्लुतामहतवस्त्रां तां व्रीहीनवघातयेत् चरुश्रपणार्थं व्रीह्यवघाताय भर्ता तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥१२॥ किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तण्डुलैरनुष्ठेयमित्यपेक्षायां तस्मिन्नेव चतुर्थेऽहनि प्रातश्चरुहोमानन्तरं यथाकामं पक्त्वा भक्षणीयमिति क्रममभिप्रेत्य कामनाविशेषे पाकादिविशेषणे भक्षणप्रभेदं तावदाह । गौरो बलदेववच्छुभ्रः शुद्धो वा । अनुब्रुवीत पठेत् । सर्वं शतवर्षप्रमितमायुरवाप्नुयात् । क्षीरौदनं स्वभार्ययैव पाचयित्वा घृताप्लुतं तमोदनं कृत्वा ॥१३॥ कपिलो वर्णतः पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । दध्यौदनं(!) दध्ना चरुं श्रपयित्वा ॥१४॥ उदौदनमुदकेनौदनं पाचयित्वा उदकं विनौदनपाकस्यासम्भवेन तस्य प्राप्तावप्युदकग्रहणं क्षीरादिनिवृत्त्यर्थम् ॥१५॥ दुहितुः पाण्डित्यं स्त्रीणामुचिते गृहकर्मणि कौशलं न तु वेदादिविषयं स्त्रीणां तत्रानधिकारात् । तिलमिश्रमोदनं कृशरमित्यर्थः ॥१६॥ विविधं जिगीथं प्रख्यातिरस्य स विजिगीथोऽतिप्रख्यातः । समितिं विद्वत्सभां प्रति पूज्यतया गच्छतीति समितिंगमः प्रगल्भः । श्रोतुमीप्सितां वाणीं भाषिता सुसंस्कृतार्थवद्वचनवक्ता । मांसमिश्रितमोदनम् । तन्नियममाह उक्षा सेचनसमर्थस्तदीयं मांसमौक्षणम् ततोऽप्यधिकवया ऋषभस्तदीयं मांसमार्षभम् अयं तु मांसनियमो देशकालविशेषापेक्षयावगन्तव्यः गोमांसस्य निषिद्धत्वात्कृष्णमृगविषयं छागविषयं वोक्षादिवचनमत्र ग्राह्यम् तन्मांसमप्यनुपहतं क्रीत्वा सम्पाद्यं हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वात् ॥१७॥ कदा पुनरित्थमोदनपाकादि कर्तव्यमित्यपेक्षायां व्रीह्यवघातदिवसे एवेत्यभिप्रेत्य तत्प्राक्कालकर्तव्यमाह । चतुर्थदिवसे प्रातःकालऽएव स्नानाद्यशेषनित्यानुष्ठानानन्तरं भार्ययावघातनिर्वृत्तांस्तण्डुलानादाय स्थालीपाकेतिकर्तव्यतया आज्यं संस्कृत्याधिश्रयणादिसंस्कारं कृत्वा एतच्चर्वादिसंस्काराणामप्युपलक्षणम् ततश्चरुं श्रपयित्वोद्वास्य स्वगृह्योक्तविधानेनाघारादिनित्याङ्गतोऽर्हुत्वा स्थालीपाकस्येति कर्मणि षष्ठी स्थालीपाकस्योपघातं स्थालीपाकमुपहत्योपहत्य स्वल्पं स्वल्पं पौनःपुन्येन गृहीत्वा प्रधानाङ्गतोऽर्जुहोति । इति प्रधानाङ्गतित्रयं हुत्वा स्विष्टकृतं चाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा पश्चात्स्थालीस्थं चरुशेषं पात्रान्तरे उद्धृत्य सर्पिषाक्तं कृत्वा पतिः प्रथमं प्राश्नाति प्राश्य च तदेवोच्छिष्टं पत्न्यै प्रयच्छति ततः शुद्ध्यर्थं स्मार्ताचमनं च कृत्वा उदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेन भार्यां त्रिवारमभ्युक्षति । विश्वावसुर्नाम कन्यानामधिपतिर्देवगन्धर्वः भो विश्वावसो देवगन्धर्व त्वं मद्भार्यातः सकाशादुद्गच्छ अन्यां कामपि प्रफर्व्यं प्रथमयुवतिं तरुणीं भर्त्रा सह क्रीडमानामिच्छ फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्व्या गम्या ताम् । अहं पुनर्जायां स्वीयामिमां भार्यां समिति समुपैमीत्यध्याहारः तत्रावकाशस्त्वया देय इत्यर्थः ॥१८॥ एवं गन्धर्वं प्रस्थाप्य यथाकामं क्षीरौदनादि भुक्त्वा स्त्रियमालिङ्गेदिति क्रममभिप्रेत्याह । अहं पतिरमः प्राणोऽस्मि त्वं सा वागसि । कथमावयोरुक्तरूपत्वमित्याशङ्क्य वाचः प्राणाधीनत्वं प्राणस्य वागाधीनत्वं च प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्य सा त्वमस्यमोऽहमिति पुनर्वचनम् । तथा अहं सामास्मि त्वं च ऋगसि ऋगाधार हि साम गीयते अस्ति चावाच्यकर्मसमये मदाधारत्वं तवेत्याधाराधेयभावसामान्यात् । द्यौरहं जनयितव्यस्य पितृत्वात् पृथिवी त्वं तस्य मातृत्वात् । तावावां संरम्भमुद्यमं करवावहै एहि त्वमागच्छ सह मिलित्वा रेतोधारणमावाभ्यां कार्यम् पुंस्त्वविशिष्टाय पुत्राय वित्तये लाभाय वीर्यवत्पुत्रलाभाय ॥१९॥ विहापयति विश्लेषयति । अवाच्यकर्मान्ते कर्तव्यशेषमुपदिशति त्रिरेणामिति

एनां योनौ प्रक्षिप्तरेतोवीर्यां भार्यामनुलोमं मूर्धानमारभ्य पादान्तं मन्त्रमुच्चरंस्त्रिवारं पाणिनानुमार्ष्टि । विष्णुः व्यापनशीलो भगवान्नारायणः तव योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता तव मम सुतस्य वा रूपाण्यवयवान् पिंशतु विभागशो दर्शनयोग्यान्करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा पुष्णातु । हे सिनीवाली (!) अन्नवती (!) एतत्संज्ञे वा देवी (!) त्वं निषिक्तगर्भं धारय । पृथुर्विस्तीर्णा स्तुका स्तुतिर्यस्याः सा पृथुष्टुका तदात्मना वर्तमाना तस्या सम्बुद्धिर्हे पृथुष्टुके हे महास्तुते त्वं गर्भं धारय । पुष्करस्रजौ स्वर्णकमलाभरणौ ॥२०॥ हिरण्मयी हिरण्मय्यौ ज्योतिर्मय्यौ अरणी प्रागबभूवतुरिति शेषः याभ्यामरणिभ्यां पुरा अमृतरूपं गर्भमश्विनौ निर्मन्थतां निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते तव जठरे धारयामहे दशमे मासि प्रसोतुम् । इन्द्रेण सूर्येण । अन्ते भर्ता असावहमिति स्वात्मनो नाम गृह्णाति भार्याया वा ॥२१॥ एवं गर्भाधानेतिकर्तव्यताजातमुपदिश्यासन्नप्रसवायां भार्यायां कर्तव्यमुपदिशति । यथा वातः वायुः पुष्करिणीं तडागं समन्ततः समीङ्गयति स्वरूपोपघातमकृत्वैव चालयति । एवा एवमेव । जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणा मांसपेशीरूपेण सह निरैतु । इन्द्रस्य प्राणस्य गर्भस्य वायं योन्यात्मको व्रजो मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले वार्गडया निरोधेन सह वर्तमानः सार्गडः कृतः सम्पादितः सपरिश्रयः परिश्रयेण परिवेष्टनेन जरायुणा सहितः तं तथाभूतं मार्गं प्राप्य हे इन्द्र प्राण प्रसूतिमारुतात्म त्वं गर्भेण सह निर्जहि निर्गच्छ तन्निःसरणानन्तरं निर्गम्यमानमांसपेशी सावरशब्दवाच्या तं सावरं च निर्गमय ॥२२॥ पुत्रजनने सति तस्मिन्नेव दिने यत्कर्तव्यं तदाह । अङ्के उत्सङ्गे संस्थाप्य स्वगृह्योक्तमग्न्युपसमाधानादि कृत्वा कांस्यपात्रे दधिमिश्रितं घृतमवस्थाप्य पृषदाज्यस्योपघातं पृषदाज्यमुपहत्योपहत्य स्वल्पं गृहीत्वा जुहोति । अस्मिन्स्वगृहे अहमेव पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमनेकपोषको भूयासम् । अस्य मत्पुत्रस्य उपसंद्यां (!) संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूत् स्वाहेति होमः । मयि पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे समर्पयामि स्वाहा इति प्रधानाहुतिद्वयम् तृतीयाहुति स्विष्टकृद्धोमः इति विवेकः ॥२३॥ तृतीयाहुतिमन्त्रमाह ॥२४॥ जातस्य शिशोरायुष्यकर्मोपदिशति । स्विष्टकृद्धोमानन्तरमस्य जातस्य शिशोरायुषे हितमायुष्यमायुर्वृद्धिकरं कर्म करोति । जातस्य शिशोर्दक्षिणं कर्णमभि अभिलक्ष्य पिता स्वमुखं निधाय तत्र विलक्षणा (त्रयील° ?) वाक्त्वयि प्रविशत्वित्यभिप्रायवान्वाग्वागिति त्रिवारं जपेत् । एवमायुष्यं कर्म कृत्वा नामधेयं कुर्यात् । वेदोऽनुभवः (अनु° Cod.) सर्वस्य निजं स्वरूपं परमात्मलक्षणमसि । गुह्यं गोप्यमेव स्यान्न तु लोकप्रसिद्धम् । दधि मधु घृतमेकीकृत्य अनन्तर्हितेन वस्त्वन्तराव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन । भूरिति व्याहृत्युपलक्षितमृग्वेदं त्वयि दधामि धारयामि भुव इत्युपलक्षितं यजुर्वेदं स्वरिति सामवेदम् ॥२५॥ इदानीं जातं कुमारं पिता हृदि स्पृशति । अश्मेव पाषाण-इव दृढः स्थिरश्च भव । परशुरिव वज्र-इव यथा तेजःसंघो वज्रः पर्वतान्भिनत्ति तद्वत्सर्वावयवैरिन्द्रियादिभिश्च दृढः दुरितदुःखदुष्टच्छेदकश्च भव वज्रो वै परशुरिति श्रुतेः (३. ६. ४. १०.) यद्वा परशुः कुठारः सोऽपि लोहमयः । हिरण्यं सुवर्णं यथा अस्तृतम् (!) अच्युतमक्षीणं शुद्धं तेजोमयं तथा त्वमपि अस्तृता (!) ऽच्युतोऽक्षीणः शुद्धस्तेजोमयश्च भव । आत्मा देहः सन्वै निश्चयेन पुत्रेतिसंज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि न तु स्वरूपेण

॥२६॥ इडा भोग्यासि यद्वा इडापात्र्यसि यस्यां पुरोडाशो विभज्यते सा यद्वा इडा पृथिवीरूपा। किं च मैत्रावरुणी मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी अरुन्धतीत्यर्थः यद्वा मैत्रावरुणी ऋग्विषयिणी यद्वा मित्रावरुणयोरुत्पन्ना। हे वीरे सम्भृतिके (त्तके Cod. 1. त्तिके 2.) त्वं वीरं पुत्रमजीजनथाः असौषोः ॥२७॥ अथानन्तरं स्वाङ्कस्थं पुत्रं तन्मात्रे प्रदाय तस्याः स्तनं पिता पुत्रस्य मुखे प्रयच्छति। हे सरस्वति यस्ते स्तनवक्छिशुस्थानोयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूप स्तनः शशयः शशयानस्तव देहे (ह Cod.) वर्तमानोऽन्यैरुपभुक्तः (°रनुप°?) सुप्त-इवास्ते इति शेषः। तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं स्तनमिह मदीयभार्यास्तने प्रविष्टा सती (सति Cod.) धातवे पानाय अकः कुरु प्रयच्छ धातवऽइति धेट् पाने ॥२८॥ एवं मन्त्रवद्गर्भाधानादिकर्मण्यनुष्ठिते सति किं स्यादित्यपेक्षायां महान्स्तुत्यः पुत्रो भवतीत्याह। बत विस्मये। पितरमतीत्य वर्तसऽइत्यतिपिता त्वमभूः ॥२९॥ इदानीं समस्तस्यापि वेदस्याध्यापकपरम्परामाह। पूर्ववद्विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पृथक्त्वभावित्वमस्य (भागित्व°?) खिलकाण्डत्वेन सर्ववेदशेषत्वात् तथा च समाप्तौ पठितो (°प्तपठितो Cod.) ऽयं वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भवति न व्यवहितखिलकाण्डस्यैव। उक्तवेदार्थविज्ञानस्य साकल्येन प्रतिपत्त्यर्थं सर्वत्र प्रवचनसमाप्तौ वंशः कीर्तनीयः यतः सर्वज्ञानां (नांते Cod.) तेषां स्मरणे सति सम्यक् ज्ञानभानूदयो भवतीति। पुत्रमन्थकर्मणः स्त्रीसंस्कारार्थत्वेनोक्तत्वात्तत्संनिधानादयं वंश स्त्रीप्राधान्येनोच्यते ॥३०॥ आदित्येन सूर्येण प्रोक्तत्वादादित्यानि। वाजिशाखावच्छिन्नानां यजुषां सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धम्। यद्वा आदित्यात्मत्वादादित्यानीति निरुपचरितोत्यर्थः (?)। आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्यगर्भः प्रसिद्धः तत एव हिरण्यगर्भात्सम्प्रदायोक्ततदादिकान्सर्वानेव प्रति पारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं यजुषामादित्यत्वम्। कथम्भूतानि यजूंषि शुक्लानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनामिश्रितमन्त्रात्मकानि ॥३३॥४॥९॥

इति श्रीविद्वज्जनतिलकद्विवेदश्रीनारायणसूनुना द्विवेदगङ्गेन विरचिता माध्यन्दिनारण्यकव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका सम्पूर्णा ॥ ॥

VARIOUS READINGS.

To Mr. Thomann of Zürich I am indebted for a collation of E. I. H. 309 (E) concerning several passages in the two first prapâṭhakas, and to my dear and learned friend Dr. W. Pertsch for a very minute collation of M., which beautiful ms. does however not exhibit the whole kâṇḍa — as I have in the Preface (p. IX) erroneously stated — but contains only the Bṛihad-Âraṇyaka portion, beginning with the third prapâṭhaka.

The accentuation of the Bṛihad-Âraṇyaka, especially in its three last adhyâyas, is in a very strange state and offers much cause of perplexity, the accentual signs being frequently either wholly wanting or strangely misplaced. The thorough coincidence of M. with A. (Chambers 15) in almost all these blunders leads me to suspect, that the fault is not exclusively that of the copists, but partly an original one, such as might be ascribed to the later addition of these last chapters to the more ancient body of the work. I feel authorized to this assumption by similar instances in the Pariçishṭas to the several Vedasaṃhitâs as well as in the Nirukti and (as I learn from Dr. Pertsch) in the Taittirîya-Âraṇyaka, and moreover by the fact that the vaṇças which are unquestionably of a late origin particularly abound in such blunders and mistakes (see already the vaṇça at the end of the tenth kâṇḍa p. ८२६.).

The reason of this strange circumstance may be sought for either in a less careful preservation of these portions before their becoming a canonical part of the holy text, or in a partial misapplication of the accentual

rules by their authors themselves. I should like to adopt at once both these views, as I have no doubt, that the codification as well as the composition of these portions reach in part down to a time, when the language of the Brâhma*n*as was no longer the spoken dialect of the people or even of the Brâhmans, but though in common use with the latter as their medium of disputations and literary pursuit still by them even was only learned by exercise and study.

In consequence of the constant fluctuation of these readings some of which bear the appearence of having been produced by a mingling of the different systems of denotation of the sa*m*hitâsvara and the brâhma*n*asvara I have generally thought myself authorized to remove all evident blunders from my text, yet carefully recording as follows all those anomalies from the common mode of accentuation as might be more than mere mistakes of the copists. The exceptions I have made occur in the va*n*ças which I have given throughout in their original form — in some words which in the same passages are constantly accentuated in the same way, though differently from their usual accentuation, as for instance पाप वेद् — and finally in a few others which are also likely to have really fluctuated between different accents.

Adhyâya १. १. १ मखो A. — ६ विष्णुरुत्यौ A. — ११ मह्वान्मत A. मह्न्वत E. — ibid. °त्सम्राट् A. — १२ बित्तिं A. sec. h. — २३ नावनुवद्वासि स A. — २५ ? °चेत्ययत्तडुवा° A. first h. °चेत्ययतत्तडुवा° sec. h. — २६ तपस्व्यवानुव्रवा A. — ३२ ता इसध्यो A. ता७ सरध्यो E. Read: ता७ सध्यो. — ibid. ग्रतिदिशानीति A. — ३३ °तमभिप्रस्तावया A. — ibid. रात्रावस्तीया° A. — २. १ °नित्या चेत्याच्च A. — १० तदनयैनमेतत्स° A. — ११ वराह्विद्धितं

A. E., but see कात्या° २६. १. ३. — ibid. स्योस्याः पतिः A. — १२ वत A. — १५ ब्रह्मणास्पति°, प्रवर्ग्य° A. — १५ °ह्यत्येव देवा A. — ibid. गोष्त्रे करोति A. first h. गोष्त्रेन्क° sec. h. — १९ यज्ञिरे A. — २१ अथैनांश्छ्रपयति A. — ibid. पवचमवधाय A. first h. — २३ ह्नोमाह्लोका° A. Initial *l* after final *n* or *m* is in A. almost throughout doubled, and the nasal changed to anusvâra. The latter is very frequently dropped, but as it seems by mistake. — २४ °स्मिह्लोके A. — २६ This ka*n**d*ikâ returns like a burthen at the end of all the following brâhma*n*as as far as the end of the third adhyâya. — ३. १ यदु वान्य° A. first h. यदु चान्य° sec. h. — २ आस्व A. आश्व E. — ४ सर्वं यत दृष A., but see Mahîdhara at वाज° सं ३७. ११. — ६ स्थूणान्निर्ऋत्य A. Final *m* standing before *n* or any other dental consonant is in A. usually changed into *n*, whereas final *n* in the same case is replaced by anusvâra (see p. 222). — ९ ऊर्जंनवैतमेतद्रसेन A. — १५. १६ The accent of आदीत is remarkable as in contradiction to the general rule. Are we perhaps to read उभयतआदीप्ता or उभयतआदीप्ता as a compound? — १६ प्रमुश्चादिति A. — २४ पितृतमहत्रया वै A. For the sake of perspicuity I have supplied here (as well as at ३१. and २, १, ११. १४. ३५.) the *galitam* रसा व्यचारत्स. — २५ मनुमुह्न A. — ४. ४ and ५ The Pada reads गत at वाज° सं° ३७, १४. १५. — ९ गोपामनिपद्यमान° A. both times. — १३ माधवीभ्यामिति A. first hand, both times. —

Adhyâya २. १. २ स्वर्गह्लोकग्ग A. — ३ तस्माद्देषोऽह्नोरात्राभ्यां परिगृह्लीत A. — १६ शफवादत्ते A. — २. १ इममन्त रक्षांग्ग्सि A. — ibid. °तत्पुरैवाह्न°

A. — २ ?समुद्रवत्ति A. E. — २० अश्विना घर्मं A. — २१ According to the Sa*m*hitâ (३८. १२.) the accentuation ought to be thus: हार्द्वानमह्रिर्दिवाभिर्द्र°. — २९ प्राङ्विवोदु° A. — ibid. दृष वै धर्मो A. — ३४ The accent of प्रतिरतं is deserving notice. — ३५ and ३८ अङ्गुवे° A. — ४५ आयुः प्रमायुको A. See आयुर्देवताः १३. ५. २. १०. — ४८ अपवर्ग्योज्य A. —

Adhyâya ३. १. ३ °ग्रामुं कळ शुगा° A. — ११ यज्ञाशङ्कृी° A. — २२ वृषा पिन्वते A. — ibid. पश्चाङ्गषी A. E. — ibid. प्रवरणीयौ A. — २६ वार्षह्रळ A. — २७ उपावति A. — २९ प्रसूतं A. — ३१ सह् ब्रह्मणा and सह् पय° A. — ३३ °धर्युर्निक्रामति A. E. but see ११. २. ७. ३२. — २. ४ and ५ तत्सर्वा° — °मात्मा is wanting in A., supplied by conjecture, confirmed by E. — २८ and २९ यत्किं चि वि° A. — २९ ? माल्मया A. मार्त्सया E. मार्त्स्नया is my conjecture, see ६. १. ३. ४. — ibid. दृळ is here paroxytonon! — २५ and २७-२९ यद्धिश्रितं! A. —

Adhyâya ४. १. ९ Dvivedaga*n*ga (D.) derives असक्त from सञ्ज, instead of सच्. — १७ स चन्द्रमभव° A. first h. — २० D. divides erroneously प्रतिप्रतिः into two words. — २. ७ सा गौरभवत् A. M. — २८ Read: यद्व ह वा. — २८ मीमांळसितं A. M. — ३. ७ प्रशाळसा A. M. — १० ह्यान्त-मायत्तैषा A. आत्तं seems indeed to be the reading also of D., still on account of the accent I prefer to read अत्तं. — १८-२० ज्योती रूप° A. M. The commentary treats these words as a compound, which seems to be demanded also by the sense, but is prohibited by the accent. — २६ अ-भुनजत् D. against the accent. — ibid. D. divides अह्णायाकृतं into अह्णाया

अकृतं· — २७ तत्तद्भवति AM. — ३३ अधिदैवतं D. (?). — ३४ मृत्युराप्नवदिति A. आप्नुवत् D. — ४. १ and २ बिभर्ति AM. —

Adhyâya ५. १. ३ and १५ पाण्डर° AM. पाण्डुर् D. — ७ विषासहिरिति A. — १५ स्त्रियामुपेया° A. — १७ अन्तर्हृदयं D. (?!). — १८ यदा निगृह्णाति A. — १९ स्वप्नया D. — २. २ स्थूणा is here oxytonon, whereas at १. ३. ७. paroxytonon. — ६ भरद्वाज, जमदग्निरि°, वसिष्ठकश्यपाव° AM. Read: वसिष्ठक°. — ३. ५ अधिदैवतं D. (?). — ४. १ Are we to read उष्णास्यन्त्वा? — ४ व्याचक्षाणस्य AM. — ५ We expect मैत्रेय्यात्मनो. — ७ भवति? — १० निःश्वसितं D. — ११ स्पर्श is here and ७. ३. १२. oxytonon, whereas paroxytonon at ६. २. ९. — ५. १५ समर्थिता A. — २० बैजवापा° R. (*) — ibid. वैष्टपुरे° A. — २१ बैजवापा° R. — ibid. °जंघनेरौपजंघनि° R. — २२ विदर्भीकौण्डि° A. — ibid. स्वयम्भू R. — ibid. ब्रह्मणे नमः AM. The coincidence of both these mss. in all the other strange accentuations of the vança as given in the text is a thorough one: this observation refers also to both the later vanças.

Adhyâya ६. १. ९ and ११ कतिभिरय° AM. — १० दीप्यतऽइव AM. — १२ व्यानः शस्या A. — २. २-४ गृह्णीतो unaccented AM. — ९ गृह्णीतस्त्वचा AM. — १४ वैत वेदि A. Read: °वैतस्य वेदि. — ibid. यदूचतुः unaccent.

(*) For the three vanças I have made use of the Rishitarpaṇa (R.) in Chambers 736 (see my Verzeichniſs der Berliner Sanscrit-Handschriften nro. 206. p. 46.): though the accents are not given in the ms., the little work is still of some importance as confirming the readings themselves and moreover as showing the importance attached in later times to the vanças, whose recital is here forming even a part of the ritual, and the care taken by the Brâhmans to preserve them with their original readings.

AM. — ibid. पाप as parox. AM. see ७, १, १७. २२. २, ६. २७. — ३. १ काप्यस्य AM. — ibid. and २ पारिक्षिता unaccented throughout AM. — २ व्यष्टिर्वा° AM. — ibid. The accent shows द्विस्तावत् to be a compound. — ४. १ मृत्युमत्येत्येतं A. — ibid. तस्माद्ब्राह्मणाः पाण्डित्यं D. — ibid. मुनिर्° unacc. AM. — ५. १ समानिति AM. — ibid. न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारंॆ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं AM. — ६. १ प्रजापतिलो- केषु, प्रजापतिलोका AM. — ibid. We expect मूर्धा व्यपप्त°. — ७. १ काप्यस्य AM. — ४ °गवीरुदजसि AM. — ६ °कुर्व्यसंसिषता° AM. — ७ एष तऽत्रात्मा D. — ७-१५ °न्तर्याम्य° unacc. AM. — १७ वेद oxytonon AM., see ७, ३, ६. ७. and १, ४, १४. १५. — २६ यस्त्वचि तिष्ठन् AM. — ८. १ and १२ ज्ञातु parox. AM. (oxyt. २. २. २. २०.). — ३-७ यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते AM. — ५ We expect धारयस्वेति. — ८ °त्यस्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घम° AM. — ibid. °मभयम° parox. AM. see ७, २, ३०. ३१. — ibid. °मविवृतमसंवृत° AM. — ibid. न तद्- श्नोति AM. — १० गार्गि acc. throughout AM. — ibid. ददाति AM. — ९. २० दिशो वेद AM. — २१-२४ हृदये ह्येव - - भव° AM. Read: भव°. — ibid. and २५ किंदेवतो AM. — २२ ऽस्यां दक्षिणायां AM. — ibid. इति द- क्षिणाया° AM. — ibid. ह्येव दक्षिणा AM. — २३ प्रतिरूपं AM. — ibid. सृ- ष्टो parox.! — २५. २६ भवतीति ॥२५॥ अहल्लि° AM. — २६ एनद् acc. AM. — २८ न हि गृह्यते - - न सज्यते (सज्जते A.) AM.: thus also at ११, ६ and ७, २, २७. — ibid. वौपनिषदं AM. — २९ मा पृहय AM. D. पृहत is my con- jecture. — ३० वृक्षो, ऽमृषा, पर्णाणि, वह्निः AM. — ३१ त्वच उत्पटः AM. — ३२ and ३३ मज्जोपमा कृता ॥३२॥ यद्वृक्षो वृकणो - पुनः AM. — ३४ मा वो-

चत, ज्ञात इव, जनयेत्पुनः, धानारुहः, प्रेत्य सम्भवः AM. — १०. १ कश्चिद्-ब्रवीत्त° A. — २ and ५. ८. ११. १४. १७. हि किं स्यादित्य° AM. — ३ प्राण इ-वायतन° D. — ibid. प्रतिगृह्णात्यपि AM. — ibid. and ६. ९. १२. १५. १८. वै स-म्राट् परमं AM. — ४ and ७. १०. १३. १६. १९. नाननुशिष्य AM. — १२ प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता, गच्छत्यनन्ता हि दिशः AM. — १५ प्रतिष्ठानन्द इत्ये-नदुपासीत कानन्दता AM. — ibid. सम्राट् स्त्रियमभि° AM. Read: स्त्रियम° see १. ४. २. — १८ स्थिति oxyt.! — ११. १ सम्राएमहान्त° उक्तोपनिषत्क AM. — २ परोऽक्षेणेव A. — ३ सृति paroxyt.! — ६ भगवन्नभयं AM. —

Adhyâya ७. १ १ समेनेन वदिष्य AM. This wrong accentuation is proved as ancient by the interpretation स मेने न given by Çankara (and D.) which appears to be produced by it. — ibid. °ग्निहोत्रे समूदतु° AM. — २ किंज्योतिरयं AM. — ३-६ किंज्योतिरेवायं AM. — ६ शान्ते ग्नौ शान्तायां AM. — ७ लोकमतिक्रामति AM. — १० रथान्रथयोगान्पथः AM. — १२ शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः, पुनरैति, एकहंसः AM. — १३ कुलायं oyxt.! — ibid. बहिष्कुलायादमृत°, एकहंसः AM. — १४ स्त्रीभिः सह AM. — ibid. and २० भय parox.! — १५ आराममस्य पश्यन्ति, बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं हा-स्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते AM. — १८ अनुसंचरति पूर्वं चापरं च AM. — १९ सद्ययायैव AMD., see अह्निक ६, ९, २६. and the note at १. २. २३. — २० नील oxyton.! see ७. २. १२. — अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूप° AM. — ibid. भ्रूणहाभ्रूणहा पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता° AM. — २३-३० (and ३, १६-२३. where all the same blunders occur) ऽवि-नाशिवान्न तु तद्वितीया° AM. — २३ यत्पश्येत्, २४ यज्जिघ्रेत्, २५ यद्रसयेत्, २६

यद्वदेत् AM. — २५ (३.१८.) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै AM. — २६ (३.१९.) यद्वै तन्न वदति AM. — ibid. न हि च कुर्वतो विपरिलोपो A. first hand. न हि वक्तुर्वचो विपरि° A. sec. h. M. (and at ३.१९. AM.). I am at a loss to explain the वचो otherwise than by the assumption of its standing instead of वचसो. Perhaps also we are to read वक्तुर्वाचो? — २७ (३.२०.) यद्वै तन्न शृणोति AM. — २८ (३.२१.) यद्वै तन्न मनुते AM. — २९ (३.२२.) यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यं AM. — ३० (३.२३.) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति AM. — ३१ भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचैषास्य AM. — ३२ संपन्नतमः AM. — ३५-३९ श्रोत्रिय oxyt. or parox.! (instead of âdyudâtta). — ३८. ३९ प्रजापतिलोक AM. — ४१ उदरौत्सी° A. — ibid. उडुम्बरं acc.! — ४२ सुसमाहितम् AM. — ४३ (and ४४) उग्र acc.! — ibid. प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्ये°, इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति AM. — ४४ उपसमायन्त्येवꣳ AM. — २.२ न विजानातीत्याहुः AM. — ३ प्राणमनूत्क्रामन्तꣳ, संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति AM. — ६ पृथ्वीमयः A. first hand. — ibid. यथाचारी तथा, पापकारी पापो, पापः पापेनेति AM. — ७ तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति AM. — ८ तदेव सक्तस्सह, निषक्तमस्य, तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै, योऽकामो निष्काम, न तस्मात्प्राणा AM. — १० °निर्ल्वयनी AM. D The original reading may have been निर्व्लयनी, see Böhtlingk-Roth, Sanskrit-Wörterbuch sub अहिनि°. — ibid. °नस्थिकोऽशरीरः acc.! — ११ मयैव, अपियन्ति AM. — १२ शुक्लमुत AM. — ibid. नील, पिङ्गल acc.! — १३ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपा°, सम्भूत्याꣳ रताः AM. — १४ असुर्या नाम ते लोकाः । अन्धेन, तांस्ते

प्रेत्यापिग° AM. — १५ न चेदवेदी महती विनष्टिः AM. see Kenopanishad १. १४. — ibid. °मृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति AM. — १६ स्मीति, किमिच्छन्कस्य A. — १७ यस्यानुवित्तः, विश्वकृत्स, स उ लोक एव A. — १९ तमेव मन्यऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मा° A. — २० °पासते AM. — २१ प्राणस्य प्राणम् । । उत, °श्चक्षुरुत AM. — २२ मृत्युमाप्नोति, °दप्रमयं ध्रुवं A. — २३ महान् D. — ibid. नानुध्याया° AM. — २४ (and ८, ८, २) वशी acc.! — ibid. न साधुना, एवासाधुना AM. — २५ प्रव्राजिनो लोकमी° AM. — २६ न कामयन्ते किं प्रज्ञया करिष्यामो येषान्नो AM. — २७ साधसाधुनी AM. — २८ विजिघत्सोऽपिपासो AM. — २९ न्नादो A. — ३० and ३१ महानज, ऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं AM. — ३. १ भार्ये acc.! — २ Are we to read °जिष्यन्वा? — ५ प्रिया खलु नो भवती, वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य A. — ६. ७ the accent of वेद (in १२ वेद as usually) seems to imply the later addition of the respective passage, which is moreover wanting at ५, ४, ५. ६. — ६ मैत्रेय्या° acc.! ibid. मते विज्ञात AM. — १३ सैन्धवघनो । अनन्तरो AM. — १६ ऽयमात्मानु° AM. — ibid. भवति acc.! — २४ तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् AM. — २५ मैत्रेय्ये° acc.! — २६ बैजवा° R. — ibid. वैष्टपुरे° A. वैष्टपुरे° MR. — २७ बलाका° R. — ibid. °पजंधनेरौपजंधनिः साकायनात्साकायनः R., but °जंधनेरौपजंधनिरासुरे° R. — २८ विदर्भीकौण्डि° A. — ibid. स्वयम्भू R. — ibid. ब्रह्मणे नमः AM. —

Adhyâya ८. १. १ °मिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत AM. — ibid. ओ ओम् । M. — ibid. पुराणं वायुरं AM., which rea-

ding is to be restituted in the text. — २. २-४ इति व्यज्ञासिष्टा३इति व्यज्ञासिष्मेति, ह्वोवाच व्यज्ञासिष्टेति AM. — २ ह्वोचुर्दाम्यतेति AM. — ३ and ४ °रमुवाच द् इति AM. — ४ दाम्यत दत्त दयधमिति AM. — ibid. शिन्तेद्मं acc.! — ३. १ वायुरनिलम° AM. — ibid. ओ३म् क्रतो स्मर AM. — ibid. कृबे A. क्लिबे MD. — ४. १ तदेतत्र्यचरं AM. — ५. १ लोकान्जित AM. Read: लोकान्जित. — ६. २ तदेतत्र्यचरं AM. — ४ and ५ अच्चरे स्वरिति AM. — ७. १ °दानादिघ्युद्घित्ये° AM. — ८. १ वशी acc.! — ९. १ स्वधाकार acc.! — ibid. ऋषभो मनो वत्सः AM. — १०. १ यदिदमघते A. — ११. १ प्रेत acc.! — १२. १ दुन्दुभि acc.! — ibid. शश्वतीः समाः AM. — १३. १ भूत्वा परमतां गछतः AM. — २ भूत्वा परमतां गछतीति AM. — ३ वीत्यन्नं वै व्यन्नं, विशन्ते AM. — १४. १ उत्य throughout D. — ४ च्णाितो: acc.! — १५. ४ एतदेव तुरीयं A. Read: एतदेव। तुरीयं. — ibid. तत्तुरीयं A. — ५ °स्मिंस्तुरीये A. — ७ सा ह्वैषा गयांस्तत्रे AM. — ८ न ह्वैव तद्गायत्र्या एकं चन पदं प्रति AM. — ९ यावदिदं प्राणि AM. — ibid. एतदेव तुरीयं A. Read: एतदेव तुरीयं. — ibid. नैव केन चनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् AM. — १० गायत्र्यस्यैकपदी AM. — ibid. तुरीयाय A. Read: तुरीयाय. — ११ माश्वतराश्विमु° AM. — ibid. तद्गायत्रीविदब्रूथा, मुखं ह्यस्याः सम्राण्न विदां AM. —

Adhyâya ६. १. १ स भो३इति AM. The accented syllable preceding a pluta generally retains its accentual sign in the mss. — °शिष्टो न्वसि AM. — २ प्रज्ञाः। प्रयत्यो, प्रयद्भिर्न संपूर्यता३ AM. संपूर्यते D. — ३ यतिथ acc.! — ibid. पुरुषवाचो AM. — ibid. देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा, पितृयाणं वा AM. — ४ अपि हि न ऋषेर्वचः

AM. न is taken by D. (and Çankara) erroneously and against the accent for नः, see सप्तऋषि, एकऋषि. — ibid. °त्समेति, चेति नाहमत AM. — ५ वसति° acc.! — ibid. कुमारः A. — ibid. वाव किल नो भवान्पुरा AM. — ibid. अवोचः acc.! — °एप्राक्षीत्ततो नेकं, इतीमऽइति ह AM. — ibid. प्रतीकान्यु° acc.! — ६ नस्त्वं तात, तत्तुभ्यमवोचं, भवानेव AM. — ७ गौतमः। M. — गौतमो। A. — ८ गौतमाय, यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथा° AM.— १० विज्ञायते ह्यास्ति, भवान्वह्नो° AM. — D. divides अभ्यवदान्य into two words अभि and अव°. — ibid. स वै गौतम AM. The reply of the king beginning with स not with गौतम, this latter ist left unaccented. — ibid. इत्युपैम्यहं, वाचा ह AM. — ११ गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं वि-द्येतः पूर्वं न, तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि AM. — १२ देवाः श्रद्धां जुह्वति AM. — १३ धूमो विद्युदर्चिरश° AM. — ibid. सोमं (म A.) जुह्वति AM. सोमं राजानं जुह्वति D. — १४-१७ जुह्वति AM. — १७ धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा AM. — १८ य चामी (वामी A.) अरण्ये AM. — ibid. °र्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषो A. — ibid. मासेभ्यो देवलोकं AM. — १९ धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरप°, मासेभ्यः पितृलोकं, तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथे°, वायोर्वृष्टिं वृष्टेः, एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ AM. — २. १ °त्यपि च येषां बुभूषति AM. — यो ह वै प्रतिष्ठां वेद, चक्षुषा हि समे AM. — ६ यो ह वै प्रजापतिं वेद A. — ७ आहꣳश्रेयसे A. — ibid. पापीयो मन्यते AM. — ८ °र्यथा कडा अवदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा AM. — ibid. and ९-१२ °वमजीविष्मेति AM. — ९ °र्यथान्धा अपश्यन्त°, वदन्तो वाचा AM. — १० °र्यथा वधिरा अशृण्वन्तः AM. — ibid. and ११-१२ वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा AM. — ११ °र्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो AM. — १२ °र्यथा क्लीबा अप्रजायमाना AM. — १३

पड्वीशशङ्कूंस्संवृहे देवाꣳ, न वै शक्यामस्त्व° AM. — १४ अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठो, सम्पदस्मि, °यतनमस्मि AM. — ibid. अहं प्रजापतिरस्मि त्वन्तत्प्रजापति° A. — ibid. आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते AM. — १५ तदन्नमन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते, तदन्नमन्नं कुरुते AM. — ३. १ °मापण्णे पुण्याहे (!) द्वादशाहे(!)मुपसद्वती भूत्वौदुम्बरे, पुꣳसा, मन्थꣳ (!) संनीय AM. — २ जातवेदः, तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु AM. — ३ या तिरश्ची निपद्यसेऽहं (अहं M.) विधरणी इति AM. The want of sandhi at the last two words is deserving notice. — ibid. तृतीयां जुहोति AM. — ४ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय, प्रतिष्ठायै AM. — ibid. and ५-८ मन्थे acc.! — ९ ज्वलतु to संदीप्तम् acc.! AM. — ibid. संवर्गोऽसीति AM. — १० °स्यामꣳ हि ते मयि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानो AM. — १२ नक्तमुतोषसो AM. — १३ पाणी AM. — १४ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेक° AM. — ibid. यथेतम् acc.! — १५-२० °न्तेवासिन (सिभ्य २०) प्रोचेयुः AM. — ibid. पलाश acc.! — ibid. The accent of the names is printed in the form given by AM.: याज्ञवल्क्य here and ४. ३३ instead of याज्ञवल्क्य! — १९ Read: °रायस्थूणाः. — २१ औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्यौ AM. — २२ व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो acc.! — ibid. दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जु° AM. — ४. १ पृथिव्या आपो AM. — ibid. पुष्प acc.! — २ स स्त्रियꣳ ससृजे तस्मात्स्त्रियमध उपासीत AM. — ३ वेदिरुपस्थो लोमानि, समिद्धो, °मविद्वानधोपहासं चरत्यास्य स्त्रियः AM. — ४ इदमविद्वाꣳसो (सो M.) ऽधोपहासं AM. — ५ यन्मेऽद्य रेतः, °धीरप्यसरद्यदपः, पुनर्मामैत्विन्द्रियं, धिष्ण्या, °ङ्गामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्या°, स्तनौ वा भ्रुवौ AM. — ६ सुकृतमिति AM. — ७ एषा स्त्रीणां यन्म°, पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण AM. —

८-१० (and २०) अर्थं, मुखेन मुखा॰ AM. — ८ संधायोपस्थमस्या, °याद्धिन्नायसे स त्वमङ्गकषायोऽसि AM. — ९ (is left out in A, but merely by chance as the numeration of the kaṇḍikâs shows) दधीतेति, संधायाभिप्राणयापान्यादिन्द्रियेण M. — १० दधीतेति, संधायापान्याभिप्राण्यादिद्रियेण AM. — ११ जायायै जारः स्यात् AM. — ibid. मम समिद्धेऽहौषीः° AM. throughout. — ibid. य एवंविद्ब्राह्मणः A. यमेवंविद्ब्राह्मणं D. — १२ जायामार्त°, कांसे न पिबेदहत-वासा नैनां वृषलो न वृषल्युप°, व्रीहीनवघातयेत् AM. — १३-१७ पुत्रो मे (दुहिता मे in १६), पाचयित्वा, °मश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै AM. — १३ वेदम नुब्रुवीत AM. — ibid. क्षीरौदन acc.! — १४ जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत AM. — ibid. दध्यौदनं D.? — १५ त्रीन्वेदाननुब्रु° AM. — १७ शुश्रूषितां acc.! — ibid. जायेत सर्वान्वेदाननुब्रु° AM. — ibid. श्रौत्ता acc.! — १८ स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्यो°, स्वाहानुमतये, पाणी ऽउदपात्रं पूरयित्वा, °ष्ठातो वि-श्वावसोऽन्यामिच्छ AM. — १९ °मभिपद्यते । ऽमो (अमो M.) ऽहमस्मि सा त्वं, सामाहमस्मि ऽऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम्, तावेहि, सह रेतो दधावहै पुंसे पु-त्राय वित्तयऽइति AM. — ibid. Read दधावहै. — २० ऊरू विहापयति AM.— ibid. त्रिरेणामनु° D. — ibid. °योनिं कल्पयतु, पिंशतु, °र्धाता गर्भं, सिनीवा-लि, पृथुष्टुके, देवावाधत्तां AM. — २१ देवौ, दधामहे दशमे, पृथिवी, गर्भिणी, वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि AM. — २२ साष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति, पुष्क-रिणीं समीङ्गयति (°मीङ्ग° A), एवा ते, सहावैतु, सपरिश्रयः AM. — २३ कांसे, पुष्यास° AM. — ibid. उपसंद्या D. — ibid. मा हैत्सी° (जैत्सी° M.), मयि प्राणांस्त्वयि AM. — २४ °मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् AM. — २५ आ-युष्यं acc.! — ibid. नामधेयं करोति, °स्यैतद्गुह्यमेव नाम स्या°, दधामि स्वस्त्वयि

AM. — २६ हिरण्यमश्रुतं A., °स्तूतं D., °श्रुतं M. and Pâraskara १. १६. — ibid. आत्मा वै पुत्रनामासि AM. — २७ मैत्रावरुणी, वीरमजीजनथाः, वीरवती भव या° AM. — २८ मात्रे, स्तनं (स्तनं M first hand) AM. — परमां बत (वत A) काष्ठां प्राप, पुत्रो जायतऽइति AM. — ३० वाडेयीपुत्राद्वा° A. बाडेयीपुत्राद्वा° R. — ३१ वालाक्या A. बालाक्या R. — ibid. वौधीपुत्राद्वौ° A. बौधीपुत्राद्वौ° R. — ३२°लंवी°, °लंवा° A. °लंबी°, °लंबा° R. — ibid. जायतीपुत्राज्जायती° A. जायंतीपुत्राज्जायंती° R. — ibid. माण्डुकीपुत्रान्माण्डुकीपुत्रः R. — ३३ आसुरीवासिनः R. — ibid. वाध्यो° A. बाध्यो° R. — ibid. °विर्वाचो! AM. Read °विर्त्राचो. — ibid. याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते AM. —

CORRECTIONS OF THE PRESS.

Besides those already noticed I have met with the following ones: Read: preface VII, 27 (9 and 10 twice. 2-5. 7. 8. — VIII, 19 (and X, 19) Ukhâsambharaṇa. — ibid. 20 530 k. — XII, 11 Bibl. Indica no's 5 foll.—

४. १६ ऽऌवैतन्नि-. — ५. ५ °द्रापन्नं. — ६. १७ °विरि तऽइमे. — ८. २२ वैष्णवीमृचं. — ९. ४ संस्कु°, संस्कृ°. — ibid. २१ यज्ञपात्राणि. — १०. ६ वर्षमु क्ष्येवै°. — ११. १७ and १९ °त्तडुपद्धाति. — ibid. २० and २१ °स्तडुपद्धाति.— १२. ९ ह्निनसात. — ibid. १० द्रीचीना°. — १५. १४ तऽउ. — ibid. १९ °न्वाह्वार्य? — १७. १ मनुष्यो. — २०. ९ संवत्सरो. — २१. १७ संमृड्डि. — २३. ९ °त्यनूच्य. — ibid. १६ ऽयादिति. — २५. ९ °दिदानीं. — २९. ११ पलाशो. — ३१. १ विधृती नाम. — ३६. १६ त्रिचम°. — ३९. ७ प्रेप्सति? — ४०. ११ आर्तिमारि°. — ४६. १९ परावसुर्ह्व. — ibid. १७ and १८ आर्तिर्गो°. — ४८. ८ °त्पुनर्ध°. — ५०. २० परार्ध्यो. — ५५. ३ and १२ सर्वतो. — ibid. १८ °स्माडु ह्व. — ५६. २१ पित्रैव. — ५७. ३ षोमीय. — ibid. ६ समार्ध्यत. — ५८. १० °वान्तरैव. — ibid. १७ स ह्वैव. — ५९. ५ संव्लीनः. — ibid. भस्त्रैवं संव्लीनः — ६०. २ वाप्यं. — ibid. ३ एकतमेनैवेद७? — ६३. ४ यथेदं. — ibid. २१ केवलीरोष°. — ६४. १० °वोदितो. — ६६. ५ °मिमांतो°. — ६८. १५ °याद्यथायोनौ. — ७०. ७ अह्वास्यह्वा°. — ७२. २ भाल्लबेयः ।. — ibid. ३ °मापद्योति? — ७६. ८ °मिद्धामि°. — ibid. १५ यामु मया? — ७७. ९ °त्मञ्क्रितया. — ८४. ३ तं नीचैरिव. — ८९. ९ °त्युपस्पृशति. — १३४. ५ deleas २१ °ङ्क्रातमनसो. — ibid. ७ and ८ deleas १४ साध इ°?. — ibid. ८ deleas ५ ज्ञायते. — ibid. ९ deleas १८ उ. — ibid.

१२ °ब्रूह्मो°. — १४०. १२ भाल्लबेयः ।. — ibid. १४ पचेद्पराङ्गिरेव. — १४३. १३ ॥ २९ ॥. — १४४. ५ and १२ यमभि काम°. — १४६. १३ द्वेधाविभक्त इव. — १४७. २२ तद्व ह्याप्यरुणा°. — १४८. १४ ह्नो-यावद्ध-इव. — ibid. १७ लोकाम्वे°. — ibid. १९ पुण्यलोकत्वे°? — १५१. १० °स्याग्निता? — १५४. १८ पशवोऽमूला both times. — १५६. ७ सैषेकाकृतिरेवाग्रे. — १५७. १० तद्वहिर्धा and बहिर्धा वै. — १६०. ३ भार्या. — १६१. १ यद्ा-यद्देव. — ibid. ११ पल्यङ्कयमानि. — १६३. २० थैन्द्राग्नी. — १६५. ६ तद्यदस्तंयन्ना-. — १६८. २ and १५ तत्स्यन्वा. — १७०. ११ पितृदेवत्यो. — १७१. १९ °कमपिसृजति. — १७२. १७ द्यावापृथिव्य° both times.— १७३. १४ वषट्कृतं. — १७४. १३ राज्यमिव ह वै. — १८१. ७ स्युस्ता°. — १८४. २२ धिमभिपद्याश्राव्या°. — १८७. ९ तदेव. — १९१. ८ स्तम्बयजुर्हृत्वा°. — १९७. १३ तासामु तासां. — १९८. ५ तेऽप्रतीत्तं. — २२०. १८ and १९ del. the note about ईलित. — २२१. २० A.- २. २. — २२७. १६ °न्वजनि मा. — २३३. १६ तत्रानुव्याहरेद्रूस्यति. — २३५. ५ संस्कृते. — २४९. १ सोमोपनहनमादत्ते. — २५५. ८ संस्कृतमिति. — २५९. १५ °भिसंस्क-. — २६४. ८ कुर्वते? (A. sec. m. and B.). — २६५. २१ and २६६. ५. ७. ८. १० °त्संस्करो°. — २७६ and २७७ the numeration of the ka*ṇḍ*ikâs ९-१५ is erroneously given as ८-१४. — २७८. ४ संस्कृतम्. — २८९. ५ सप्तदशा°. — २९५. ३ वङ्क्तिमानिति. — २९७. ८ तस्मा-द्वाप्रियो. — ३०४. २ ऽनूकाश्च. — ibid. १९ °पयड्भ्यो. — ३०६. ९ °श्चोदनत्यश्चा°?— ३११. २० पश्चैकादशिनी. — ३१८. ६ वाऽवृषाण सधनं. — ३१९. १ सुसुततम°. — ३३९. २१ are not to be. — ३४६. १२ °श्वेदं वाऽउपांशु. — ३५२. १० °तेनो-पगहृति. — ३५८. २० तस्मादिमानि. — ३५९. ३ and ५ कामदुघैवे°. — ३६७. ७ व्यवत्स्यत्. — ३७३. १४ तद्धि षड्वादशे°. — ३७५. ५ अभ्यवयन्ति. — ३८०. ११

and १४ वकल्पन्ते? — ३६२. ११ बार्हस्पत्याम्. — ३६६. २२ एना अवति. — ४०१. १५ ऽस्तंयन्त वा. — ibid. १७ ब्राह्मणाम्. — ४११. ५ नाम ॥४॥. — ४१६. the numeration of the ka*nd*ikâs ५-७ is erroneously given as ४-६. — ibid. १ सत्त्वोत्थाने. — ४३२. १० °मात्रिमृताः. — ४३३. १ अष्टाश्रिर्यूपो. — ४४१. ४ दशधाविहितो. — ४४२. १८ तन्नाष्ट्रा. — ४४८. १ °तिर्ब्रह्म हि. — ibid. १३ य ऊष्मणा. — ४५२. १०. १३. १८. २१ राष्ट्रं मे. — ४५६. १६ पाण्डुं. — ४५६. ३ °वागि-वास्मा°. — ४६४. १४ ग्निरुद्धृतो? — ४७४. २ सुत्रामा. — ४७७. १६ ऐन्द्राविष्णवं. — ४७६. ६ धेनवो. — ४६८. ६ २२ °णाय ऋषभं. — ५०३. ६ ॥२१॥. — ५०४ and ५०५ the ka*nd*ikâs ३३-३६ are erroneously numbered as ३२-३५. — ५०६. ६ °दग्निर्वै. — ५०७. १६ and १८ भि संस्कर°. — ५०८. २१ न ह्यनायतने. — ५१०. ११ and १७. ५१२. ६. ५१३. १. ५१५. १५. ५१६. ३ and ७ द्वादशाप्रियस्त°. — ५१३. १५ निगुवत्यौ. — ५१६. २१ यद्देते. — ५२६. ८ स्यत्वा. — ५३०. ७ ॥७॥. — ५३५. २२ ऋतव्यः. — ५४२. ११ सताश्व°. — ibid. १३ ॥११॥. — ५५३. १३ प्रसुतऽआह्व-नीयो. — ५६१. ७ ॥३॥. — ५७२. २० ॥३१॥. — ५७३. ११ चतुष्पादाः? (B.) — ५७६. २० युवाग्निं. — ५८८. २० and ५८६. ३ °वेंदि°? — ibid. १२ त्रिणातः ।. — ibid. ११ °घ्नपथाद्°. — ५६६. २० ऽएतमधि जनयति. — ६०१. १५ सऽर्क्सो. — ६१६. २ विश्ववतीभ्यां? (B). — ६३१. ५ °शाद्विरूपमिति. — ६५७. ६ द्वे प्र-तिष्ठे. — ६६५. ११ रसमपत्नी°. — ७०१. २० देवो. — ७२०. ६ वै कर्णकाः. — ७२५. ६ वसोर्धारेत्याच° — ७४२. २ वदत्यूष-इवैव. — ७६१. १८ येऽवाञ्चः. — ७६४. २१ देवा. — ७७५. ५ यज्ञेन-यज्ञेन ह्येव. — ७७७. १७ देवतोना-. — ७८०. १७ भार्येभ्यो, भार्यान्बु°. — ibid. १८ भार्येभ्यो. — ८०१. ३० शंसनीयम्. — ८३०. १० and १२ °पेत्सोत्तिम°. — ८५२. २२ °त्तात्तिपाना°. — ८५८. १ [५. १.] ॥. — ८५६. ११

वैश्वदेवं. — ८६३. १० बुल्बो. — ८६८. ७ °त्केनैनं. — ८७२. १८ °त्क्रान्तिं. — ८७४ (*). १६ देवा. — ९००. ८ तदोषधिभिः. — ९११. ६ स्वित्ते. — ९१५. ७ ह्यास्त्वेव. — ९१६. १२ संचरन्ति. — ९२६. ९ °स्तैरेनं. — ९३७. २ °ध्यादपशुर्यज्ञ°. — ९४९ in the title-line अध्या° ९. १. ५. — ९६२. १ योऽबल्तो. — ibid. १७ शीर्षण्याः. — ९६४. १७ नैकशतमत्येति. — ९६८. ८ एकादश. — ९८२. १७ इन्द्रियमु वै वीर्यं?— १००७. १ °ग्नेस्तथा. — १०१९. २२ नेन्मह्वदघं AD. — १०२३. १८ °गुर्न ताँ सद्यो.— १०५३. १५ यद्व ह्व वा. — १०५५. ८ पृष्ठत?. — १०६०. ९ प्रतिल्लोमं?. — १०६१. २० सिष्ठकश्य°. — १०७२. १०७४. १०७६. १०७८ in the title-line प्रपा° ५. — १०७८. १५ भवन्ती°. — १०७९. १ भव-. — ibid. ६ भवती°. — १०९१. १२ [७.२.].— १०९२. १६ ॥१२॥. — १०९४. ११ वायुरं. — १०९५. ९ लोकान्जित. — १०९८. ३ एतदेव । तुरीयं. — ibid. १७ एतदेव तुरीयं. — ibid. २० तुरीयाय. — ११०४. २२ °किरायस्थूणाः. — ११०७. १० दधावह्वै. — ११०९. ११ °विर्वाचो. —

There are some cases, where I did not venture to use the double stroke beneath the line instead of the simple one given by the mss., being not certain if the word was really a perispomenon (not a paroxytonon): thus for instance अमावास्या is given throughout the first half of the edition as अमावास्या. — The strokes of ˜ ˆ ो ौ are frequently damaged by the press.

Berlin, August 1855.

(*) Ibid. १९ Çankara at Brih. A'r. ३. ९. २६ reads पुरेऽतिष्ठ्ये! —